

Աշխարհացոյց

[Ազդ]

Դէպ քարեպատեհ համարեալ զհանրագգի ժողով աշխարհագրաց ի քաղաքիս Վենետկոյ, եւ զիղձս ոմանց ի նոցանէ, միւսանգամ տամք ի լոյս զեզական վաստակ նախնեաց մերոց յայսմ գիտութեան, զայն որ ճանաչի հռչակապանձ անուամբ Մովսիսի Խորենացոյ, որում եւ անկ է՝ որպէս Պատմահայր եւ Քերդոդահայր, կոչիլ եւ Աշխարհահայր: Եւ զի հաճոյագոյն եւ մերագնեայցս ընծայեսցի գործս, ընտրեցաք նոր եւ անտիպ օրինակ մի, յորում բազում կարելոր գիտելիք են յաւելեալ ի ճարտարէ եւ հմտէ, թէ Անանիա Շիրակացին իցէ եւ թէ այլ ոք, ի վերջին կէս Է դարու. զորմէ ի յառաջաբանի փոանկ թարգմանութեանն ասացեալ է փոքր ի շատէ. յոր, եւ ի ծանօթութիւնս նորին՝ ակն արկցէ ընթերցող հայոյս, որ առ բազմասխալ գրչութեան օրինակին՝ բազում ուրեք նսեմացեալ է. եւ ոչ ներեր ժամանակս կրկնել եւ ի ստորեւ բնագրիս զնոյնս կամ այլ եւս ծանօթութիւնս՝ քան զնշանակեալսս ինչ. թերեւս այլ պատեհ լցուցէ զթերին.

Յաստուածաշունչ գիրս ոչ գտանի կատարեալ գիտութիւն աշխարհաց որպիսութեանց, վասն որոյ հարկաւորիմք ձեռնարկել յարտաքինսն, որք զաշխարհագրութիւն յարմարեցին ի ճանապարհորդութենէ եւ ի նաւարկութենէ, եւ ստուգեցին յերկրաչափութենէ. եւ ինքն երկրաչափութիւն գտաւ յաստեղաբաշխութենէ: Քանզի ուշ եղեալ խոկացին, թէ ո՛ր տեղիք երկրի ընդ որո՛վք իցեն կարդեալ յերկնային բոլորակին, եւ զմեծութիւնն տուրնջեան եւ զիշերացն. եւ զոր ի վերայ երկրի եւ զոր ի ներքոյ երկրի՝ միշտ բերելով՝ յայտնեն եւ զբնակութիւնն մարդկան, ի մեջաւրեական գծէն զդիրսն առնելով, ասպարիսական չափով. ի նաւարկութենէ եւ ի ճանապարհորդութենէ իմացեալ զկայանսն եւ զփոփոխեալսն, եւ զայլ՝ այլուր այլապէս երեւեալն.

Քանզի ի վերայ Այրեցածին բերին կենդանատեսակքն, մտանեն եւ ծագեն. բայց փոքր Արջն գերիվերոյ կալով երկրի, ի հիւսիսային կողմանն ասպարիսօք հինգհարիւր եւ երկու հինգերեկաւք. եւ անդէն զԹուլիս կղզի, որ մեկնէ զհիւսիսականացն անց եւ զծանուցելոյ երկրիս՝ զորքստ լայնութեանն վաթսուն եւ երեք եւ եօթնէւտասն, որպէս միջօրեական շրջանակն երեքհարիւր վաթսուն եւ երեք բիւրօք, եւ վեց հազարեկիւք մասամբք հինգհարիւր չափուց ասպարիսաց մերձ շուրջունողութեամբ: Իսկ հարաւայինն խոնարհի ի սուզականն, եւ այլակերպ զայլս երեւեցուցանեն. որպէս Դիոդորոս Սամիացի ասէ զՀնդկաց, եթէ ի Լիմիրիկոն նաւելով, ունելով զՏաւռոն միջնեակնեայ, եւ զՊաւստոս ընդ մէջ Կեռեայ: Իսկ յԱզանիա նաւելով առ Միջերկրականն, զԿանաբուս աստղ, որ է Իպպոս ի նոցանէ երեւեալ. եւ ի մէջ նոցա Ապոտիկոն հնձական, եւ այլ բազում ինչ ասացեալ. մինչեւ Յամաքեալ զօտին, բերելով ընդդէմ տիեզերականին, առ Եթովպացոց ճանապարհորդութեանն յԱկիսիմբայ աշխարհէն. եւ զՊռասոն ծայր ընդ ձմեռնային շաւղովն յաներեւակն եւ ի սուզականն կոյս.

Քանզի յեօթն նահանգացն զառաջինն տուեալ է ըստ հարաւոյ միջօրեայ գծին. եւ զերեքն ի նմանէ յԱրջն կոյս, այսպէս. երկրորդն ընդ Սիւնիս ժամս ունելով երեքտասան եւ կէս. իսկ երրորդն ընդ Աղեքսանդրիա կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ, որպէս եւ ամենայնք. չորրորդ Ռոդոս՝ որ է միջին նահանգաց. եւ կարեւոր ի համաչափութիւնս ըստ գնդական յայտնութեանցն. իսկ հինգերորդն՝ ընդ Հռոմ. վեցերորդն՝ ընդ Կոստանդնուպօլիս. եօթներորդն՝ ընդ Սկիւթիա, եւ ամենայն աշխարհ որ ըստ դոցին դասեցան: Յորս նախ առնելի է գտիեզերաց ստորագրութիւն՝ նմանութեամբ գնդականաց պատկերին, եւ ապա ձեւել ըստ նորին նմանութեանն, երկրորդ գնդան աստեղականաւ, զմեծ կէս շրջանակին, ունելով հարիւր ութսուն բնակութեան մարդկան. եւ զվերաչափութիւնն առնելով ժամադիտական, ի ձեռն երեւեցելոց աստուղաբոն եւ սկիւթոն գործարանացն. բայց կարեւոր է դիտատայ առ ի ցամաքաչափութիւն: Իսկ Իպառքոս զքաղաքս ծովական չափով աւանդեաց, եւ զլուսնի պակասութիւն յԱռբիւլայ ութ ժամ աւանդեալ, ի Կարքեդոն երկոտասան արժանաւորեալ: Բայց Մառին տիւռեսացի յերկրական բոլորակէն ուղղեալ՝ որչափ կարէ ցուցանել ժամագիտակն, առնէ գտիեզերագրութիւն ըստ ճանապարհակցութեանն ընդ օդոյ անցանելով, ի ձեռն գործարանացն նկատելով զնշոյլս արեգական եւ լուսնի եւ աստեղաց, ըստ անցնիւր եօթն նահանգաց փոփոխման սահմանաց:

Եւ սահման է բան կարճառօտ յայտնիչ բնութեան ենթակայ իրացն, որ զիրն ի ներքս փակէ, եւ զայլոցն ի բաց որոշէ: Եւ չափն է մասն. եւ մասն ասի հինգ հարիւր ասպարեզ. եւ ասպարեզն հեռակցութիւն վտաւանի, եւ ըստ օդաչափութեանն հարիւր եօթն քայլ. եւ քայլն վեց ոտն, եւ ոտն վեշտասան մատն. եւ լինի ասպարեզն վեցհարիւր քառասուն եւ երեք ոտն միով պակաս: Եւ մղոնն է եօթն ասպարեզ. իսկ Պարսիցն ասպարեզն է հարիւր քառասուն եւ չորս քայլ. եւ գետնաչափութեամբ՝ հազար քայլ. եւ հրասախն է երեք մղոն: Եւ երկրաչափութեամբ, մասն է հինգ հարիւր ասպարեզ չորեքլուսի. որպէս զի լինել մասինն եօթանասուն եւ մի մղոն. եւ չորեակ եօթնեակ եւ քսան եւ ութեկ մի:

Արդ այսպէս չափեցին զերկիր եւ զծով, սկսեալ յԱյրեալ գօտւոյն, յորում ոչ ինչ բուսանի, արեգականն ընդ այն գնալոյ յեղանակէն ամարան՝ մինչեւ ի ձմեռնայինն, եւ անդրէն վերադառնայ: Վասն որոյ ասացին զարեգակն շատ փոքր քան զերկիր. քանզի վաթսուն եւ վեց մասն ասեն զարեգակն, զերկուս նահանգս ասելով զբովանդակութիւն արեգական, այսինքն օթեւանս քառասուն. յորմէ ըստ հեղման շողոյն նրբացելոյ բորբութեան՝ ասացին զայրեցական գօտւոյն, եւ աստի անտի նորա Ովկիանոս ընդմիջելով զնա ի բնակութենէս եւ ի հարաւային կիսագնդէն, զոր Ընդդէմ-երկիր կոչեցին բնակեցելոյ երկրիս. մեծութեամբ ոչ ըստ սմա՝ այլ ըստ հիւսիսային կիսագնդին, զոր կոչեն Գօսացեալ. քանզի նմա ասեն փոքրագոյն զծագրիլ, վասն անձուկ գոլոյ բոլորակին. եւ ընդդէմ նա, նմանապէս նորին ի հարաւային եզրն, զոր կոչեն ցամաքեալ: Եւ ոչ միայն զայրեցեալ գօտեւան, այլ եւ զամենայն աշխարհաւ շուրջ ասեն բնակեալ. զոր եւ Կոստանդիանոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական Տեղագրութեան, որ ասաց զտապանն յարեւելեան երկրէն առ մեզ անցեալ: Բայց Պտղոմէոս՝ որոյ արք բազմաշրջութեամբ զամենայն երկիր չափեցին, ոչ ասացին զՈվկիանոս շուրջ լինել, այլ ի մի կողմանէ անգեան հիւսիսային յարեւմտից, եւ ընդ հիւսիսի յարեւելս կոյս տարածել յերից մասանց մասն մի. եւ ընդ արեւմուտս ի հարաւ կոյս՝ ի չորից մասանց յերիս մասունս. եւ ի նմանէ սկսեալ

զանձանօթ երկրէ ասէ շրջապատեալ զբնակութիւն մարդկան. եւ զերից ծովուցն՝ զՀնդկացն եւ զՅունացն եւ զԿասաբիցն որ է Վրկանի, բնակութիւն մարդկան ասէ լինել շուրջ գնոքօք. եւ ճշմարիտ է: Քանզի զՅունականաւն եւ զԿասաբիցն՝ եւ ի մէնջ մարդիկ շուրջ անցին. նոյնպէս վարկանիմ եւ զՀնդկայինն. եւ ոչ որպէս արտաքինքն Դիոնեսիոս եւ Ապոդոն եւ ընկերք իւրեանց ասեն, պարունակել Ովկիանոսի զամենայն: Որում եւ Կոստանդին Անտիոքացի հանդիպի վիճել ընդ ընկերս իւր յաստուածային դրոց, յորմէ ոչ տեսաք հատումն ինչ բան բանի պատասխանելով. զի երկոքին գտանին յաստուածային գիրս, եզաբար եւ հոգնաբար ասացեալ, «Ժողովեցին ջուրքդ ի ժողով մի. եւ ի ժողովս իւրեանց», եւ թէ «Զժողովս ջուրցն կոչեաց ծովս»:

Իսկ յաղագս երկրի բնակելոյ մարդկան՝ երկայնութեամբ յարեւելից յարեւմուտս, վասն բարեխառնութեան. եւ ի հարաւոյ եւ ի հիւսիսոյ՝ անբնակ լինել, վասն սաստիկ ջերմոյ եւ սառնամանեաց: Նոյնպէս վիճել յաստուածային գրոց բան առ բան պատասխանի, այսպիսի ինչ. ասէ Աստուած ցՅոր, թէ «Խելամո՞ւտ «իցես լայնութեան առ ի ներքոյ երկնից, ո՞րչափ իցէ. զինչ երկիր «իցէ յորում լոյսն ազանիցի»: Իբրեւ տարակուսեալ զնա, յաղագս հարաւոյ անբնակին եւ հիւսիսոյ լերանց ճմեռնացելոցն, ընդ որով թագեալ կարծեմ զարեգակն. քանզի յառաջագոյն Սովփարայ Մինեցոյ ասացեալ էր, թէ «Երկայն է չափ երկրի» որպէս զգիտակ բնակութեան մարդկան: Իսկ ընդդէմ այդոցիկ պատասխանեցին յԵսայեայ, թէ «Հաստատեաց զերկիր բնակել ի նմա». եւ դարձեալ՝ թէ «Ոչ ի գուր ինչ արար զնա, այլ ի բնակութիւն ստեղծ զնա»: Իսկ ընդդէմ դոցա պատասխանի Դաւթեայ. թէ «Զաշխարհ լրիւ իւրով դու հաստատեցեր, զհիւսիս եւ զհարաւ». եւ Սաղմոն ասէ. «Տէր արար զշէնս եւ զանշէնս եւ զեզրս բնակեալս». եւ այլդ նոյնպիսի: Բայց հաւանեալ եմ զարանցն Պտղոմեայ, որք շուրջ եկին զայրեցեալ գօտեաւն, եւ զադոսն շուրջ գրեցին ճշդիւ, եւ զսահմանս ճարակաց նոցա. չափել յԱկիսիմբայ եւ զԼուսնի լեառն, եւ անդր եւս անձանօթ երկիր. եւ շրջեալ առ անձանօթ երկրեաւ յՈվկիանոսէ մինչեւ յՈվկիանոս, եւ զեւս առաւելն լեցին. զոր ոչ կոխեաց ոտն մարդոյ. ըստ որում ասի ի Յորն, թէ «Զգեաց զհիւսիսի զոչընչիւ». եւ թէ՝ «Հրաման պատեաց զերեսօք ջուրց», այսինքն թէ Աստուծոյ հրամանն բաւական է ունել զեզեր ջրոյն անձանօթ ծովու՝ ոչ պիտոյացեալ երկրի, եւ զեզերս սպառուածի անձանօթ երկրի՝ ոչ պիտոյացեալ ջրոյ: Բայց եթէ շուրջ զանձանօթ երկրեաւ ծով, եւ շուրջ զանձանօթ ծովով երկիր, մեք որպէս զանձանօթեալ լեմք. եւ գրեմք միայն զոր ետես ակն եւ կոխեաց ոտն մարդոյ. եւ զառաւելսն հրամանին Աստուծոյ վարկանիմք հաւատովք. որպէս ի վերայ երկրի զոր տեսանեմք, նոյնպէս եւ ի ներքոյ երկրի, ըստ Յորայ, եթէ «Զերկիր ի վերայ ոչընչի հաստատեաց». զոր եւ Լուսաւորիչն հաստատէ, ի վերայ ոչընչի կառուցեալ զերկիր. եւ զբան Սաղմոսին որ ասէ, «Ի վերայ ծովու հիմունս արկ նմա, եւ ի վերայ գետոց պատրաստեաց զնա», վարկանիմք ծակիլ ի միմեանս ծովուցդ, ընդ սրբոյն Բարսղի. եւ ընդ ամենայն հիմունս երկրի ջուրց ունել, ըստ այնմ թէ «Խորք որպէս զգեստ վերարկու է նորա»: Եւ որպէս Աստուածաբանն ասէ, «Խորշք ծովայինք ընդ երկիր եւ ընդ միմեանս միաւորեալք»:

Արդ սկսցուք ըստ Պապայ Աղեքսանդրացոյ երկրադրութեան, որ ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղաւղեայ Պտղոմեայ տիեզերագրութեանցն չափուց. զոր սկսեալ յԱյրեալ գօտւոյն, կրկնակի ի հիւսիսի եւ ի հարաւ. եւ Այրեալ գօտին սկսանի յանձանօթ յերկրէ Մինեացոց, անցանելով ըստ հիւսիսոյ Սատիրացոց ծայրին. եւ ի

նորին կղզեաց անցանելով ընդ Տապռապիոյ կղզոյն ստորոտն, եւ անցանէ ընդ Կալոսի լիճ եւ Ասապուս գետոյ ակունք. եւ ընդ Պիղեալ լեառն եւ ընդ Նեղոսի գետով վտակս եւ ընդ Եթովպիայս, ըստ հարաւոյ կողմանէ, եւ Թեոքիմա լերինն որ կոչի Աստուածոց աթոռք, ընդ Իւքիս լեառն՝ ընդ Ձկնակեր Եթովպացիս, յանձանօթ երկիր: Եւ յաղագս Ովկիանոսի՝ որպէս յառաջագոյն ասացի, է գկողմամբ Ջեփիոռոս հողմոյ. սկսանի ի քսան եւ մի մասնէ լայնութեան առ Ձկնակեր Եթովպացւովք, եւ առ լերամբքն՝ որ Թեաքիմայն անուանեն, եւ պատէ զարեւմուտս մինչ ի սպառ լայնութեամբ չափոյ. եւ դառնայ ընդ հիւսիսի՝ յարեւելս կոյս, մինչեւ վաթսուն մասն երկայնութեան. որ է հանդէպ Կարկինիտէն ծոցոյն Պոնտոսի, առ Քեռսոնիւ, կշիռ Տիոս քաղաքի՝ Անոռիատ աշխարհի, եւ Հեռապօլսի՝ Սալուտատիս Փոքիգացոց, եւ Դեղաղա տեղոյ, որ կայ առ եզր ծովուն Լիբոյ, արդակմար է, որ է Եգիպտոս:

Արդ որպէս ասացաք ցվաթսուն մասն Ովկիանոս եկեալ դադարէ, եւ ի նմանէ յառաջ առնու յԱնձանօթ երկիր, եւ պատէ զմնացեալ մասունս հիւսիսոյ եւ զարեւելս եւ զհարաւ, եւ քսան մասն յարեւմտից, մինչեւ ցնոյն Ովկիանոս. իսկ արտաքոյ այսր չէ ուրուք տեսեալ. վասն որոյ Անձանօթ կոչի երկիր եւ Ովկիանոս. եւ է յՈվկիանոս ծանօթ նաւագնացութեան կղզիք վեց ըստ հարաւոյ, որ Երանելեաց կղզիք կոչին. հանդէպ մտիցդ եւ նոցա՝ ըստ արեւմտից՝ վեց կղզի. եւ կան կղզիքս այս հանդէպ ներքսադոյն Լիբիայ. եւ դոցա ի հիւսիսեան՝ չորս կղզիք:

Եւ գետք որ մտանեն յարեւմտեան Ովկիանոս են այսք. Միսիթլոս, որ գայ ի Թեոքիմ լեռնէ. եւ Նիկաս՝ որ գայ ի Սպիտակ Եթովպացոց. եւ Ստաքիո՝ որ գայ ի Ռիւսիտառիա լեռնէ, առնէ լիճ մի եւ ապա ելանէ եւ մտանէ ի ծով. եւ Դառոդոս, որ ի վեց գետոյ եւ լճից միացեալ մտանէ ի Մեծն կոչեցեալ Նաւահանգիստ. եւ Մասաս եւ Ովփսիս եւ Կուսարիոս եւ Սադաթոս, որք գան ի Մանդրոն լեռնէ, եւ Մերոս մեծ գետ: Եւ ի Մեծ Ատլաս, մինչեւ ի Փոքր Ատլաս մտանեն գետքս այս. նախ՝ Սագաս, ապա Ագնոս, Փուդդիոտ, Սանաս, Կուսաս. իսկ ընդ Փոքր Ատլաս եւ ընդ Տինգին քաղաք, մտանեն գետք Լիոս, Սուբուտ, Լիկրս, Ջիգաս, Կատնդի. առ որ (միջոցն) կոչի Մեփտէ, որ է եւթնէկ. զի եօթն մղոն ունի լայնութիւն տեղոյն, որ գետաբար մտանէ յՈվկիանոսէ յԻբիռիկոն պեղագոս՝ որ է սկիզբն Յունաց ծովուն, որ է հանդէպ յարեւմուտս կոյս Սագադիոն կղզի Ովկիանոսի: Այն նեղուց բաժանէ ընդ Տիւզինի եւ ընդ Սպանիա աշխարհն:

Իսկ Ովկիանոս երթեալ ընդ հիւսիսի, դառնայ ընդ արեւելս, եւ առնէ կղզիս մեծս երկու, որ կոչին Վիոնիա եւ Ալիոն, եւ կոչին Բերիտանացոց աշխարհ: Եւ Թուլիս կղզի՝ որոյ հասարակն արտաքոյ չափուց անձանօթ երկիր համարեալ է, եւ որ զմմանէ զրոյցք, անհավատալիք: Ունի եւ կղզի մի այլ հանդէպ սահմանի Սարմատայ եւ Գերմանեայ, որ Սկանդէ կոչի. յորում Գուդք լեալ են, եւ այլ ազգք բազումք. եւ քան զայս կղզիս այլ նաւագնացութիւն ոչ կայ, եւ ոչ հասեալ է մարդոյ ուրեք, եւ վասն այնորիկ կոչի Անձանօթ ծով:

Եւ ծովք են երեք մեծք, զորովք երկիր շուրջէ. առաջին Հնդկացն՝ որ ասի Կարմիր ծով, որոյ երկայնութիւն՝ մասունք հարիւր երեքտասան. յորոյ ծոցոյ ելանէ Պարսապ եւ Արաբացոց ծովքն. թէ ի հիւսիսի յարեւմտից կոյս՝ Պարսապն, սակաւ ինչ իբրեւ զաղիւսակ. եւ Արաբացոցն՝ ազխոյդ նման. եւ սահմանեալ ի հարաւոյ անբնակ եւ անձանօթ երկրաւ. իսկ յարեւելից՝ Սինէացոց աշխարհան, եւ ի հիւսիսոյ Հնդկօք, եւ

Կրման եւ Պարսկական եւ Արաբացոց աշխարհօք. իսկ յարեւմտից կողմանէ՝
Եգիպտացոց եւ Եթովպացոց աշխարհօք, որք են ի Լիբիոյ բաժնի.

Երկրորդ ծով՝ Յունացն, որ ծնանի յՈվկիանոսէ, ի վեցերորդ մասին երկայնութեան,
եւ երեսուն եւ վեց մասին լայնութեան, զոր տեղի Սեփտ կոչեն, որ է Եւթնէկ. զի եօթն
մղոն ունի լայնութիւն տեղոյն, յորում ըստ մտիցն Գատիռոն կղզի յՈվկիանոս է.
բայց առաւել լայնացեալ ի հիւսիսի եւ ի հարաւ՝ ձգի մինչեւ յԱսորիս՝ մասունս
երեսուն. եւ սահմանեալ է յարեւելից կողմանէ Ասորոց եւ Փիւնիկեցոց աշխարհօք:
Իսկ յարեւելից հարաւու՝ Հրէաստանիւ մինչեւ յԵգիպտոս. իսկ յարեւելից հիւսիսոյ՝
Կիլիկիոյ եւ Սաւրիոյ եւ Պանփիլայ եւ Լիկիա եւ Կառիա եւ Միւսիա, եւ Ելիսպոնտոս
եւ Բիւթանիա՝ մինչեւ ցՔաղկեդոն, յորմէ ծոցոյ ելանէ Պոնտոսի ծովն, եւ ձգի մինչեւ
յԵգիպտացոց աշխարհն, մասունս ութետասան. իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ Եւռոպիա
սահմանէ մինչեւ ցՍեփտէ. իսկ ի հարաւոյ կողմանէ Լիբիա սահմանէ մինչեւ ցնոյն
Սեփտէ.

Երրորդ ծով՝ Վրկանին է, որ կոչի Կասբից. եւ ձգի երկայնութիւն նորա ի բերանոյ
Երասխայ եւ ի Կուր գետոյ մինչեւ ցՊաւլիտիմիտոս գետոյ որ թարգմանի
բազմապատիկ, մասունս քսանեւերեք. եւ սահմանէ յարեւմտից՝ աշխարհօք. եւ
յարեւմտից հիւսիսոյ՝ Ադուանիք առ Կեսիոս գետով, ապա մուտք Գեռաս եւ Սոնդաս
եւ Ալանդաս եւ Ողոն գետովք հոմանուն ազգաց, որ ի Կաւկասայ ելանեն եւ մտանեն
ի ծով եւ են ազգքն այն հոմանուն չորիւք գետովքն ի Սկիւթիայ համար, որ են
Ապխտարք: Իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ սահմանի Սկիւթացոց աշխարհան, առ
մուտս Տառայ գետոյ, զոր կարծեմ Եմաթ է, եւ Ռիմոսի եւ Դեքսի եւ Իաքսարտեայ
գետոց: Իսկ յարեւելից կողմանէ սահմանի ազգան որ կոչի Անարիական Նոմբաս
առ մտիւքն Յոստոս գետոյ, եւ գաւառն կոչի Սագառուկէ, եւ մտիւք գետոյն որ կոչի
Պոլիտիմիտէս՝ զոր նախն ասացաք, որ ելանէ յԱլգսիա լեռնէ, առ որովք Սիանի
գաւառ. եւ մուտք Ոքսոս գետոյ. առ որովք Ռուբիու ազդ. եւ քաղաքք երեք, մին կոչի
Ասպաղովտա, եւ միւսն Ոքսիա, եւ միւսն Դիւաբա: Եւ յարեւելից հարաւոյ սահմանի
Դեքսիա ազգաւ. առ որով գետն Մառզիւ ի Մարդանի աշխարհի. որ ինձ թուի՝ Մրւ
եւ Մրվոռտ լինել. եւ Աստաւանի ազգ, եւ Մաքսիռա գետ եւ հոմանուն գաւառ, մինչեւ
ցՔոնիդաս գետ, որք են Վրկանի աշխարհ. առ որով ձգի երկրորդ Ազոն լեռն: Իսկ
ըստ հարաւոյ սահմանի Մեդաց աշխարհան, որ են Մարք, առեալ ի նոյն Քոնդաս
գետոյ. եւ յարեւմուտս կոյս ազգան՝ որ կոչի Անարական Մարք. եւ մտովք գետոյն
որ կոչի Սառառովր, յորում Դերպիկէս գաւառ, զոր կարծեմ Դիլումս. եւ Գեղաւք՝
յորում մուտք գետոյն որ ասի Ոմդաս, մինչեւ ցմուտս գետոյն որ ասի Կուդոս, եւ
Կաղշաւք, յորում Գաբառու-Բագինք, մինչեւ ի մուտս գետոյն որ կոչի Կամբիսէւս: Եւ
են ըստ արեւմտից երկու կղզիք որ կոչին Դովդէիսք, եւ միւս կղզի յարեւելից որ կոչի
Սաղկա.

Նոյնպէս եւ զերկիր բաժանեալ յերիս, յԵւրոպէ, ի Լիբիա, յԱսիա: Եւ ունի
զարեւմտական կողմն՝ Եւրոպէ. եւ զհիւսիսայինն մինչեւ ցՏայանիս գետ, որ ի Ռիա
լեռնէ ելանէ եւ գայ մտանէ ի Միովտին ծով, Եւրոպիայ է մասն: Իսկ Լիբիա՝
զհարաւայինն, մինչեւ ցԿարմիր ծովն. եւ ի Կարմիր ծովէ եւ յԱնթիոն քաղաքէ որ
կայ ի մէջ քաղաքացն Ռինկորուրայ եւ Գազայ՝ եզեր Փիւնիկեցոց ծոցուն, որ ընդ մէջ
ծովուն հատանելով անցանէ ընդ կղզիս՝ մինչ ցՏենոդոս ի Քաղկեդոն Բիւթանացոց,
մինչ ի Տաւնաւիս գետ: Իսկ յարեւելս կոյս՝ զհարաւ եւ զհիւսիսի եւ զմէջն՝ Ասիա ունի

մինչև ԳԱՆԾԱՆՕԹ երկիր. վասն որոյ մեծագոյն է քան զայլ հատածսն. եւ սա է առաջին բաժին աշխարհի. եւ զի Լիբիա մեծագոյն է սահմանօք քան զԵւրոպիա, սա երկրորդ է Ասիայ, եւ երրորդ Եւրոպիա: Ինձ թուի Սեմայ, Քամայ, եւ Յաբեթի.

Եւ յաղագս միջոցի աշխարհի բնակութեան մարդկան, Պտղոմէոս ասէ զԵրջանիկն Արաբիա՝ առ հարաւային եզեր Պարսայ ծովուն, որ Ձկնակերաց ծոցն կոչի. բայց ոչ հաւանիմ. քանզի աւետարանն ծագ երկրի կոչէ զԵրջանիկն Արաբիա, ուստի եկն դշխոյն Սաբայ, կամ Եթովպացոց՝ յաղագս մերձաւորութեան անձուկ անցիցն. եւ մէջ լսի Երուսաղեմ, որ միաշափ հեռակցութիւն ունի ի ծայրից եւ յեզերաց երկրէ գոր Տէրն ասէ. եւ Դաւիթ ասէ, «Արար փրկութիւն ի մէջ երկրի»: Եւ Եւսեբ մեկնելով ասէ, Ոչ վասն Հրէիցն, այլ զի ի մէջ է Երուսաղեմ ազգաց ընտրելոց, խաչեցաւ Տէրն, զի ամենայն ազգաց է տէր. ըստ որում ասէ, «Աստուած թագաւոր յառաջ քան զյաւիտեանս»: Արդ է ճշմարիտ. Երուսաղեմ մէջ ամենայնի. թէպէտ ըստ չափուցն Պտղոմէայ երկայն տարածէ յարեւելս կոյս. այլ զերկուս չափսն ի մի դնելով՝ նկարագրեսցուք. զի այսպէս եւ հարաւայինն ուր աւելի գայ ըստ Պտղոմէայ. մեք զերկայնութեան չափն վաթսուն ամբողջ պահեսցուք. զի նեղ է բնակութեամբ, եւ երեքհարիւր ութսուն եւ մի. նոյն եւ անդր զհարիւր կրկնեսցուք, եւ լինի յիսուն ? նոյնգունակ եւ ըստ հարաւային կողմանն յայրեցայ գօտւոյն, զուրն ի չորս, եւ բերէ ստուգապէս զնմանութիւն պտղոմական երկրագրութեան.

Եւ արդ որովհետեւ բովանդակեցաք զհասարակախօսութիւնս, սկսանիմք պատմել զառանձնութիւն նոցա ըստ դրից Պապայ Աղեքսանդրացոյ. սկսեալ յարեւմտից յՈվկիանոսէ յառաջին մասնէ երկայնութեան, ի Սպանիայ, ի Ծայրէն որ կոչի Յեռոն, այսինքն մեծ եւ հրաշալի. որ ծայրն ի ներքս գայ ի յՈվկիանոս, առաւել քան զայլ երկիր. մասունս երիս, որ լինի ասպարեզք հազար հինգհարիւր յիսուն. որպէս եւ է իսկ ի ներքոյ ստորագրալ.

[Եւրոպայ]

- Առաջին բնաշխարհ Եւրոպիայ՝ Սպանիա է. երեքանկիւնի ձեւով, կալով ի մէջ ծովուց որպէս կղզի: Սահմանի յարեւմտից Ովկիանոսիւ առեալ յԵռիոն Ծայրէն, որ կայ յառաջին մասին յերկայնութեան, յերեսունեւուր մասին լայնութեանն, մինչև ցմիւս Ծայրն որ կոչի Նեռիոն՝ որ կայ ի հինգ մասին երկայնութեանն. իսկ յարեւելից սահմանի, նոյնպէս Պեռինէայ լերամբ. իսկ հարաւոյ՝ սահմանի Յունաց ծովուն, առեալ ի նոյն Պեռինայ: Գետ ունի զԴուբաս եւ զՎիռիոս: Բայց դրեմք զգետս միայն անուանիս, եւ զքաղաքս հոյակապս, զանց արարեալ զաննշանօքն.
- Բ. Բնաշխարհ Եւրոպիայ Բերիտոնացոցն է. եւ են երկու կղզիք, ի հիւսիսայինն Ովկիանոս. ի վերոյ կողմանէ Սպանիոյ եւ Գալիոյ. անուն արեւմտեայ կղզւոյն՝ Ուբեռնիա է, զարեհատաձեւ ճնճղկեան, յարեւմտեայ հարաւային ծայրին ուր մասին երկայնութեան, եւ յիսուն եւ ուր լայնութեան: Գետք հզօրք վեշտասան եւ ազգք յոլով: Անուն մի(ւս)ոյ կղզւոյն Ալիոն: Եւ ի մէջ երկուց կղզեացն փոքունք կղզիք չորս.
- Գ. Բնաշխարհ Գալիուս է, որ կոչի Գելտ-Գաղատիա. յարեւելից կալով Սպանիոյ. երեսուն մասն լայն եւ քառասուն եւ եւթն երկայն. եւ են ի Գալիուս լերինք մեծամեծք եւ գետք քսան եւ ինն. զուրն ի Յունաց ծովն արձակէ. եւ

զքսան եւ մի յՈվկիանոս. լինի ի նմա սպիտակ եւ սպանող գոմէշ: Եւ ունի զհօր ազգն Փռանկաց. որոց հասարակն ի Գալիոս, եւ հասարակն ի Գերմանիա բնակեն:

- Դ. Բնաշխարհ Գերմանիա է, յարեւելից կալով Գալիոյ, եւ ի հիւսիսի սահմանի Գերմանիա նոյն Դանոբ գետով, առեալ ի նոյն դարձուածէ. բայց ունի լերինս անուանիս երիս, եւ գետս հօրս մետասան. զերկուսն ի Դանոբ արձակէ. ունի եւ անտառս չորս, յոթ մեծածառք. ունի եւ զՍատրաբէն դաշտն, եւ զԻլիմացոց անապատն. ունի եւ ձի վայրի:
- Ե. Բնաշխարհ Դադմատիա. յարեւելից հարաւոյ ծայրէն Գալիոյ, քառասուն եւ երեք մասին երկայնութիւն, եւ քառասուն եւ ութ լայնութիւն: Յարեւելից սահմանի Դանոբ գետով. ունի փոքր աշխարհս վեց. լինի անդ բոնոսոս գազանն՝ որպէս զեզն, զկոյն ձգէ եւ զորսորդն այրէ: Ունի եւ կղզիս չորս: Ընդ Մակեդոնիա Պաքարաւ, որ կոչին Ստռագոն եւ Իսա, որ է հանդէպ փոքր Դադմատիայ, մինչեւ ցԿոսկիդա եւ Մելանա, հանդէպ Պոիզիմոն ծոցոյն, եւ մտիցն Դիդոն գետոյ. յայս կղզի անգեալ էր երանելի Առաքեալն:
- Զ. Բնաշխարհ Իտալիա, յանկեան Գալիոյ. սկսեալ առ երի Դադմատիոյ ի հարաւ կոյս. յորում ջրաբնակ գաւառն Վենետիոյ, եւ այլք գաւառք ցամաքայինք քառասուն եւ հինգ. աշխարհս վեց. յորոց մին Բիու-Գալու, յորում հոյակապ քաղաքն Ռաւենա. եւ գետք հօրք երեք, որ կոչին Ատիոնոս, Պադոս, Ռիպոնկոն, որ մտանեն առ նմին ի Յունիոս ծոց: Իսկ ըստ հարաւոյ Սատեռնիա աշխարհք, եւ Լատինա աշխարհ, յորում մեծն Հռոմ. Հելլէնք Մեծք, առ որով ցանկալին Կամպանիա, հուպ կալով ընդ նա եւ ընդ Սիկիլիա կղզին. գետս ունի երեքտասան, եւ լերինս՝ այլ ոչ անուանիս:
- Է. Բնաշխարհ Սարդիոնի մեծ կղզի, հուպ կալով ի Կիոոս կղզի. յորում գաւառք քսան, եւ կղզիք մանունք. եւ շրջապատութիւն նորա իննհարիւր ութսուն մղոն:
- Ը. Բնաշխարհ Սիկիլիա մեծ կղզի, յարեւելից Սարդոնի. հեռի ի նմանէ երեքհարիւր յիսուն մղոնաւ. ունի եւ կղզիս մանունս, եւ է երեքանգիւնի ձեւով. ծայրէ ի ծայր հարիւր մղոն ունի, եւ գաւառս հինգ, գետք ութելտասան. լերինք երկու, Պարթենոս եւ Բոռնոս, որոյ կատարն հանապազ հրով տոչորի: Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիւսիսի, ի մնացեալ մասնէն Ովկիանոսի եւ անձանօթ երկրի. այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչեւ ցՅունաց ծովն:
- Թ. Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոց աշխարհին հասարակն է, յարեւելից կալով Գերմանացոց, առեալ ի Խիստուդա գետոյ եւ ի հոմանուն իւրեանց լերանց. առ հիւսիսայինն Ովկիանոսի մինչեւ ցանձանօթ երկիր եւ ցծայր արեւելեայ Ռիպայ լերինն, յորում ելանէ Տանայիս գետ. բայց զամենայնդ ի միջօրեայ կոյս բաժանէ Սարմատիա յերկուս. զելիցն՝ յԱսիա, եւ զարեւմտիցն յԵւրոպիա, մինչեւ մտանէ ի Մէոտիս ծովակ. նաւով գնոյն զործելով, մինչեւ ցՊոնտոս ծով. եւ ապա Պոնտոսի եւ Տիւռաս գետով սահմանի. ըստ հարաւոյ կուսէ որոշէ զԴակիացոց աշխարհն ի Սարմատիոյ: Եւ ունի Սարմատիա աշխարհս փոքունս. ի քրիստոնէից՝ զՏաւրական ցամաք կղզին, այսինքն զՔեոսոն, որ կայ ի մէջ Բիւկեան լճին եւ Մէովտիս ծովակի եւ Պոնտոսի, եւ մտիցն Կարկինիտեայ գետոյ ի հոմանուն ծոց: Իսկ ի հեթանոսաց բազումս, յորոց մին կոչի Ամաքսաբիու՝ որ են Սայլակենցադք: Ունի լերինս

- բոլորս եօթն. արձակէ եւ ի Պոնտոս գետս բազումս, որք յիրեարս անգեալ, անուանեն զմինն Կոչոյ. ունի փոքր լիճ մի եւ կղզիս երկու, եւ երկու բազին.
- Ժ. Բնաշխարհ Թրակացոց աշխարհն, յարեւելից Դադմատիայ եւ առ երի Սարմատիոյ, առեալ ի Տառոս գետոյ մինչեւ ի Դանոբ: Ունի փոքր աշխարհ հինգ, եւ այլ աշխարհ որ կոչի Վեռիւմուս, եւ Դառդանիա չորեք-քաղաքեան. իսկ ի միջօրեայ կուսէ զինքն զԹրակիա: Իսկ ըստ արջնային կողմանէն մեծ աշխարհ Դակիա, յորում բնակեն Սլաւք քսանեւհինգ ազգք, յորոց փոխանակաւ մտին պատերազմաւ Գուդք՝ եկեալ ի Սկանիոյ կղզոյ որ կոչի Եմիոս Գերմանացոց. իսկ Սկլաւքն անցին ընդ Դանայ գետ եւ կալան այլ աշխարհ ի Թրակիոյ եւ ի Մակեդոնիոյ, եւ անցին յԱք(այ)իա եւ ի Դադմատիա: Բայց յառաջ Թրակ զօրավարութիւնք էին այսոքիկ. Թանդիդիկեանք, Սառդիկեանք, Սիկիլիտեանք, եւ այլք: Եւ լերինք երկու, եւ գետս. մի է Դանոբ որ բաժանի ի վտակս վեց, եւ առնէ լիճ մի եւ կղզի, որ կոչի Պիւկի. ի կղզիս այս բնակեալ է Ասպար-հրուկ որդին Խուբրաաթայ, որ փախեալ ի Խազրաց ի Բուլխարաց լեռնէն, եւ գնաց հալածեաց ի մուտս կոյս զԱւառն ազգ, եւ բնակեցաւ անդ: Սա ունի զերջանիկն Կոստանդնուպօլիս ի բերան մտից ծովագետոյն Պոնտոսի, որ կոչի Թրակական Պոսպորոն: Ի Կոստանդնուպօլսէ քսան մղոն է քաղաքն Երակլէա, յորում կայ թէատրոնն՝ որ մի է յեօթն հրաշիցն. եւ ըստ հիւսիսոյ ի Հոռոմ՝ երկու հարիւր մղոն.
 - ԺԱ. Բնաշխարհ Մակեդոնիա է յելից կալով Յունական պեղադոսին, առ երի Դադմատիոյ եւ Թրակայ. ունի լերինս վեց, յորոց մինն Կիտառիոն, եւ միւսն Ոլիմբիս. գետք մեծամեծք վեց, եւ գաւառս երեսուն, եւ զմեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք: Ունի մարմար կանաչ եւ սպիտակախայտ. ունի ծոցս վեց. յերկայնն մասունս եօթն, իսկ ի լայն հինգ.
 - ԺԲ. Բնաշխարհ Ելլադա, առ երի կալով Մակեդոնիոյ. եւ ունի փոքր աշխարհ զԱքայիա, զՊիոնիոմ. եւ յԱքայիա՝ Կորնթոս քաղաք. եւ ունի զԱթէնս: Լերինք երեք եւ գետք հինգ, քաղաք երեսուն եւ ութ. գաւառս երեսուն. զԱռանձնական Աքայիա, զԱռկադիա, զԱռգիա, զԼակոնիկէ, զԷլիա, զՄիսինիա, Սիկոնիա, յորում մեհենք Պիսիդոնի: Ունի Պելլոպոնէտոս ծայրս բազումս եւ անգիւնս, որք ունին հոմանուն ծոցս. լերինք չորս, գետք վեց, քաղաքք վաթսուն. յորոց մինն է Լակեդամոն. լինի մարմար կանաչ: Եւ ունի Ելլադա այլ քաղաքս բազումս ի բազում գաւառս, եւ այլ լերինս ինն, յորոց է Պառնասոս, Ելիկին, Թոթոն, զորոց առասպելն պատմէ: Ունի կղզիս քառասուն եւ չորս, յորոց է Կրիտն. ի նմա է Շանթական լեառն, եւ Ելեւսինա քաղաք: Եւբիոս մեծ կղզի, եւ Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի նաւք ռոճկացն յամիցեն, մինչեւ պաշարեալն էր զղղեակն Զարմանալի. զի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. եւ ասեն անդ մեռեալ Արտաշեսի. եւ Արիստոտէլ անդ եղեւ խորասոյգ. Եւռոպոս է անուն նորա.

ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԵՒՌՈՊԻԱ, ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

[Լիբիա]

Սկիզբն լայնութեան չափոյն աստի է.

- Առաջին բնաշխարհի Լիբիոյ է Մաւրիտանիա, որ կոչի Տինգունիա, յաղագս Տիգին քաղաքի որ ի նեղցին Հերակլեան ծովամիջոցին, որ է Սեպտ. յելից Գաղիորոն կղզւոյ, ուստի ելանէ Յունաց ծովն յՈվկիանոսէ. քսան եւ վեց մասին յերկայնութեան, եւ երեսուն եւ վեց լայնութեան: Ունի լերինս հինգ. զՓոքր Ատլաս նշանաւորն եւ զայլս, եւ զհասարակն Դուռդոն լերին. եւ գետս երկոտասան, զորս յՈվկիանոս արձակէ, եւ այլ եւս չորս զորս ի Յունաց ծովն. եւ ունի ազգս վեշտասան, եւ զՊիռոն-պեդոն որ է Հրագոյն-դաշտ.
- Բ. Բնաշխարհի Երկրորդ Մաւրիտանիա, որ կոչի Կեսարինա. սա յելից կալով Տինգանիոյ, եւ տարածի ի հարաւ կոյս. ունի գետս եօթնեւտասն, եւ լիճս երեք, լերինս եօթն. եւ ունի գաւառս ազգաց քսանեւերթն, եւ պղնձափորանոցս: Ասեն թէ կայ ի լերինս այս որք ընդիր կինաբառիս հանեն, այսինքն դեզ կարմիր.
- Գ. Բնաշխարհի Ափրիկէ, յելից կալով Մաւրիտանեայ Կեսարինայ. ունի լերինս ութ, գետս իննեւտասն, լիճս ութ, գաւառս քառասուն եւ մի. ծոցք հինգ, յորոց երկու կոչին Սիռոտու: Կայ բանձար ինչ լաւտաս անուն, զոր թէ որ ուտէ, զհայրենիսն մոռանայ, ասէ Հոմերոս: Ունի եւ այլ եւս կղզիս վեց, յորոց է Մէլէտի. ուստի ասէ Եզեկիէլ ասր բերել ի Տիրոս, այսինքն ծովու բուրդ, որ է պիսինոն. լինի սաթ, բոյս փափուկ, որ ի ծովէ ելեալ յարեւ քարանայ, եւ լինի անդ կարմիր յակունթ. եւ մայրաքաղաք Կարթէդոն. եւ Տրոպոլիք՝ որ է երեք-քաղաք, Գիովբի, Կալանիա, Եւսի. թէպէտ եւ երեք այլ շինեցին Տիսոբա, Իդիսիա, Պոնդիկա, որոց իշխանացաւ իմաստունն Ներսեհ Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ եւ Աշորունեաց տէրն.
- Դ. Կիւռենական որ կոչի Պենտապոլիք՝ յելից Ափրիկոյ, ուր կան Երեկորնական պարտէզքն. ունի գաւառս մետասան. յորոց մինն Լուք կոչի. ունի եւ կղզիս երկու. գետս երիս, որ ի մի եկեալ անուանին Ալաթոն, եւ մտանեն ի ծով. եւ լիճ մի որ կոչի Լիւառիա. ունի եւ քարայրս Լասինիկացոց, յորում են նորակերպ գազանք, որք են մարդակերք, կենոռոս՝ որոյ ազին թռչնոյ նման է. լինգնաս, սպուռինք, արջամկունք եւ այլ բազում սքանչելի գազանք.
- Ե. Մարմառական Լիբիա եւ ամենայն Եգիպտոս ի մի աշխարհ է համարեալ. յելից կայ Կեռինականին, հոմանուն պեղագոսին, ցԱնթիթոն քաղաք, որ կայ ի մէջ ծովեզերն Ռինոկորուրայ եւ Ասկալոնի. եւ անդի յարեւմտեայ խորշն երկճիղ Կարմիր ծովուն հանդէպ Քաջաց քաղաքի: Ունի լերինս երկոտասան, յորոց մինն կոչի Ծիրանական. ունի գուբս երկու շինուածոյս, եւ լիճս երիս ինքնեղս. են եւ երիս լիճս այլ զոր Նեդոսի վտակքն առնեն. յորոց մինն հուպ է ի մեծն Աղեքսանդրիա, որ կոչի Ռաւանիտենիա, զոր կարծեմ զՄարեայ լիճն լինել: Բայց գետ ունի Եգիպտոս մի՝ զՆեդոս որ է Գեհոն, բղիւէ ի Լուսնի լեռնէ, առ Անծանօթ երկրի հարաւոյ. եւ դէպ ուղիղ գնալով ի Եգիպտոս, առնէ ի նմա չորս կղզիս. եւ բաժանի ապա ի բազում վտակս, որք դարձեալ միացեալ առնեն կղզիս բազումս, եւ զառաջասացեալ լիճսն. եւ մին գատուցեալ անգանի Եռոպոլիտիտոս ծոց, որ է արեւմտային խորշ Կարմիր ծովուն. եւ զայլ վտակսն ի Յունաց ծով: Ունի Եգիպտոս գաւառս քառասուն եւ մի. միւսն Տանիա կոչի. եւ առ Կարմիր ծովովն Արաբացոց ծոցովն բնակեն Ձկնակեր ազգն, որ կոչին Արաբ-Եգիպտացիք. ունի Եգիպտոս կղզիս մանունս մետասան՝ Յունաց ծովուն, յեզեր հոմանուն պեղագոսին.

- Զ. Աշխարհի ընդհանուր Լիբիոյ է Ենդոս-Լիբիա, որ թարքմանի ներսագոյն Լիբիա, յելից կալով արեւմտեան Ովկիանոսի, առեալ յԱտաղոս մեծ լեառնէ, առ երի կալով երկուց Մարիտանացն եւ Ափրիկոյ. ձգի մինչեւ ցԹեոքայիմայ լեառն որ ասի Աստուածոց աթոռք, որ ըստ հիւսիսոյ է կարմրագոյն... Ունի լերինս ութ, գետս տասն, զոր յարեւմտեայ Ովկիանոս արձակէ. եւ այլ երկուս գետս զԲագրատաս եւ զԿիւնոփս: Եւ ճարակեն զԵնտոս-Լիբիա ազգք երեքտասան, յորոց մին կոչի Սպիտակ-Եթեովպացիք, եւ միւսն Փայտեղէն-Եթեովպացիք. եւ անդ ասեն զԹզուկ ազգն, զոր ոմանք Պիքիթս կոչեն, եւ այլք Թռիփիքս. են ի սմա եւ Սպիտակալերինք, յորոց հողն իբրեւ զձիւն սպիտակ է. թէպէտ Պտղոմէոս ոչ յիշէ: Եւ զոնգնեղջիր գազանէն ասեն թէ յՈվկիանոսէ անցանէն ընդ Ենտոս-Լիբիա մինչեւ ցՆեղոս, եւ նման են գետաձիոյ եւ ամենեքեան որձ են. եւ թէ ուստի ծնանին՝ ոչ որ գիտէ. եղջիր մի ունի յոնգունսն, որ զորձաքար պատառէ, եւ զփիւղ սպանանէ դիւրաւ: Են եւ այլ գազանք մարդակերպք եւ գինետէրք: Անդ ասեն վեց կղզիս, ուր կան որդիքն Ռաքաբիմայ՝ նախ քան զաւերն Երուսաղէմի գնացեալ անդ. զոր ասեն թէ գնաց Զոսիմոս միայնակեացն. բայց կարծեմ թէ զրոյցն այլաբանութիւն է, զոր պատմեն զնմանէ.
- Է. Աշխարհ Լիբիոյ Եթեովպիա է, որ Ներքին Եգիպտոս կոչին, յերի Եգիպտոսի առ Կարմիր ծովովն Արաբացոց ծոցոյն, անցանելով զԱյրեցեալ գօտովն ի հարաւ կոյս. ունի գետս երկու, զՆեղոսի վտակսն, որք յիրեար անգանին. եւ դարձեալ բաժանեալք առնեն զՄեմնոս կղզի, եւ անդրէն միաւորին. եւ միւս գետ որ կոչի Սատապոս որ ելանէ ի Կողովի լճէ, եւ անդանի ի Նեղոս, առ կղզոյն: Ունի եւ լերինս ութ. ունի եւ փոքր աշխարհս երեք, զԲարբառիա՝ առ Բարբառական ծոցովն, եւ զԱզոնիա՝ յորում լինին փեղք բազմաշատք, եւ զՏոմբ: Ունի եւ գաւառս ազգաց երեսունեւվեց, յորոց մինն կոչի Բաբելացիք եւ Արմատակերք, եւ մինն Ոքսոմոնտացիք. յորում կայ թագաւորութիւն մեծ հանդէպ Պոռնեայ ծայրին, որ բաժանէ ընդ Ատողիտէ եւ ընդ Երջանիկն Արաբիա. զայս տեղոյ ասել թուի ի Յոր. «Տեսէք զճանապարհս Թեմնացոց, որք ի շաւիղս Մաբայ հայիք»: Կան եւ անդ Թզուկք եւ ազգն Զագակերք, եւ Վրանաւորք, եւ ի Միջին-Եթեովպացիք: Ունի եւ կղզիս յԱրաբացոց ծոցին քսան եւ եօթն. եւ այլ կղզի որ կոչի Մողոց, եւ այլ որ Հաւուց. ունի եւ զԽնդաբեր երկիրն եւ Զմոսաբերն, ունի եւ զԱւագուտն եւ զԱնանձրեւ երկիրն.
- Ը. Աշխարհ Լիբիայ Ներքսագոյն Եթեովպիա է. որ սկսանի յարեւմտականէ յանձանօթ յերկրէ, յերի կալով Ինդոս-Լիբիոյ, եւ Ենտոս-Եթեովպիայ. եւ ըստ հարաւոյ՝ սահմանի անձանօթ երկրաւ. առ որով բնակեն Երեկորնական-Եթեովպացիք. եւ ի հարաւոյ կողմանէ մերկ Վիշապամարդք. եւ ըստ հիւսիսոյ՝ Չկնակեր Եթեովպացիք, յորում առիւծաշուն գազանն. եւ ի կողմանէ նոցա Փրփրեղջիր Եթեովպացիք, յորում կենդանի ինչ նման անլթոյ, մարդամարտ եւ անուշահոտ. յորում քաղ ծառասէր եւ մարդամարտ, եւ ընծուղտք, եւ փեղք սպիտակք եւ եղջիրակնճիթք եւ վագերք եւ վագերաձիք եւ այծամարդք՝ որք զպատկեր մարդոյ ունին, եւ են թաւք եղջիրաւորք եւ կճղակաւորք, եւ ինձք գեղեցկախայտք յոյժ: Եւ ի հարաւոյ աշխարհ մի է, որ Ակիսամբայ կոչի, յորում լինի գազան ինչ՝ կանացի ունելով դէմս եւ ձեռս եւ մէջս, եւ անձն չորքոտանի գազանի. եւ այլ մարդակերպք

գազանք, շնականճիթք եւ մերկք, մեծականջք եւ ագետորք, որպէս գառիւծակապիկ: Յորոյ յելից կուսէ Բարձրգագաթունք Եթեովպացիք, եւ այլ ի ներքս Մարդակեր Եթեովպացիք: Եւ գետակ մի որ կոչի Ռապտոս, յորում լինի գազան ինչ հրաշունչ վարագանման, եւ սալամանտր գազան՝ որ նման է կովիդէաց, որ անցանէ ընդ հուր եւ շիջուցանէ: Լինի յաշխարհն այն եւ զեսուբէս գազանն որպէս զոչխար խարտեշ, եւ յոյժ սիրելի ձկանց, երկակենցաղ գոլով, զժողովեալ առ ինքն ձկունսն ուտէ յորժամ լողայ ի ջուրն:

ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏԱԾՆ

Ասիա

Առաջին բաժին երկրի բնակութեան մարդկան ընդհանուր Ասիա է. որ սահմանի ի մտից կուսէ Եւրոպեաւ, իսկ ի հիւսիսոյ, յելից եւ ի հարաւոյ՝ անձանօթ երկրաւ եւ Լիբեաւ. եւ մտանեն ի մի մի աշխարհք կողման. եւ է նախակողմն Միջերկրայք, որք մտանեն ընդ մէջ Յունաց ծովուն եւ Պոնտոսի, վասն որոյ եւ Միջերկրէ կոչին:

- Ա. Աշխարհ Ասիայ Բիւթանիա. յելից Կոստանդնուպօլսի, հանդերձ մտիւք ծովագետին Պոնտոսի որ կոչի Թրակական Փաւսփոռոս, մասամբ ինչ Պրոպոնտեայ. առեալ ի մեհենէն Արտեմեայ, որ կայ յելսն Պոնտոսի, մինչեւ ցմուտ Ռոդանգայ գետոյ, եւ զՈլոնպիոս լեառն. եւ ունի զՍելինոն լեառն եւ գետս զԵլադաս եւ զՁոպիտս եւ զհզօրն Սագառիս, եւ մանունս որք ի նա անգանին. զՍիւնաս լիճ ունի մերձ Նիկոմիդեայ եւ զԱսկանիդէս. ունի կղզիս հինգ ի Պոնտոս ծովուն, յորոց երկուքն կոչի Կիանիա. ունի եւ լիճ մի այլ Պռամա քաղաք: Ունի եւ մայրաքաղաքս երկուս զՔադկեդոն եւ զՆիկոմիդիա, որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս չորեքտասան, եւ եմպոռիոնս բազումս, այսինքն քաղաքս ծովեզերայս, վաճառատեղիս. լինի առ եզերսն Դակայ գետոյ հող սպիտակ առգեղ անուն՝ զոր աղացեալ ցանեն ի վերայ ցորենոյ. վեց կայթն կապիճ մի. եւ պահի ազնիւ եւ ճճի չուտէ:
- Բ. Աշխարհ Մուսիա Մեծ եւ Փոքր, որ կոչի Ելեսպոնտոս առ երի Բիւթանիոյ. ունի գետս չորս եւ մայրաքաղաք զԿիզիկոն, յորում տաճար, եւ այլ շինուած մի յեօթն հրաշիցն: Եւ երեք են քաղաքք, Իլիոն, Դառդանոն, Տրովադա. զորոց պատերազմէ Տիքսիոն պատմէ եւ առասպելքն Հոմերոնի. ունի եւ այլ քաղաքս երեսուն եւ ութ:
- Գ. Աշխարհ Առանձնակ Ասիա, յերի կալով Միւսիայ առ ծովով, յորում մայրաքաղաք Եփեսոս, Զմիւռնիա, Պեռգանոս, Տռալիս. որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս քառասուն եւ ութ. եւ ունի փոքր աշխարհ զԼիւդիա, յորում մայրաքաղաք Սառդոս, զԵոլիս, զԷոնիա, որք են Յոյնք, զԿառիա, եւ գետս հինգ: Ունի կղզի զՔիոս հոմանուն քաղաքաւ, եւ Պոսիդա որ լինի անդ մագդիկ՝ խիժ ծառոյ. եւ զԿառոս եւ զՍամոս հոմանուն քաղաքօք, եւ զԿով, զոր Ղուկաս ասէ ի Գործսն: Եփեսոս հարկատու էր Արտեմեայ. անդ է Յոհաննու աւետարանչի գերեզմանն, եւ միւս Յոհանու՝ որ կոչեցաւ Մարկոս. եւ այլք զայլ ոմն Յովհան ասեն:
- Դ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Լիկիա, որոյ մայրաքաղաք է Զմիւռնիա. ունի լերինս երկուս եւ գետս չորս, եւ կղզի զՌոդոս, հոմանուն պեղագոսին: Լինի անդ

խունկ զուկին՝ զոր Հայք արուս կոչեն, ի ծառոյ ծորելոյ որպէս մեղր կամ մրուր թանձր.

- Ե. Բնաշխարհ Ասիոյ՝ Փոբիգիա է, յելից կալով Առանձնական Ասիոյ եւ յերի Լիկիոյ. ունի յինքեան աշխարհս երեք, զՊիսիդիա՝ յորում մայրաքաղաքն Անտիոք, եւ այլ քաղաքս քսանեւեց. յորոց մին կոչի Կիւոտոս, այսինքն տեղի տապանին Նոյի շինելոյ, եւ եթէ առասպել է եւ եթէ ճշմարիտ ոչ գիտեմ,- եւ Պակասիանի, յորում մայրաքաղաք Լաւոդիկէ, եւ այլ քաղաքս քառասուն. եւ Սաղուտառիս, յորում մայրաքաղաք է Սիւննադա. եւ այլ քաղաքս երեսուն. եւ ունի լիճս երեքտասան.
- Զ. Աշխարհ Պափղադոնիա՝ յելից կալով Ոնոռատայ աշխարհի, առ երի ծովուն Պոնտոսի, որ կոչի Պոնտոս Գաղատական. ունի գետս Զալիքոս եւ զՈդիս. եւ մայրաքաղաք զԳերմանուպոլիս, որոյ բերդ Գանգրայ. ունի եւ գաւառս երեքտասան.
- Է. Աշխարհ Ասիոյ՝ Գաղատիա Առաջին, յելից Փոբիգիայ, եւ առ երի Պամփիլագոնեայ. գետ գնոյնսդ ունի.
- Ը. Աշխարհ Երկրորդ Գաղատիա, յելից Փոբիգիոյ, եւ առ երի առաջին Գաղատիոյ, մինչեւ ցՊամփիլիա. եւ գետս ունի որ յառաջ ասացեալ գետսդ անգանին եւ լիճս առնեն.
- Թ. Աշխարհ Սաւրիա՝ յելից կալով (Պիսիդիոյ), առ երի ծովուն հանդէպ Կիպրոս կղզոյ. ունի լեառն զՏաւրոս. լինի անդ խունգս ստիրակ, կուճում, բոգումբիթ, կաղամիտա, ամենեքեան ի ծառոց ծորելոց, ի կերածէ ճճոյ միոյ՝ որ է դեղին, սեւ խայտուց ունելով, նման թրթրոյ. ունի մայրաքաղաք զՍելեւկիա, ընդ որով այլ քաղաքք քսան եւ երեք:
[Եւ զխունկսն ոչ է պարտ միայն ծխել, զի ոչ տայ ազնիւ հոտ. այլ խառնեալ ընդ այլ՝ յոյժ անուշ է. եւ արժէ լիտրն դահեկան մի. բայց զազնիւն ժողովեն օձք եւ դնեն ի բոյնս, ի կտապս իւրեանց, զոր սպանեալ առնուն. եւ ծառք ուստի ծորին՝ բարակք են. ստուարն լինի որպէս լուծ, ընդ որ մտեալ ճճին ընդ տակն, երթայ ուտելով մինչեւ ցճայրն՝ գտանէ, եւ ապա մեռանի, եւ թափին խունգքն ի խնամոցն Աստուծոյ].
- Ժ. Աշխարհ Լիկոնիա է, յելից կալով Գաղատիոյ Երկրորդի, առ երի Սաւրիոյ. ունի արձակ դաշտս անջուր եւ մանունս լերանց.
- ԺԱ. Ելիոն-պոնտոս յելից նոյն Պոնտոսի, եւ յելից Պափլագոնայ առ երի Երկրորդ Գաղատիոյ.
- ԺԲ. Աշխարհ Պոնտոս Պոլեմոնական յելից կալով Ելիոն-պոնտոսի, առ երի Պոնտոս ծովու.
- ԺԳ. Աշխարհ Ելիոն-պոնտոսի առ երի Լիկայոնիոյ.
- ԺԴ. Աշխարհ առաջին Կապադոկիա, յելից կալով Երկրորդ Կապադոկիայ, որ եւ նա աշխարհահամարն է: Ունի լեառն զԱնտիտաւոտոս եւ զայլ փոքունս. եւ գետս Մելաս եւ զԱլիս, եւ զայլս մանունս որք ի նա խառնին.
- ԺԵ. Աշխարհ՝ Առաջին եւ Երկրորդ Կիլիկայք են, յելից կալով Լիկոնիայ եւ Սաւռեայ, յերի Կապադոկացոց յեզր ծովուն իւրեանց, եւ Սիսիկեան ծոցոյն: Լեառն ունի զՏաւրոս եւ գետս վեց, զԱռիմակդիս, զԿալիգոս, զԴամոս, զԿիւնդոս, Զաւոտոս, զՊիոռամոս. որոց մայրաքաղաքք են Տարսոն, եւ Անարգաբա. ընդ որովք աշխարհք բազումք եւ բերդք. եւ երկու դրունք Մալիս եւ Պլատան, ելանելոյ յԱսորիս. եւ է ամենաբեր հանգոյն երկրին Յորդանանու.

- ԺԶ. Աշխարհ Կիպոռու կղզի յելից կալով Պամփիլիական պեղագոսին, առ երի Կիլիկոյ մինչեւ ցՓիւնիկական պեղագոսն. եւ ունի լեառն զՈլիմբոս. եւ գետս չորս. երեք մասն երկայն եւ մի լայն: Լինի անդ լատան՝ ցող անկեալ զխոտով, կռեալ ի վարիչս եւ ի մորթս քօշից... ժողովեն ի խունկ:
- ԺԷ. Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Առաջին Հայք, յելից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լեռամբ յերի Ամանոս լեռին, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Կոմագենի Ասորւոց մինչեւ ցԵփրատ: Ունի եւ այլ լեռինս. զԻգոն եւ զԲասիլիկոն եւ զԿոռորմանդոն. եւ գետ զնոյն զՊիռամիս եւ զՊառատիս եւ զԿաւկասա եւ զԿառոմոսոս, եւ դրունս երկու ելանելոյ Ասորւոց: [Առաջին Հայք յելից կալով Առաջին Կապադովկիոյ առ երի Բ Հայոց. եւ սահմանի յելից Եփրատաւ. եւ լեառն ունի զԱռգէոս. եւ գետ երեսուն, զԱլիս, եւ այլ մանունս: Երրորդ Հայք են որ կան յարեւելից Կապադովկիոյ, եւ երկայն տարածի մինչեւ ցԵփրատ. եւ ունի այլ գետս երկու, եւ լեռինս բազումս մեծամեծս քսանեւերկու:]
- ԺԸ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Սարմատացւոց հասարակն է. որ բարձանի արեւելեան ծայրիւ Ռիպեայ լեռամբ եւ Տանայիս գետով, եւ Մեոտիս ծովակաւ մտիւքն յԵւքսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզերքն յելս կոյս, մինչեւ ցմուտ Կուռքի գետոյ՝ որ կոչի Ագռաւ, եւ անտի առ Կաւկասին լեռինսն՝ առ Վրօք եւ Աղուանիք, մինչեւ ցԿասքից ծովն, ի մուտս Սըւանաս գետոյ (Սըւանաս գետ չլսի ուրեք): Եւ ունի լեռինս զՇանթայինն եւ զՁիականն, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով. եւ Կաւկաս արձակէ գետս երկու՝ զՎալդանիս մինչեւ ցԿոաքս լեառն, որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնութիւն իւր ի մուտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մէջ մտանէ ընդ Մեովտիս (եւ) ընդ Պոնտոս ծով. որ արձակէ գետ մի Փսեւքոս անուն, որ մեկնէ ընդ Փոսփորոնն եւ ցբուն սահմանն յորում քաղաքիկն Նիկոփս: Որ ըստ հիւսիսոյ են ազգ Թուրքաց եւ Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցոյ կոչեցեալ, Կուփի Բուլղար, Դուչի Բուլկար, Ողխոնտոր Բլկար եկն, Չդար Բուլկար. օտար այժմ ի Պտղոմէականէն են այս անուանք: Եւ ի Ձիական լեառնէն փախեալ որդին Խուղբադրայ: Եւ ընդ մէջ Պուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի բնակեն ազգք, Գարշք եւ Քուրք եւ Սւանք մինչեւ ցՊիսինուն (քաղաք) ծովեզերային Աւագով աշխարհի, որ են Ափշիք եւ Ափխադք, մինչեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային՝ Մեւաստուպալիք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն որ կոչի Դոակոն որ է վիշապ, որ հոսի յԱղուանաց, եւ բաժանի ընդ Ափխազս եւ ընդ Եգր աշխարհ. եւ ունի ազդագաւառս քառասուն եւ վեց: Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անծանօթ երկրաւ բնակեն թագաւորական Սարմատք եւ Ձիակերք. իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝ բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի այլ որ են Կղարջք. եւ ապա Միւռակացիք, ապա Միդոսդեսէն գաւառն. եւ ապա յարեւելից կուսէ Շանթային լեռանցն բնակեալ են Ամագունք, որք են կանայք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Իռա, որ երկակի բղիւէ ի հիւսիսոյ Անծանօթ երկրի, եւ միանան. եւ հասեալ մերձ Ձիական լեռանցն արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միովիտ ծովակ իջանէ. եւ այլն դառնայ յարեւելս կոյս մինչեւ հանդէպ Շանթային լեռանցն. եւ ապա գան այլ երկու գետք յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա, եւ առնեն զնա Եօթանասնավտակեան, զոր կոչեն Թուրքք Աթլ գետ. որոյ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանայ Բասլաց ազգն, ի հզօր ազգէն Խազրաց եւ Բւշխաց,

Ճարակելոց յելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց. եւ կոչեն Սեւ կղզի. զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի. զոր Պտղմէոս Գռաւ կղզի կոչէ: Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ (ընդ) կղզին դարձեալ միանան եւ մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ Սարմատիա եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն: Որոյ ըստ մտից, ասէ Պտղմէոս, զԱդոն եւ զԱդանդան եւ զՍոնդաս եւ զԳեռուա ազգս հոմանուն գետօք որ ի Կաւկասայ հոսի ի ծով, մինչեւ ցԱդուանից սահմանն: Եւ են ի Սարմատիոյ համարեալ, այսպէս, սկսեալ ի մտից յելս կոյս. նախ ազգ Ադուանաց, Աշտիգոր որ ըստ հարաւոյ. համաբնակ նոցա Խեբուրք եւ Քուրետք եւ Արգուել եւ Մարդոյլ, եւ Թակոյր. եւ Ալանք են յետ Դիքորին, յԱրդոզ աշխարհի Կաւկասին լերանցն. ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտ անբաւս, խառնի յԱթլ. եւ ի նոյն լերինն՝ յետ Արդոդեան ազգին բնակեն Դաջանք, Դուալք, Ծըխոյք, Փուրքա, Ծանաքբայ՝ յորում Ալանաց դուռն. եւ միւս դուռն որ ասի Քծեքեն, հոմանուն ազգի. եւ ապա Դուծք եւ Խուծք եւ Խիստք մարդակերք. ապա Ձդաւատք, ապա Գուգամակարք, ապա Դուրծկք, ապա Դիդոք, ապա Լեկք, ապա Տապոտարանք, ապա Յադուտականք, ապա Խենաւք, ապա Շիդպք, ապա Ճիդքք, ապա Փիւք: Եւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիղս կոյս, յորում Շրւան եւ Խորւան ազգ՝ մինչեւ ցԽորսովէմ. եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ է դէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ յԱթլ գետ, եւ ապա նոյն բազուկն գնայ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են Թաւասպարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասիք, Փուսիք, Փւքանակք, Բագանք, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապգուտկաւատ, մինչեւ ցԱլդմինոն մօրս ? եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասբից ծովն, յոր բազուկն Կաւկասայ հպի, յորմէ ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ եւ դուռն՝ քաղաք պահակին Ճորայ. աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վարաջան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չունգարս Մսընդո: Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԹալդ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհք. որ են Ապախթարք, այսինքն Թուրքաստանք, եւ Խաքան թագաւոր նոցա, եւ Խաթունն՝ ղշխոյ նոցա կին Խաքանայ.

- ԺԹ. Աշխարհ Ասիոյ Կողքիս է, որ է Եգր. յելից կալով Պոնտոս ծովուն առ երի Սարմատիոյ, ի մտիցն Դռակոն գետոյ մինչեւ ցԿաւկաս լեառն եւ ցնորին բազուկ, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Վիրս. եւ անտի սահմանի մասամբ ինչ Մեծ Հայոց մինչեւ ցԿապպադական Պոնտոս: Եւ բաժանեալ է յինքեան չորս աշխարհս փոքունս, ի Մանիլ, ի յԸգռեւ, ի Կի, որ է Առանձնակ Եգերայ, ի խաղ իւրում Փասիս գետ, առ հոմանուն քաղաքաւ, եւ ի Ճանիւս որ են Խաղտիք, յորում գետ Մեգադու Պոտամիա: Ունի եւ այլ գետս. զԱկամսիս որ է Յոհ, որ գայ ի Մեծ Հայոց: Ունի հինգ քաղաքս, Իանի, Կոտա, Ռոդիւպօլիս, Աթինա, Ռիգոն. եւ այլ բազում եմպոռիոնս այսինքն գեղաքաղաքս ծովեզերեայս, յորոց է Տրապիզոն.
- Ի. Աշխարհ Վիրք, յելից կալով Եգերայ, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցԱդուանից սահման, եւ մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն: Եւ գաւառք են այս, սկսեալ ի Վոհ գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տայոց. Կլարճք, զոր ի Հայոց հանեալ է, եւ Շաւշէթ. Արտահան գաւառ, զոր առեալ է ի Հայոց, ընդ որ

անցանձեղ հոգի Կուր, որ ի Տայոց գալով, ի Կող գալառն ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանձ ի Սամցիս եւ դառնայ յարեւելս՝ անցանելով ընդ Վերին աշխարհն Վրաց, բաժանելով զգալառնսն, զԳորոթիսիսեւ, զՏունիսիսեւ, որոյ ի գլուխն Դեկիցիս բերդ, եւ զՄանգլեացփոր, եւ զԲողնոփոր՝ մինչեւ ցՊարուար գալառ, որ պատէ զՏփիսիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակդ ի Հայոց հանեալ է։ Իսկ ըստ հիւսիսոյ գետոյն մեծին Կուրայ, հանդէպ Թար գալառի՝ Արգւէթու լերունք, եւ ի նոյն կողմանէ դաշտին Դւան, եւ Աշէւտիսիսեւ եւ Քորդիթիթիկոսիսեւ, մինչեւ ցՍացխումեթ, որ ի ստորոտս Կովկասու. յորմէ հոսի Լէխ գետ, եւ անցեալ ի հարաւ կոյս իջանձ ի Կուր. եւ առ նովաւ Խառնիսիսեւ ի Յիւրասսմայա, մինչեւ յԱրագւ գետ, որ հոսի ի Կաւկասայ, եւ գնալով ընդ հարաւ ընդ Ախալցիս բերդ, եւ անցանձ ընդ մէջ Մցիթիթայ քաղաքի եւ բլրոյ Սուրբ խաչին, իջանձ ի Կուր, եւ բովանդակի ի Վերին աշխարհ Վրաց. յորմէ յառաջ խաղացեալ Կուր՝ գայ ի Տփիսիս մայրաքաղաք Վրաց. զնա թողլով Պարուարաւ, եւ զԾոփոփոր եւ զԿողբոփոր եւ զՉորոփոր հոմանուն գետօք, մինչեւ ցՀնարակերտ քաղաք, զորս ի Հայոց հանեալ է. որոց ըստ հարաւոյ լեռնադաշտքն Զաւախաց բազում լճօք լի զանազան ձկամբք, եւ Թռեղք եւ Տաշիր. որոց ի հարաւ Գանկարքա. զարմէնդ ի Հայոց հանեալ է։ Իսկ հանդէպ դոցա ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կուրայ՝ գալառք, Խւէթ, Խերկ, Էրծոյ, Թիանէթ, Ծոբէնոր.

- ԻԱ. Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թեպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց։ Բայց մէք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն։ Նախ առ Վրօք, Եխնի գալառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուղրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ. յորոյ յելից կողմանէ Գրւգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով, եւ Բիխ գալառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա, Շաքէ, եւ Դեղառու գետ. առ որով հոմանուն գալառ՝ առ Սանի գետով։ Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի յելից կուսէ Քավաղակ քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ դէպ ի հարաւոյ ըստ փոքր (?) Հայոց.
 - ԻԲ. Ունին Մեծ Հայք շուրջ զիրեւ գալառս հնգետասան, որք են այսք.
 - Առաջին աշխարհ Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ քաղաք. երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք. երրորդ՝ Աղձնիք առ Տիգրիս գետով. չորրորդ՝ Տարուբերան որ է Տարօն. հինգերորդ՝ Մոզք որ առ Ասորեստանեաւ. վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճէք. եօթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ առ Ատրպատականիւք. ութերորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ ըստ մտից հիւսիսոյ նորա է. իններորդ աշխարհ Սինիք՝ որ առ Երասխաւ, տասներորդ՝ Արձախ որ յերի նորա կայ. մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան քաղաքով որ առ եզերքն Կասբից, ի մուտս Երասխայ. երկոտասաներորդ աշխարհ՝ Ուտեացոց, որ առ Աղուանիւք եւ Կուր գետով. երեքտասաներորդ աշխարհ՝ Գուգարք՝ որ առ Վրօք. չորեքտասաներորդ աշխարհ՝ Տայք, որ առ Եզերք. հնգետասաներորդ աշխարհ՝ Արարատ, ի մէջ նոցա։
- Արդ ունի առաջին աշխարհ գալառս ինն. Դարանաղի, Աղին, Մգուր, Եկեղեց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղգամք, Կարին. եւ բարձր ոչ

միայն քան զՀայք, այլ եւ քան զամենայն երկիր. վասն որոյ Կատար երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ. զի բոլիւ չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմուտս, եւ զԵրասխ՝ յարեւելս, զԳայլ ի հարաւ, զԱկամսիս որ է Վոհ ի հիւսիս: Ունի լերինս մեծս երիս. ունի երես, եղջերու, այծ եւ քաղս, առն եւ արտի, վիթ, եւ կրկիթ եւ խոզ. եւ ի հաւուց ճարակաւորս, զորս կտքաւ, զարաւշ, զանիդ եւ զայլս. ունի եւ ջերմուկս եւ աղտս եւ զամենայն պարարտութիւնս երկրի:

- o Բ. Աշխարհ Հայոց. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, յերի բարձր Հայոց, Մելտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից Տարօնով: Ունի գաւառս ութ. զԽորձայն՝ յելից հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս Գայլ գետ առ Կողոբերդովն. զՀաշտէնս, յորմէ բոլիւն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորձայնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալախովիտ գաւառ. եւ ի մտից նոցա Ծոփք, եւ Անձիթ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հոռէ բերդ. եւ ի մտից նոցա Դեգիկ գաւառ, յորում բերդք Կոնի եւ Քրիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէգ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիձ, եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կաւկաս, գալով ի մտից կուսէ ի լեռնէն որ կոչի Զիգոն Վասիթէոն, եւ նախ քան զանգանել նորա յԵփրատ խառնի ի նա գետն Կառամիւնոն, որ գայ ի Տորոս լեռնէ եւ ընկալեալ յԵփրատ զնայ ընդ հարաւ, հատանէ զլեռն Տորոս. յորում տեղուջ գտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Չորրորդ Հայք երես եւ հաւս, եւ ի զագանաց զառիծ:
- o Գ. Աշխարհ Աղձնիք յելից կայ Միջագետաց, եւ հիւսիսեաւ առ Դկղաթով. ունի գաւառս տասն. զՆփոետ, զԱղձն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիթթ, զոր Շիթմա կոչեն Տաճիկք, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ Քաղ գաւառ, եւ ի լերինն ունի զԿէթիկ, զՏատիկ, զԱգնուացձոր, զԵրիւթս, զՍտլաձոր, զՍանասուն. ունի երկաթ քաջ, եւ գործր եւ ի հաւուց՝ դէհուկ:
- o Դ. Աշխարհ՝ Տարուբերան, յելից Չորրորդ Հայոց. ունի գաւառս վեշտասան. զԽոյթ, զԱսպականունեաց ձոր, զՏարօն, յորում գայ գետն Մեղ եւ անկանի յԵփրատ. որ ըստ հիւսիսոյ՝ Աշմունիք՝ առ Սրմանց լեռամբ, որ կոչի Կատար երկրի. յորմէ յոյժ բոլիւն աղբիւրք. որոց ըստ հիւսիսի՝ Մարդաղի՝ առ Մեղեղուիս լեռամբ, մինչեւ ցնոյն Այծպտկունս որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա. յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ եւ նաւթ սեւ եւ սպիտակ. յորոյ յելից բիւէ Մուրց գետ, զնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեն գաւառ, եւ խառնի յԵրասխ, եւ գետացուցանէ զնա: Յելից Մարդաղոյ է Գաստովոր գաւառ. եւ նորա յելից Տուարածատափ. նորա յելից Դալառ. եւ ի հարաւոյ նոցա Հարք եւ Վաժնունիք, մինչեւ ցԱրածանի, որ իջանէ յԱպահունեաց. որոց ի հարաւոյ՝ Սարակ ի Բգնունեաց գաւառի, ի Նէի Մասեաց սկսանելով՝ պատէ զարեւմտեայ եզր հոմանուն ծովուն, մինչեւ ցբերդն Բաղէշ, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցԵրեվարդ գաւառի սահման: Եւ Բգնունիք ունի յիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք. զԱրձկէոյն, զԾիպանին եւ զՏոքեանն.

որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լերինն Տորոսի եւ ծովու՝ գաւառ Երէվարք, յորում լիճ ինչ՝ որ կոչի Եղիգի, յուխից. զի ի վարելն յակօսն ջուր ըմպէ եզն, եւ սերմանեալն քառասուն արն հասանէ, եւ բերէ ընդ միոյ յիսուն: Եւ ծովն Բգնունեաց յերկայնն հարիւր մղոն է, եւ լայնն վաթսուն: Որոյ ըստ հիւսիսոյ Աղիտովիտ գաւառ, եւ գմտիւք նորա Ապահունիք. ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի յեզրն Բգնունեաց: Գտանի պստակ, եւ կաստաննոն որ է մաշկամիրգ, եւ մեղր անոյշ քան զամենայն երկրի եւ երկաթ: Ասեն թէ նհանգ կայ յԱրածանի, որպէս յԵփրատ, զոր հաւաստի գիտենք, կենդանի քարքաշամ զուգեալ, զարիւնն ծծեալ եւ թողեալ, զոր ոմանք ասեն թէ գազան է եւ չէ դէւ, այլ գազան զոր Յոհան վասն դստերն Հերոդիադայ ասէ թէ քան զնհանգսն ծովայինս արիւնարբու էր:

- o Ե. Աշխարհ Մոկք, յելից կան Աղծնեաց, ի լերինն Տորոս: Ունի գաւառս ինն, զԻշայր, (զմիւս Իշայր), զԻշուց գաւառն, զԱռվենէից ձոր, զՎիջաց, զԱռանձնական Մոկաց գաւառն, յորում գետն Որբ, զԱրքայից գաւառ, զԱրգովտեաց ովիտ, Ջերմաձոր, յորում գետն Մերմ: Ունի ի մրգաց զարշատ եւ մանրագոր. եւ ի գազանաց՝ ինձ գեղեցկախայտ.
- o Զ. Կորճէք յելից կան Մոկաց: Ունի գաւառս մետասան. զԿորդուս, յորում Թման՝ առ Ասորեստանեաւ. զԿորդիս Վերի, զԿորդի Միջի, զԿորդիս Ներքի, զԱյտւանս, զԱյգառս, զՈթողանս, զՈրիսանս, զՍարապոնիս, զՃահուկ, զՓոքր Աղբակք: Ունի գառիկ, եւ ի պտղոց շահդանակ, այսինքն գանգար փշոյ սերմն.
- o Է. Պարսկահայք յելից Կորճէից, եւ ցազիտատաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի, եւ լերինն Տաւրոսի այնր կողման որ կոչի Կոհի-Նիհորական, մինչեւ ցԵրասխ գետ: Ունի գաւառս ինն՝ զԱյլի, որ կոչի Կուրիճան, զՄարի գաւառ, զԹրաբի գաւառ, զԱրիսի որ է Ովէա, զԱռնա, Տամբէթ, Ջարէհւան, զՋարաւանդ, զՀեր: Ունի յերեւոց զցիւռ եւ զայծեամն.
- o Ը. Վասպուրական ի մտից Պարսկահայոց, եւ առ երի Կորճէից. ունի գաւառս երեսունեւիինգ. զՌշտունիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բգնունեաց, յորում կղզիք երկու, Ախթամար եւ Արտի եւ ցամաքակղզին Մանգկերտ, եւ Տոսպ յելից Բգնունեաց. զԲողոնիս, զԱրճիշահովիտ, զԴառնի մինչեւ ցգաւառն Կոգովիտ՝ որ յոտինն Ազատ Մասեաց. զԱռբերան՝ յելից ծովուն Բգնունեաց, յորում կղզիք Չքատան եւ Լիմն, ցամաքակղզին Ամիկ, եւ Առեստովան, ուստի ելանէ ձուկն. եւ յելից դոցա Բուժունի, զԱնձովացիս, զՏրպատունիս, զԵրուանդունիս, զԱռնոյ-ոտն, զՄարդաստան, զԱրտազ մինչ ի Կոգովիտ: Եւ յելից դոցա զԱկէ, զԱղբակ մեծ, զԱնձահիձոր, զԹոնրաւան, զՃաշոտ մինչեւ ցԵրասխ, զԿրկճունիս, զՎժնունիս, զՊալունիս, զԳոկան, զԱղանդոստ, զՊասպարունիս, զԱրտաշէզան, զԱրտաւանան, զԲազան, զԳաւեթան, զԳազրիկանս, զՏագրեանս, զՎաժնունիս, զՆախճաւան, յորում հոմանուն քաղաք.
- o Թ. Աշխարհ Սիւնիք, ընդ մէջ կալով Երասխայ եւ Արձախայ, յելից Այրարատոյ. ունի գաւառս երկոտասան. զԵրնջակ, զՃահուկ, զՎայոցձոր, զԳեղարքունի՝ հոմանուն ծովովն, զՍոսթս, զԱղահէճ, զՕղուկն, զՀաբանդ, զԲաղս, զՁորայ, զԱրեւիս, զԿօսական մինչեւ

ցնակորգեան քաղաք, անցնիւր հոմանուն գետովք, եւ Աղանոյ գետ: Լինի մուրտ եւ երերի եւ նունն ազնիւ:

- o Ժ. Արցախ յերի կալով Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՄիւսն Հաքանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծիբանս, Մեծկուանս, զՀարճղանս, զՄուխանս, զՊիանս, զՊաճկանս, զՍիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփառէնս, զԿոխտ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց:
- o [ԺԱ. Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտալերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բագինք, Ռոտիբաղա, Բաղանոտ, Առոսպիժան, Հանի, Աթլի, Բագաւան, Սպանդարանալերոժ, Ուրգոլալերոժ, Ալեւան: Լինի ի նմա բամբակ անբաւ, եւ զարի ինքնաբոյս:
- o ԺԲ. Ուտի առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր Աղուանք ունին՝ եւթն. Արանոտ, Տոի, Ռոտպացեան, Աղուէ, Տուչքատակ, Գարդման, Շիկաշէն, Ուտի առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի, եւ ի հաւուց՝ կատակ:]
- o ԺԳ. Աշխարհ Այրարատ ի մէջ կալով նախասացեալ աշխարհացոյ, ունի գաւառս վեշտասան, ըստ Բարձր Հայոց, զԲագսեն, ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մուրցամօր գետոյ, որ բաժանէ զԳաբէղեանս ի հարաւ, եւ զԱբէղեանս եւ զՀաւունիս՝ ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունեաց. որոց Բագրեւանդ եւ Ծաղկունի ի հարաւոյ, եւ Վանանդ եւ Շիրակ ի հիւսիսի. յորոց եկեալ գետն Ախուրէն՝ հանդերձ Մեծագետովն, անցանելով յելից կուսէ Մաւրիկոպաւլսի, այսինքն Շիրակաշատ աւանի եւ Սրենոյ եւ Երուանդաշատ քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկոտնէ, ի տեղուջէն որ կոչի Ոսկիք, եւ գնալով ընդ հիւսիսի պատելով զՆպատական լեռամբն՝ առ Բագւան գեղուջն, խառնի ի Բագրեւան գետ: Եւ Երասխ թողլով զԱրմաւիր քաղաք ի հիւսիսի եւ զԱրագածոտն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծամօր գետոյ, եւ զինքն զԱրագած: Եւ է ըստ յելից Նիգ, յորմէ բղխեն աղբիւրք Քարսախ գետոյ. զինքն իսկ լեռնագագաթ Մասիս՝ ի հարաւ թողու Երասխ. յորոյ թիկանց տարածեալ Կոզովիտ գաւառ. եւ անցանէ Երասխ յելից կուսէ Վաղարշապատ քաղաքի. յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ մարտիրոսուհեացն մատրունքն. յորոց յելից բղխեն աղբիւրք Ասպահեն գետոյ որ է Խօզմօր, եւ խառնի ի Մեծամօր. եւ ապա յելից նորա գետն Ագատ, եւ արդարեւ ագատ. որոյ ակունքն բխեն ի Գեօղ լեռնէ, ի Սախուրակ տեղոյ, որ իջանելով ընդ Դուին, արբուցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց, եւ անցեալ ընդ հարաւ անկանի յԵրասխ. յորոց ի մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին ժամանակսն խառնուրդք Մեծամօրի. իսկ այժմն փոխեալ զգնացսն Մեծամօրայ՝ խառնի ի մտից կուսէ: Իսկ յելից կուսէ Դունայ են գաւառք Ուրծաձոր եւ Արածոյ կողմն, ընդ մէջ կալով Վայոց Ձորոյ եւ Շարուր դաշտի, ընդ որ հոսի գետն Արտօնկն, առ Մարւնայ քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յԵրասխ: Լինի որդն սիգաբերեալ յարմատոյ՝ առ ի զարդ կարմրութեան:

- o ԺԴ. Գուգարք ի մտից Ուտիացոց. ունի գաւառս ինն. զՁորոփոր, զԿողբափոր, զԾոբափոր, զՏաշիր, զԹռեղս, զԿանկարս, զՋովախս Վերի, զԱրտահան, զԿալարջս: Լինի անալուք, եւ հաճար ծառ եւ սորովիլ եւ տօսախ: Ունին արդ Վիրք հանեալ ի Հայոց.
 - o ԺԵ. Տայք ունի գաւառս ութ, զԿող յելից կուսէ, յորմէ բխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ ի գեղջէն որ ասի Կրի-ակունք. եւ ի մուտս կոյս ըստ երկայնանիստ գաւառին գնայ եւ դառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտահան, իջանէ ընդ Սամցիս, եւ ապա դառնայ յելս՝ մինչ ի Կազբից ծովն. իսկ ըստ մտից Կողայ Բերդացփոր, Պարտիզացփոր, Ճակատք յելս, եւ ըստ հարաւոյ՝ Բուխս եւ Ագորդացփոր, իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ. որոց ըստ մտից Արսեացփոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարճս, եւ անտի յԵգր, ընդ Նիգալ, ընդ Մրուղ եւ ընդ Մրիտ գաւառս ի Պոնտոս ծով, զոր Եգերացիք կոչեն Ակամսիս, եւ Խաղտիք Կակամար: Լինի ի նմա թուզ, նուռն թթու, աղտոր, սորովիլ, պալախունկ եւ նշօշ.
- ԻԳ. Յաղագս Ասորոց: Աշխարհ ընդհանուր Ասիոյ՝ Ասորիք, յելից կալով իւրեանց ծովուն հոմանուն պելագոսին. առեալ ի Սիսոնէ քաղաքէ եւ Կիլիկեայ դրանցն՝ մինչեւ ցԹռասիա գետամտունս, զոր կոչեն եւ Քոռսէաս, եւ անտի ցԻպպոս լեառն ըստ հարաւոյ. եւ սահմանի Հրէաստանի եւ մասամբ ինչ առ Ապառաժ Արաբիա մինչեւ ցԱնապատն Արաբիա, մինչեւ ցկրկնուածն Եփրատայ՝ յարեւելս կոյս, հանդէպ Թափսակ քաղաքի. եւ գետովն ի վեր մինչեւ ցԱմանուս լեառն, որ բաժանէ ըստ հիւսիսոյ զԿիլիկիա եւ զԿապադոկիա, այսինքն, զՓոքր Հայս՝ յԱսորոց, ի Կոմագենէ աշխարհէ փոքրուէ: Քանզի ունին Ասորիք փոքր աշխարհս ինն. զգրեալոյ յորում քաղաք Շամուշատ եւ զԿիւռիստիկի, յորում քաղաք Հերոպոլիս՝ որ է Մաքուկ. եւ Բեռիա՝ որ է Խազագ. Լիկիդիգի, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նկորիա. եւ Աւագն Անտիոք իւր գատուցեալ աշխարհաւն, որ կոչի Սելեւկիա. զԱպամիս, յորում քաղաք Ապամիա, եւ Եպիփանիա՝ որ է Հեմաթ եւ Եմաժա, եւ այլք. զԿասիոտի՝ յորում Առատոզ կղզի. զԿիւլիսիոտիա՝ յորում Դամասկոս քաղաք. զԲաղանա ըստ անապատի. զՊալմիրունի, յորում է Հաւարին քաղաք ըստ Անապատ Արաբիոյ, եւ զԲալբանիտիս ըստ Եփրատայ: Ունին լերինս զՊիեռա, զԿասիմոն, զԼիբանանոս, զԱնդոլիբանանոս՝ որ է Սանիր, զԱլամոս, զԿարմեղոս. եւ գետս անուանիս, զՈռէնտիս, որ բղիս ի Լիբանանէ, անցանելով առ Եպիփանով՝ մտանէ ի ծով՝ հուպ յԱւագն Անտիոք. եւ Ելեւթոոս, որ ասի Ազատ գետ. եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ մտանէ ի ծով մերձ յԱնդանդոն քաղաք. եւ Ադոնիս, որ եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ բաժանէ ընդ մէջ Բիբղոս եւ Բիւռիտոս քաղաքաց, եւ իջանէ ի ծով. եւ Յորդանան որ ելեալ ի Պանիադայ՝ մտանէ ի Գալիլիացոց ծովն. եւ (անտի) եւս ելեալ երթայ մտանէ յԱսփաղտիտէս ծով: Ունի եւ այլ գետս եւ լերինս, որպէս զԴամասկոսին, զԲանաս գետ՝ որ անցանէ ընդ մէջ քաղաքին, եւ զԲառադա՝ որ յարեւելից կուսէ անցանէ, զոր աստուածային գիրն Բանա եւ Փարփարա կոչէ. եւ որպէս գետակն որ բղիս ի Ռափնոս Անտիոքացոց, զորմէ Կաստաղայ առասպելքն յօդեն.
- ԻԴ. Աշխարհ Ասիոյ՝ է Հրէաստան, յելից կալով Փիւնիկական պելագոսին, առեալ յարտահանութեանցն Թռէաս գետոյ՝ որ առ Կեսարիա Պաղեստինեայ,

մինչև ԳԳԳԳԳԳԳ նախահանգիստն. եւ սահմանի մասամբ ինչ Եգիպտոսի՝ ի մտից, իսկ ի հարաւոյ եւ յելից՝ Ապառաժիւ, եւ ի հիւսիսոյ՝ Ասորովք: Ունի աշխարհս երեք, ԳԳԳԳԳԳԳ, ԳՄԱՄԱՐԻԱ, ԳԴՊՈՒՄԻԱՍ, եւ լիճ՝ ԳՏԻԲԵՐԱԿԱՆ ծովակն եւ ԳԱՓԱՊԱՊԱՊԱՆՆԱՆ որ է ՄԵՆԵԱՅ ծովն, եւ գետ ԳՅՈՐԴԱՆԱՆ. յերկայնն է մասն երեք, եւ ի լայնն՝ երկու: Ունի մայրաքաղաք զսուրբն ԵՐՈՒՍԱՊԷՄ, որ խաչաձեւ ունի ի չորից կողմանց զտիեզերս, եւ ինքն ի մէջ նոցա խորհրդովն իւրով սրբէ զամենեսեան զհաւատացեալսն.

- ԻԵ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Ապառաժն Արաբիա, յելից Եգիպտոսի եւ ի նորին ծոցոյ, որ է Քաջաց քաղաք ասացեալ, յարեւմտեայ ճեղ Կարմիր ծովուն, ընդ որ անց Իսրայէլ: Եւ սահմանի ի հարաւոյ՝ Երջանիկն Արաբիա, յարեւելից՝ Անապատ Արաբեաւ, ի հիւսիսոյ Ասորոք եւ Հրէաստանիւ, յերի կալով նոցա: Ունի փոքր աշխարհս հինգ. առ Եգիպտոսի՝ ԳՏԱՃԿԱՍՏԱՆ, եւ ԳՄՈՆԻՔԻՏՈՍ ծոց առ Կարմիր ծովովն, եւ ԳՓԱՄԱՆԻՍԷ՝ յորում Փառան աւան, զոր կարծեմ ի Տաճկաց Մաքա կոչել. որոյ կշիռ սկսանի լեառն որ կոչի ՄԵԼԱՆԱ, եւ ձգէ զերկայնութիւնն ի հիւսիսի սակաւ ինչ զելիւք: Յետ որոյ Եղանիտէ, եւ կայ առ լեառնադաշտան: Երջանիկն Արաբիա ունի զԹՈՐԱԹԵՆՈՆ գետ, աղբիւր եւ ոչ մի. եւ է վեց մասն երկայն, եւ երկու լայն.
- ԻԶ. Աշխարհ Միջագետք՝ յելից Ասորոց, յերի մեծ Հայոց. սահմանի նովաւ ըստ հիւսիսոյ, Բաբելոնիւն եւ Անապատաւն Արաբեաւ: Ունի լերինս երկու, ասէ Պտղոմէոս, զմինն կոչէ Մեգառոս, զոր ոչ գիտեմ ո՛վ է. եւ զմիւսն կոչէ Մասիոն, յորմէ ասէ երկու գետս բղխեալ, զմիւսն կոչէ Քաբատոն, զոր կարծեմ Խաբոր լինել. բայց սա ոչ ի լեռնէ այլ ի դաշտէ բխէ, հուպ յԲաշտինա քաղաք, որ անկանին յԵփրատ. եւ ի հոմանուն լեառնէ բխէ Թրթար, եւ գնայ դէպ ուղիղ յարեւելս, եւ միանայ յԵփրատ: Զայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց. եւ լերինս երկու ԳԿՈԿԻ-ՇՆԳԱՐ, եւ զմիւս լեառն երկայն՝ յորում Մարդէ բերդ, եւ Տուռապդին գաւառ եւ Բզաբդէ. եւ երկու այլ փոքունք լերինք, մի Ամադ, քաղաք իւր կոչի Ագիսուն. եւ միւս լեառն կոչի Բեմադա: Եւ Եփրատ բաժանէ ի Միջագետաց ԳԱՍՈՐԻԱ, եւ ԳԱՆԱՊԱՏՈՆ Արաբիա եւ ԳԲԱՐԵԽԼԱԾՈԾ աշխարհ: Եւ Տիգրիս երթալով ընդ հարաւ՝ պատահէ լերինն, եւ ի հարաւոյ ի դառնալ յարեւելս կոյս՝ բաժանել ի Միջագետաց, թողու զհիւսիսեաւ ԳԱԴՃՆԻԱ Հայոց, որ է Արձն, յորում քաղաք Կուտեմոան, որ է Քոմար, եւ Քիշ եւ Շուկառաբա. եւ ամենայն քամի լերանց Հայոց ի Դկլաթ իջանէ. նախ Քաղիթթ, որ բղխէ ի լերանց Սալնայ եւ Սանասոյ, եւ իջեալ կտրէ յիրերաց ԳՆՓՐԿԵՐՈՒՍ եւ ԳՔՊԻՄԱՐ, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիրիթմա, որ է արինարբու: Եւ Դկլաթ երթայ ընդ Նինուէ. եւ պատահէ նախ քաղաքիկ մի՝ որ կոչի Բոլաթ, որ կոչի թուք, զի անդ ասեն թքանել զՅունան: Եւ է երկու աշխարհ ընդ մէջ Դկլաթայ եւ Եփրատայ նորաշէն ի Պարսից, Կաւատ եւ Կաշար: Եւ է Միջագետք ուր մասն երկայն, եւ երեք լայն.
- ԻԷ. Աշխարհ Բաբելացոցն յերի Միջագետաց առ Դկլաթաւ, մինչեւ ԳՊԱՐՍԿԱՅԻՆ ծոցն, սահմանի յարեւելից Խուժաստանօք. իսկ ի հիւսիսոյ եւ յարեւմտից Եփրատով եւ մասամբ ինչ Անապատ Արաբեաւ: Ունի փոքր աշխարհ՝ ԳԱՆԱՊԱՊԱՊԱՆՆԱՆ եւ ԳԱՄԱՊԱՊԱՊԱՆՆԱՆ եւ ԳՈՒՍՏՈՒՓԷ՝ եւ ԳՔԱՊՊԷՄ, որպէս Պտղոմէոսն ասէ: Ունի գետ ԳԵՓՐԱՏՈՒ ՎՏԱԿԱ տասն զօրաւորս, յորոց եւ այլք յովով բաժանին, յարբուցումն երկրին ի սպառ. բայց ի չորից վտակաց, որք ուժով մնացեալ, երեքն անգանին ի Դկլաթ, եւ մին ի լիճ նորին, որք կոչին՝ մինն Սոր, միւսն Սորիտ. միւսն ընդ մէջ Բաբելոնի անցանէ, եւ միւսն

ասի Քուրայիր. որք յիրեարս եկեալ անցանեն յելից Ակաղաղի բնակեալ բանակի Տաճկաց: Բայց կարծեմ զայս վտակ, որ այժմ Քուրայս անուանի, սա կոչել Աբիւթենայ՝ Արմակաղէս. քանզի «Առեալ, ասէ, զիշխանութիւն Նաբուգոդոնոսոր, զԲաբելոն պարսպէ երեքկին պատուարով հնգետասան օր, եւ զգետն Արմակաղէս յԱրածանայ հանեալ տանէր, եւ զջրհորն բարձրաւանդակին որ առ Սիպարացոց քաղաքին՝ շուրջ փորեաց քառասուն հրասափս, եւ խորութիւն քսան գիրկ, եւ դրունս եղ որք բանայցեն, եւ զբնաւ դաշտ ոռոգեսցեն, եւ անուանս կոչեաց դրանցն Եգետոգնոմոնաս, որպէս թէ կամս ինչ ունիցին»: Եւ է Բաբելոնի աշխարհ երկայն եօթն մասն, եւ երեք լայն. գտանի ի սահմանս նորա ակն սարդիոն, լինի անդ եւ քոռսելիթիս, որ է ոսկէքարն: Որ ասեն հիացման արժանի է բան, եթէ ամենայն զիշերատուի երկիցս բարձրանայ ջուր ի ծոցոյն Պարսկաց:

- ԻԸ. Աշխարհ Ասիոյ է Արաբիա Եղեմոն, որ է Երջանիկ. յերի կալով Անապատ եւ Ապառաժ Արաբիոյ, մտեալ ի մէջ խորշիցն Կարմիր ծովուն, իբրեւ ցամաքակղզի. սահմանի ի մտից Արաբացոց ծովուն, առ երկճղից մինչեւ ցնեղուց նորա. իսկ ի հարաւոյ ի Պաղինդիոս ծայրէ մինչեւ ցՎարազ ծայր. եւ ունի մինչեւ ցնեղուցն Կրմանայ, որ է ելք Պարսային ծոցոյն, սահմանի յելից կուսէ, եւ նովիմբ ծովեզերքն սահմանի ըստ հիւսիսոյ, մինչեւ ցնոյն Անապատն Արաբիա. յորում բնակեն ազգագաւառք յիսուն եւ չորս. յորոց մինն է Սաբաացոց ազգն. Նիկիփառ, եւ Միւռիտին՝ որ է Խնգաբեր երկիրն եւ Զմոսաբեր երկիրն. եւ միւսն է ազգ Ձկնակեր, եւ մի Վրանաւորք: Ունի լերինս տասն, յորոց մինն Կլիմաքս, որ է Սանդուղք, եւ մինն Կնդրկի լեռոն: Գետս ունի չորս. եւ աղբիւր մի, յոր աղբիւր դիքն երդնուին վասն անչափ ցրտութեան, Ստեղոս անուն: Ունի կղզի մի, երկայնութեամբ մոդոնս երկուհարիւր քառասուն, եւ լայնութեամբ քառասուն, որ կոչի Դիոսկոռիդոն. եւ այլ եւս կղզիս մանունս երեսուն եւ ինն. յորոց մին կոչի Գազանաց կրայից: Իսկ ըստ յելից կուսէ Սաբելիտեան ծոցին՝ կղզիք ուր: Եւ ունի զսահմանս իւր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք յերկայնութիւն մասունս քսանեւթ, իսկ ի լայնութիւն մասունս քսան եւ մի. եւ է ըստ հարաւային ծայրի նորա Անծանօթ երկիր, եւ Բարբառիկոն պեղագոսն. եւ է երկիր ամենաբեր ոսկւոյ եւ ականց, արծաթոյ եւ մարգարտի, ուստի եկն տիկինն առ Սողոմոն բերելով փայտս անտաշս, անփուտս, քաջահնչողս, եւ որ ինչ ամենայն երկրի պատուականք են, ի ձեռն նաւուց որ անդր երթան, գտանի. ի ձենաց գտանի կարճոյ ընդ ծովն Հնդկաց եւ Պարսից նոյնպէս: Արդ ամենայն բարեաց ընդունիչ է նա, եւ յամենայն վնասակարաց ազատ, ի թշնամեաց եւ ի գազանաց, ծովուն շրջապատութեամբ ամրացեալ: Բայց ասեմ թէ ըստ դիպուածոյ անցանէ անդ պասկուճ հաւ, որում ոչ հաւատացաք, եւ բնակիչք աշխարհին երեք կերպս գոյնս ունին, ոմանք քաջասուք են, եւ ոմանք կիսասուք, որոց ազգ որ կոչի Ասկիտէ՝ որ է կրօնաւորք, եւ ոմանք սպիտակք սակաւ ինչ գատեալք ի մերոյս: Անոյշ եղք խառնուածոյք որ լինին անդ. խաղամի, որ է մշկեղ. երկու՝ ջաբրիկ. երեք՝ մաղաղ. չորս՝ խաշուկ, որ է քրքմեղ. հինգ՝ քեղի. վեց՝ հունաղհունար. եօթն՝ խատար եփածոյ հոռոմ ձիթով. ութ՝ բուխտակ. ինն՝ նարդին, ի նարդոստաքոնէ եփածոյ. տասն՝ յասմիկ, սնուցեալ ի յասմիկ ծաղկէ. մետասան՝ նրան իւղ՝ սնուցեալ ի նրան ծաղկէ. երկոտասան՝ մարզիգոշ:
- ԻԹ. Աշխարհ Պարսից: Պարսից աշխարհ ընդ չորս բաժանի այսպէս. Քուստի Խորասան, որ է կողմ արեւմտեայ, յորում աշխարհք ինն. Մայմասպտան,

Միհրանքատակ, Քարշկար, Պարմական, Երան, Սանքար-Կաւատ, Նոտարտայ, Շիրական, Մայձինըստեհ.

- o Քուստի Նմոռ, որ է կողմն միջօրեայ որ է հարաւ, յորում աշխարհ իննեւտասն. Պաղ, Խուժաստան, Ասպահան, Միեղնհագար, Անատրշիր, Կուրման, Տուրան, Մագւիան, Սնդասրման, Սպետ, Վաշտ, Սակաստան, Զապլաստան, Գեր, կղզի գոլով ծովուն. Մէշմակիկ, եւ սա կղզի է. Մաագուն, Խուժիքստան, Սպահլ, ի Հնդկաց հանեալ, Դեբուհըլ՝ նոյնպէս ի Հնդկաց հանեալ.
 - o Քուստի Խորասան, որ է կողմ արեւելից. յորում է աշխարհ քսան եւ վեց, այսինքն զոր ասեմ. Ահմադան, Կոշմ, Վարկան, Ապրշահր, Մրվ, Մոռտ, Հրա, Կատաշան, Նսաի, Միանակաբժին, Տաղկան, Գոզկան, Անդապդ, Վեպտ, Հրու, Մագամբ, Պարոզ, Նահրճիք, Դգինագակ, Վարճան, Մաշան, Գճակստան, Բակլիքամիկ, Դրմատավարիման, Կանշէր, Իքամիկան, Գոզբոն.
 - o Քուստի Կապկոհ, որ է կողմն Կաւկասու լեռանց, յորում են աշխարհ երեքտասան. Ատրապատական, Արմն(որ է) Հայք, Վարջան՝ որ է Վիրք, Ռան՝ որ է Ադուանք, Բալասական, Սիսական. Առէ, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբաւանդ, Տապրըստան, Ռւան, Ամլ, զոր պատմել առաջի կայ մեզ.
- Լ. Աշխարհ Ասիոյ է Մարք, զոր ասեն ի Մադեայ որդւոյ Կողքացւոց թագաւորին զաւակին սերեալ են, որոյ քոյր Մադա է. որ Յասոնի տոփեալ զոսկեկիզն մորթին մատնեաց. բայց պատճառ գալոյն այսր՝ ոչ ասի: Այլ ասի թէ Արտաշէս Ոքոդ մասն ինչ ի Հռոմայեցոցն եւ ի Հրէից առեալ բնակեցոյց վրանօք առ Կասբից, որ այժմ ոչ է յայտնի. բայց Պտղոմէոս զՄարս յելից (եւ ի հարաւոյ) եւ Կասբից ասէ բնակել. եւ զոր ասեն ընդ մի իշխանութեամբ, եւ ոչ ուրեք գտանին Մարք. բայց Պտղոմէոս ասէ զաշխարհս սոցա՝ Կասբ, Քագագուշ, Գելք, Դիլումբ. եւ Ռէ եւ Ասպահան քաղաքք են Մարաց.
 - ԼԱ. Աշխարհ Ասիոյ Ելիմացւոցն է, որ է Խուժաստան, որում Յոյնք Շաւշանիկ կոչեն, յաղագս Շօշան քաղաքի, եւ Տաճիկք՝ Բծրա: Սահմանի ի մտից կուսէ Դկլաթով, որ բաժանէ ընդ Բաբելոն եւ ընդ Խուժաստան. իսկ ի հարաւոյ՝ Պարսկային ծոցովն. եւ ի հիւսիսոյ՝ Ասորեստանիւք: Ունի գետս երեք. ունի ոստանս հինգ, այսինքն աշխարհք՝ յորս քաղաքք այսոքիկ. Որմշիր, Սուլուռա, Շօշ, զոր Դանիէլ յիշէ, Գունդիր-Շապուրի, յորում ազնիւ շաքար գործեն. բարի աշխարհ եւ ամենագիւտ. ունի երկու կղզի հանդէպ իւր ի Պարսկային ծոցոյն.
 - ԼԲ. Աշխարհ Ասիոյ է Պարսք, յելից Խուժաստանի, առ երի Մարաց. ունի քաղաք զՍտահր, ուստի Արտաշիր որդի Սասանայ ի Ստեհ գեղջէ. եւ ըստ ելից հիւսիսոյ է՝ Պարսա քաղաք. յորում եւ զաւառն Քոբար, թէ արդեօք զսա յիշէ Եզեկիէլ: Ունի կղզիս երկու, զոր Պտղոմէոս զմինն Ադեքսանդրի կոչէ, եւ զմիւսն Սոբաթ. եթէ զսա՝ յիշէ Երեմիա, «Ոսկի եկեալ ի Սոփաթայ»: (Լինի տասն գոհարք. -ա, աղար որ վեցդանեկան է, արժէ դրամ քառասուն. -բ, ռոմիա. -գ, մէշիա. -դ, անքա. -ե, պարմուշա որ է անգոյն. -զ, պարմուշիտ. -է, հավտադրամ. -ը, շաշտադրամ. -թ, նոյնադրամ. -ժ, դասադրամաքարթա, զոր մեք անիծ կոչենք):
 - ԼԳ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Արիք են, յելից կալով Մարաց եւ Պարսից, եւ ձգին մինչեւ ի Հնդիկս, յերի Վրկանի եւ մասին Սկիւթայ: Ունին աշխարհս մետասան.

յորում Կարճաբեր աշխարհն, Դեմոն եւ Կարմանջերմ, Կրանապատ, զոր Պարսիկ ցուրտ Կրման կոչեն. որոյ ի հիւսիսոյ Պարթեւաց աշխարհն, ասէ Պտղոմէոս՝ ընդ մէջ ցուրտ Կրմանայ եւ Վրկանի. Բայց Պարսիկք կոչեն այժմ յաղագս Բահլ քաղաքի զնա Բահլի-Բամիկք, որ է Բահլ-առաւօտին. եւ աստուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխահն Պարթեւք կոչէ. ինձ թուի վասն թագաւորութեան ի նոցանէ լինելոյ: Բայց Պարսիկք կոչեն զկողմանքս զայս Խորասան, այսինքն արեւելեայ. յորում ասեն զաշխարհս զայս. Կոշմայ, Վրկան, Ապրշահ, Ամր, Մոռոտ, Հրեւ, Գաղշան, Գոգկան. յորում լինի ձի արքունական, Գոգբոն, մինչեւ ցգետն զոր կոչեն Արանգ. զորմէ առասպելեն թէ ծծումբ բերէ. լայն է եւ անհուն, որ թուի թէ Փիսոն է, զոր Պարսիկք Վեհոռոտ կոչեն. եւ անհուն ասելն առ ի միտս է. վասն զի հզոր ազգացոյ Պարսից եւ Հնդկաց անճանապարհ եւ անանց է՝ պայմանաւ. եւ Հրեւ դաշտն եզր արեւելեայ Վրկան աշխարհին, ուր է Վանդգէս գաւառն, ուր վկայեցին սուրբքն մեր առաջնորդ: Խուպի-Տուխարստան աշխարհ ասեն, եւ լինի անդ մուշկ՝ թէպէտ ոչ ազնիւ. եւ թուի թէ գերութիւն Հրէից ի յայս Կոգական աշխարհս բնակեցան, զոր գիր ասէ բնակել առ գետովն Գոգանայ: Եկեալք յարեւելս՝ դարձցուք առ հիւսիսի.

- Դ. Աշխարհ Ասիոյ Սկիւթիա է, որ սկսանի յԱթլ գետոյ, եւ զերկայնութիւն իւր առ ի շեղ յելս հարաւոյ մինչեւ ցԵմաւոն լեառն. եւ որպէս թէ Եմաւոն լերամբն յերկուս բաժանեալ է Սկիւթիա, որ են Ապիստարք որ են Թուրքաստանք. ըստ հիւսիսոյ Անձանօթ երկրաւ, եւ ըստ մտից Սարմատացոց աշխարհաւ, առ յԱթլ գետով. եւ ի հարաւ Վրկան ծովն, եւ Արեօք եւ Հնդկօք առ հարաւային բազկան Եմառոն լերինն, եւ անդր եւս մինչեւ ցԵմոդա լեառն. որ եւ նա բաժանէ զՍկիւթիա ի Հնդկաց. իսկ ըստ յելից կուսէ՝ սահմանի ի Ճենաց: Եւ ազգք են նորա քառասուն եւ երեք, յորոց մինն է Ձկնակեր, եւ մինն Կաթնկեր. եւ մին է Հեռիբացիս որ է Հրեաւ աշխարհն, զոր Պարսից հանեալ է ի նոցանէ: Եւ զայլ ազգ ասէ խուժական անուամբ, զոր չէ հարկ ասել. զի այժմ այլազգ ոչ գիտեմք, Բայց միայն զԲուշխն ազգ, որ ճարակի զերկիրն զայն: Եւ ունի Սկիւթիա լերինս եւ դաշտս, անապատս եւ անջուր: Ունի աշխարհս հինգ, զՍոգդիանի՝ որ է Սադաստան, եւ զՍակէ. ընդ երկուսին են ազգ հնգետասան, հարուստք արուեստաւորք վաճառականք՝ որ բնակեն ի մէջ Թուրքաստանի եւ Արեաց (առ) Եմաւոն լերամբն. որ է Բարձր եւ երկայն քան զամենայն լերինս եւ ձեւով որպէս կարակին, եւ որպէս զլին գիր Հայոց. որ ունի արմունկն յարեւելից հարաւակոյս. եւ բազուկ մի ձգէ ի մուտս կոյս, մղոնս հազար երկու հարիւր ութսուն. եւ զմին բազուկն ի հիւսիս, մղոն հազար հինգ հարիւր յիսուն, եւ այլ եւս երթայ ընդ Անձանօթ երկիր: Բայց երեքհարիւր մղոնաւ յարմկանէն ըստ հիւսիսոյ՝ ի վերայ լերինն ճանապարհ եւ օթեւան է, որ ի Ճենս երթան, զալով ի Սագաստանեայ, ճանապարհորդել ընդ Քարէ-բուրգն, որ ի զարմանալի դաշտին է: Եւ ի հնգետասան ազգաց կոչի մին Մասագետացիք, յորոց դշխոյն՝ որ զԿիւրոսն եսպան. եւ Բիւուխ ազգն, եւ միւս ազգ Խորոզմի վաճառականք, ի հիւսիսոյ յարեւմուտս. եւ ի նոսա լինի Խոլոզմի քարն, ի Տուր գաւառի նոցա, եւ աղեղն ազնիւ: Եւ միւս ազգ. եւ միւս ազգ Թուխարիք. Բայց ի քառասուն եւ երեք ազգէր մին Հեփթաղք եւ մին Ալխոն եւ միւսն Վալխոն, ըստ հոմանուն քաղաքացն առ մեծ գետովն որ կոչի Դումոս. եւ այլ եւս տասն գետ ի լերանց նոցա հոսին.
- ԼԵ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Հնդկաստան է, յերի կալով Արեաց եւ Սկիւթացոց, առ

Եմաւոն լերամբ, եւ անդր եւս քան զնա մինչեւ ցԻմադա լեառն եւ ցՃենաց սահման. եւ բաժանեալ են Հնդիկք յերկուս. յարեւելից եւ յարեւմտից Գանգէս գետոյ. եւ ցուցանէ Պտղոմէոս թէ եօթն գետք են յատուկ անուամբք, որ ի մի եկեալ կոչին Փիսոն, առ Մերկիմաստակօքն: Բայց երեք են գետք բոլսեալ առ Մերկիմաստակօքն. նախ Դամոնաս գետ, ապա Գանգէս, ապա Սառաբոս, եւ խառնեալ ապա Իմոյն կոչին: Են ընդ աջմէ Ինդոս գետոյն ազգ յիսուն եւ եօթն: Լինի անդ հրեաշիր եւ դահանակ, եւ անագ ազնիւ: Եւ ազգն Մերկիմաստնոց ոչ ուտեն այլ ինչ՝ բայց միայն միրգ եւ բրինձ եւ շաքար. եւ կոչեն զնոսա Պարսիկք Շամն եւ Բրամն ազգ. եւ ընդ վայր թողեալ է նոցա զկանայս հանդերձ հօտիւք. եւ ընդ առաւօտն արեգականն երկիր պագանեն ասելով, Մեք զքեզ կարծենք, թէ այլ ոք է վերագոյն քո՝ նմա լիցի ծունրս մեր: Լինի անդ ընծուղտք, Պարսիկք կոչեն շտրպաշանք: Եւ են եօթանասուն եւ երկու ազգ, յարեւելից Ընդոս գետոյ մինչեւ ցՍիւնացոց աշխարհն: Կոչի անդ գաւառ մի Ոսկի եւ գաւառ մի Արծաթի: Եւ ի թագաւորանիստ նոցա լինի կորանգաս եւ պապկաս սպիտակ, եւ աքաղաղս փետրամուրոս: Եւ երկու գաւառք այլ են զոր կոչեն Ոսկի եւ Արծաթի, եւ մի Պղնձի գաւառ: Եւ լինին եւ փեղք եւ վագերք, զոր ասեն դիւթութեամբ հնազանդեն ի լուծ, որ երագ են որպէս հողմածինս: Լինի պպել եւ ոռոմտոց, որ է բոաճառս, ախիրի-բոյեկ, գոգիբոյեկ, ազսիբոյեակ, կասիմոն, դրւաղակ, շահաւորսար, քակողակ, հալւա, փաղանգամուշկ, կափուր, ճանդան, նայիբոյեակ, եւ բագում դեղք, եւ բաժարք, եւ մկունք որ կոչին բէշմաշկ, որ յաղագս բիշ մահացու արմատ ուտելոյ՝ լինի անդեղեայք. եւ մեծ մրջմունք՝ ուր ոսկի փոշիքն լինին: Լինի անդ գազան շաւարշան, որ լեզուան զփեղ սպանանէ, եւ բառնայ ի ճանկն՝ զոր յողինն ունի եւ գնայ, զորոց զգոչին լսեն ամենայն չորքոտանիք եւ արիւն մզեն: Լինի եւ միեղջերու, եւ գայ պասկուճ ի Սիւնացոցն անդ, զոր բեռամբ սայլի եւ երկաթեղեն գառագղիւ սպանանեն. եւ զփագրէ ասեն թէ վագէ ի պասկուճն, եւ առ ի չժուժալն՝ անկանին երկոքեանն ի ծովն եւ հեղձնուն: Եւ ասեն անդ վայրենի ազգ մարդկան, կաշիացեալ խտրատեալ, որ նետի ոչ խոցին: Եւ Գնդանիարք որ ոչ երկու եւ երեք կոչին Հնդիկք, այլ եօթն. Դէպուխք, Սպահլաբաղորա, որ ասեն կարմիր յակունթ նրային. ապա Չնգդիբալոս, յորում դրտապոզ եւ մշկերէ չափով եւ ձեւով չորքամսեան ուլոյ այծեման, բայց ի ժանեաց. զի որպէս աղուեսու ասեն, զի մկնկեր է. եւ նափակ ասեն ոմանք թէ որձիքն են. եւ այլ ասեն առաջի ձուոցն է մուշկն: Այլ աշխարհ ասեն զՔալա յորս լինի էշ եղջերաւոր: Այլ աշխարհ Հաքեր, ուր լինի գարիշատ, որ է փայտ անփուտ, եւ սնկրուեղ: Կան բագում կղզիք մերկամարդք, մարդակերք. եւ առ Բաթիու կղզեաւ ոսկէշատ արծաթի մայրաքաղաքն, մինչեւ ցԿանաչուտ ծով, յորում զհալուախունկն ասեն. զոր Հոռոմք երեք (ազգ) ասեն. մին կոչի նինգրէ, որ է սեւագոյն, լինի եւ գեղբագոյն, սանդրատարագ, ժեռաւոր, ծակոտկէն. արժէ լիտրն հինգ դահեկան, է որ վեց, է որ եօթն. երկրորդն կոչի ծամթի, է սեւ մարախանման ծանր, արժէ լիտրն չորս դահեկան. երրորդն կոչի քալայի, շիկագոյն եւ թեթեւ, արժէ լիտրն երեք դահեկան.

- ԼԶ. Աշխարհ Տապոբաբանիա, է մեծ կղզի Հնդկաց քան զամենայն կղզիս ընդհանուր տիեզերաց. ունելով զերկայնութիւն ի հիւսիսոյ ի հարաւ հազար հարիւր մղոնաւ, եւ հինգհարիւր տասն մղոնաւ զլայնութիւն, յելից ի մուտս կոյս. յերի կալով Հնդկաց. եւ սահմանի յամենայն կողմանց Հնդկային պեղագոսան: Եւ լինի ի նմա հրիզոն, որ է կորեակ եւ սնկրիլ եւ բիրեղ, եւ

յակունք եւ այլ գոհար ակունք. եւ արծաթ եւ ոսկի շատ, փեղք եւ վագերք: Եւ ունի լերինս երկու ի միջոցի, մին կոչի Դալիուբա, որ արծակէ երկու գետս: Եւ միւսն կոչի Մալիա, որ արծակէ երեք գետս: Եւ լինի անդ փայտ անփուտս, եւ սնկրուիլ եւ մարգարիտ ազնիւ, եւ ակն ամենագոհար: Քանզի ասեն թէ կայ երկու քաղաք հեռի ի միմեանց հարիւր յիսուն մղոնաւ, մին կոչի Մանակոր. եւ մին կոչի Ռոյան. եւ ի մէջ նոցա լեառն մի Գայլասէ անուն, յորմէ բղիւժ գետ. ակն ամենագոհար անդ գտանի: Եւ երկոտասան ազգ են հիւսիսային կողմամբն, որ հանապազ զգլուխս իւրեանց վարսիւք կնոջ պսակեալ ունին. յորոց երկու ազգն կոչին Հացածանք եւ Հացայինք: Իսկ ի հարաւ կոյս դաշտք են փղուց ճարակք. եւ ասեն թէ մին ազգն էգք են բնակիչք աշխարհին, եւ ի փղաց կուսէ ժամանակ ինչ ի տարւոջն շունք անցանին, եւ խառնակին ընդ կանայսն, եւ յղացեալ ծնանին երկուորիս, զմիւսն կորին եւ զմիւսն աղջիկ. եւ կորինք անցանեն ընդ գետն առ հարսն. եւ աղջկացն մնալով առ մարսն. բայց ես այլաբանութիւն կարծեմ. որպէս վասն Ամագոնացն պատմի յԱղեքսանդրի գիրսն, զոր Թւրապլաց (?) ազգ են այլաբանեալ: Եւ Պտղոմէոս մեհեանս ասէ լուսնին յեզր հարաւ կղզւոյս այսմ: Բայց ունի Տապոբաբանի այլ կղզիս մանունս, հազար երեք հարիւր եօթանասուն եւ ութ շուրջ զիւրեւ, եւ է որ բնակաւորք են, է որ անբնակ. բայց որոց անուանք են՝ ինն եւ տասն են, եւ Այրեցած գօտին անցանէ ընդ հարաւային կողմն մեծի այսորիկ կղզւոյ.

- ԼԷ. Աշխարհ Ասիոյ Միւնիկիա է, որ է Ճենք, յելից կալով Սկիւթիոյ. սահմանի նովաւ ի մտից, իսկ ի հիւսիսոյ եւ յելից՝ Անծանօթ երկրաւ. եւ ի հարաւոյ՝ Հնդկօք եւ Միւնեցոց աշխարհօք. եւ է Ճենաստան ընդարձակ դաշտս բնակեալ ազգս քսանեւինն, յորոց մին մարդակերք, առ Անծանօթ երկրաւ: Ունի լերինս վեց. եւ լինի անդ դարիճենիկ եւ կասիմոն, ի Կասիա լեռնէ, եւ սկիւթիկոն՝ որ է ատրազոյն ինքնեղ. եւ ունի հրէշ, եւ մուշկ. եւ շիրամարգ շատ, եւ այլ հաւս պիտանիս, եւ քրքումս անբաւս. մինչ զի հեծեալ ոք ի սպիտակ գերդակ ձիով, սպիտակ բազէիւ երթեալ յորս՝ դառնայ դեղնացեալ ամենեւին: Լինի ապրիշում շատ եւ ազնիւ քան զամենայն երկիր. վասն որոյ բնակիչք երկրին արուեստաւորք կերպասագործք ընչաւէտք, յորոց արքայն Ճենբակուր նստի ի քաղաքին Միւռայ՝ որ է ի հարաւային արեւելեայ ծայրի աշխարհին.
- ԼԸ. Աշխարհ Ասիոյ Միւնեցոցն է, առ երի Ճենաց. սահմանի նովաւ ի հիւսիսոյ, իսկ ի յելից եւ ի հարաւոյ Անծանօթ երկրաւ. իսկ ի մտից՝ Հնդկօք եւ Կանաչուտ ծովովն, մինչեւ յԱնծանօթ երկիր: Յորում բնակեն ազգ հինգ հոմանուն գետովքն. եւ ընդ մէջ գետոց եւ ծովու բնակեն ազգն Ձկնակեր որ կոչին Եթեովպացիք. թուին թէ անդի եկեալք. իսկ առ ծանօթ երկրաւ բնակեն, ասեն, մարդակերպք, կիսանձունք երկդիմիք, վեցձեռնիք, փոկոտունք, վիշապոտունք, կիսահաւք, կիսագազանք, կիսամարդք, անգլուխք, շանագլուխք, եւ որ ինչ սոցին նմանք. ինձ անհաւատալիք, այլոց որպէս կամք իցեն.

Պատմութիւն Հայոց

[Ա]

Մովսէս Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունւոյ խնդալ:

Զանապառ խաղացմունս ի քեզ աստուածայնոցն շնորհացն եւ զանդուլ հոգւոյն ի վերայ քոց իմացուածոցդ զշարժմունս ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն. որ եւ սիրելի իսկ իմոց ախորժակացս է, առաւել եւս սովորութեանցս: Վասն որոյ ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ եւ ի վերայ քո աղօթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի:

Զի եթէ վասն բանին մեք, որպէս ասի, պատկեր Աստուծոյ, եւ դարձեալ՝ Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, եւ քո յայտոսիկ անհատ ցանկութիւն՝ ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ եւ բորբոք պահելով զկայծակն՝ զարդարես զբանն, որով մնաս առ ի լինելն պատկեր. ի ձեռն որոյ եւ զայտորիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել, գեղեցիկ եւ չափաւոր մոլութեամբ յայտոսիկ մոլեալ եւ զակատեալ:

Առ որով տեսանեմ եւ զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ եւ կամ առ մեօք եղեն հարուստք եւ իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, եւ ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, եւ զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք,- ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն, եւ Բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, եւ յայսպիսիս պատկանաւոր դնիկ յարձանագրութիւնս բանից:

Յաղագս որոյ հեշտաբար ընկալեալ զքո խնդիրդ՝ աշխատասիրեցայց ածել ի կատարումն, յանմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ եւ որ զկնի քո գալոց են ազգք. զի եւ ազգի եւ նախնականի, եւ քաջ եւ արգասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ եւ ի մեծամեծս եւ ի բազում գործս արժանափառս. զորս յիշատակեսցուք ի կարգի պատմութեանս, յորժամ գորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն, իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն եւ զգիարդն յայտնելով համառօտ եւ հաւաստի, որպէս ի յունականս կայ ի պատմութիւնս:

Բ

Եւ ընդ այս մի՛՝ ոք զարմացի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Պարսից եւ Քաղդէացւոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, եւ անտի զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստացաք

կալան աւանդել Յունաց, յետ զառտնին իւրեանց յարմարել իրս,- որպէս եւ Պտղոմէոսն, որ եւ Եղբայրասէր, պէտ արարեալ զամենայն ազգաց զմատեանս եւ զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկեաց,-

(Բայց մի՛ որ աստանօր զմեզ անուսումն համարեալ բամբասիցէ իբրեւ զանվարժս ոմանս եւ զտգէտս, որպէս թէ Եգիպտացոց լեալ թագաւոր՝ մեք այժմ զնա Յունաց գրեցաք: Քանզի նուաճեալ նորա եւ զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ՝ անուանեցաւ Աղէքսանդրի եւ Յունաց թագաւոր, որպէս եւ ոչ մի որ ի Պտղոմէանցն կամ յայլոցն տիրելոցն Եգիպտացոց անուանեցաւ որ երբէք. որ եւ վասն առաւել յունասէր բարս ունելոյ՝ ի յոյն լեզու զաշխատութիւն իւր ժողովեաց: Է եւ այլ բազում այսպիսի ինչ պատճառ վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թագաւոր. այլ վասն համառօտելոյ զճառս բաւական լիցի ասացեալս վասն նորա:)- այլ եւ բազում արք անուանիք եւ իմաստութեան պարապեալք ի յունաց աշխարհէն՝ հոգացան ոչ միայն զգիրս դիւանացն այլոց ազգաց թագաւորացն եւ զմեհենիցն յեղով ի յոյն բան,- որպէս գտանեմք զայն, որ եւ զԲերոսոսն յայս յորդորեաց զայր քաղդէացի եւ զվարժ ամենայն իմաստութեամբ,- այլ եւ զմեծամեծս եւ զգարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից. եւ ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ. առ Ք. եւ զԹ. առ Փ. եւ զԿ. առ Ե. եւ զՇ. առ Թ.: Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց եւ մեք զանուանսն հաւաստի գիտեմք՝ նուիրեցին ի փառս Հելլենացոց աշխարհին: Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն, յաղագս ջանին եւ իմաստութեանն առ ի յայլոց լինելոյ գտակք, առաւել եւս որք ընկալան եւ պատուեցին զայսպիսի գիւտս իմաստից: Վասն որոյ եւ զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ դանդաղիմ մայր կամ դայեակ ասել իմաստից:

Եւ վասն առ ի Յունաց զրուցաբանսն զակնարկութիւն մերոյ պիտոյիցս առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Գ

Կամիմ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեացն ոչ առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ, այլ աստէն իսկ, ի սկզբան մերոյ գործառնութեանս, զվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս: Զի թէ արդարեւ արժանի գովութեան այնք ի թագաւորաց իցեն, որք գրով եւ պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս, եւ զգործս իմաստութեան եւ զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացոցին ի վէպս եւ ի պատմութիւնս՝ ըստ նոցանէ եւ պարապեալքն այսպիսում ճգնութեան դիւանագիրք մատենից՝ ներբողականաց ի մենջ արժանի եղեն ասից. ի ձեռն որոց եւ մեք յընթեռնուլն զառ ի նոցանէ շարաձս բանից՝ ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասիմք, եւ քաղաքականս ուսանել կարգս, յորժամ զայսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս եւ զրուցատրութիւնս, որք են Քաղդէացոց եւ Ասորեստանեայց, Եգիպտացոց եւ Հելլենացոց. առ այսոքիւք եւ փափագիցեմք եւս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կալան.- ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց եւ այլոց առաջնոցն առ ի յիմաստն տիմարութիւն, եւ անկատարութիւն ոգւոյն բանականի: Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքրս սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, եւ ընդ

որ ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել: Արդ՝ այնոքիկ, որ եւ ոչ անձանց խորհեցան բարի առնել, եւ անուն յիշատակի յաշխարհի թողուլ, զի՞ արդեօք եւ մեղադրութիւն մեր այնպիսեացն ի ճահ պատահիցէ, զեւս մեծագոյնս ի նոցանէ պահանջել եւ որ ինչ հնագոյն քան զնոսա:

Այլ ասիցէ որ արդեօք. վասն ոչ լինելոյ զիր եւ դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէս պէս պատերազմացն, որ կուտ զմիմեանց զկնի ի վերայ գային: Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ զիր Պարսից եւ Յունաց, որովք այժմ գիւղից եւ գաւառաց, եւս եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայագատութիւն: Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ եւ այլ յաղագս արանց անբանից, թուլամտաց, վայրենեաց ճառել:

Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչեւ ցայժմուսս միայն գտար զայսպիսոյ մեծէ իրէ բուռն հարկանել, եւ մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել - երկար եւ շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ՝ զթագաւորացն եւ զնախարարականաց ազգաց եւ տոհմից, թէ ո՛վ յումմէ, եւ զի՛նչ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ գործեաց, եւ ո՛վ որ ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի եւ մերագնեայ, եւ ո՛րք ոմանք եկք ընտանեցեալք եւ մերագնացեալք. եւ զգործս եւ զժամանակս իւրաքանչիւր գրով դրոշմել, ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչեւ ցայժմ.- զեղեցիկ զայս քեզ համարեալ ի փառս եւ անջան հեշտութիւն:

Առ որ այսչափ միայն ասացից. միթէ մատեա՞ն մերձ կայցէ ինձ, որպէս ասի ի Յովբ, կամ դպրութիւն քոց հայրենեացն, որով նմանագոյնս արդեօք Եբրայեցոցն պատմագրաց՝ ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անսխալ, կամ ի քէն եւ յայլոց սկսեալ՝ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ եւ ջանիւ. միայն թէ շնորհակալ որ մերոցս գտանիցի աշխատութեանցս: Եւ սկսայց՝ յորոց եւ այլքն, որք յեկեղեցոջ եւ ոյք Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք եւ զարս յայտնիս, որում եւ աստուածայինքն ի ճահ գայցեն պատմութիւնք բանից. մինչեւ ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ի հեթանոսականսն զրուցատրութիւնս. սակայն եւ ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուլ:

Դ

Քանզի ասէ վասն նորա Աբիդենոս հանգոյն այլոցն այսպէս. «Եւ զնա ամենախնամն Աստուած եցոյց հովիւ եւ առաջնորդ ժողովրդեանն»: Յետ որոյ ասէ. «Թագաւորեաց Ադովրոս շարս տասն», որ լինին ամք երեսուն եւ վեց հազար: Նոյնպէս եւ յաղագս Նոյի այլով անուամբ վարին եւ ժամանակօք անբաւիւք. թէպէտ եւ վասն ջրոյն սաստկութեան եւ վասն ապականութեան երկրի՝ զոյգ հոգեւորացն բարբառին բանից. նոյնգունակ եւ զրթի նահապետացն տասն՝ Քսիսութեաւ հանդերձ թուեն:

որպէս Եգիպտացիքն զլուսնականսն հաշունն ծագմունս. նա եւ ոչ, զառ ի դիցն ոմանց ասացեալս թէ տարիս որ վարկցի՝ զուգեալ համեմատե անհուն թուոց առարկութեանցս առ ի հաւասարել ճշմարտութեանն, երբեմն նուազ եւ երբեմն սաստիկ զհաւաքումն գումարելով: Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան, թէ զի՛նչ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայստսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայստսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զքանս, սկսանելով յաղագս այսորիկ՝ որպէս եւ հաւատացեալ եմք:

Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՍէթ. Սէթ կեցեալ ամս երկերիւր եւ հինգ՝ ծնանի զԵնովս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ եւ ուրն անյայտ է: Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէ՞ր արդեօք այս, եւ կամ վասն որո՞ց պատճառանաց նախ սա յուսացեալ կոչելոյն զԱստուած, եւ կամ ո՞րպէս կոչելն իմանի: Քանզի է Ադամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ, եւ սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ եւ յանցուցեալ եւ ի թագստեան եղեալ՝ զՈ՞ւր եւ-ն յԱստուծոյ եւ ոչ յայլմէ ումեքէ հարցանի. սապէս եւ զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ: Իսկ յետոյ եւ Աբել մերձաւոր եւ ծանօթ Աստուծոյ լեալ՝ պատարագ մատուցանէ, եւ ընկալեալ լինի: Արդ՝ նոցա այսպէս յընդունելութիւն եւ ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լեալ՝ ընդէ՞ր առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, եւ այս՝ յուսով: Արդ՝ զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է՝ ասացուք:

Քանզի ի պատուիրանագանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ ի դրախտէն եւ յԱստուծոյ, չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ: Ջկնի եւ ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդոցն Ադամայ՝ ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ եւ ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ի տարակուսանս եւ յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ եւ յինքնահաճոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ կոչէ զԱստուած: Իսկ կոչելոյ կրկնակի իմանի. կա՛մ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարդալ: Արդ՝ անուանեալն որպէս զմոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ. զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածոյ ածէր զանուն եւ կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, եւ ոչ դարձեալ մահու եւ թաղման դէռ եւս յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ էր: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարիւր եւ իննսուն՝ ծնանի զԿայինան. Կայինան կեցեալ ամս հարիւր եւ եօթանասուն՝ ծնանի զՄադադայէլ. Մադադայէլ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն եւ հինգ՝ ծնանի զՅարեդ. Յարեդ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն եւ երկու՝ ծնանի զԵնովք. Ենովք կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն եւ հինգ՝ ծնանի զՄաթուսադայ: Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսադայ՝ ամս երկերիւր արժանի եւ հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս գիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի ի միջոյ ամբարշտաց. զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցուք: Մաթուսադայ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն եւ հինգ՝ ծնանի զՂամեք. Ղամեք կեցեալ ամս հարիւր ութսուն եւ ութ՝ ծնանի որդի, եւ

անուանե՞լ գնա՛ Նոյ:

ՅԱՂԱԳՄ ՆՈՅԻ

Եւ ընդէ՞ր արդեօք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարգաբար ասաց, թէ ծնան. զորմէ ընդդէմ իմն մարգարեանայ հայրն. «Սա, ասէ, հանգուցէ զմեզ ի գործոց եւ ի տրտմութենէ ձեռաց եւ յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած»: Որ եղեւ ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ միանգամ ի վերայ երկրի: Ինձ թուի՝ հանգուցանելն դադարեցուցանել է. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն եւ զչարիս, սատակմամբ մարդկան զազրագործաց դարուն երկրորդի: Քանզի գեղեցկաբար ասաց, թէ «ի գործոց մերոց», որ է յանօրէնութեանց, «եւ ի տրտմութենէ ձեռաց», որովք կատարեմք զպղծութիւնս: Բայց եւ հանգչին արդարեւ ըստ այսմ մարգարէութեան ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւ ջնջեալ մաքրին, իբր առ Նոյի մոլեալքն ի չարիս: Իսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց գնա Գիւր՝ իբրեւ զյայտնի եւ զնշանաւոր եւ զարժանաւոր ժառանգ հայրենեացն առաքինութեանց:

Ե

Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք եւ տաժանելի է որպէս գիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչեւ առ մեզ՝ առաւել եւս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց յերից որդւոցն Նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: Մանաւանդ զի աստուածայնոյն Գրոյ գիւրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեւին անսուտ: Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասերդ, հայեա՛ց աստանօր ընդ հաւասարութիւն կարգի երից ազգացդ մինչեւ ցԱբրահամ, ցՆինոս եւ ցԱբամ, եւ զարմացի՛ր:

Սեմ կեցեալ ամս հարիւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրփաքսաթ:

ՍԵՄ

- Սեմ ամս հարիւր՝ ծնանի զԱրփաքսաթ.
- Արփաքսաթ ամս հարիւր երեսուն եւ հինգ՝ ծնանի զԿայինան.
- Կայինան ամս հարիւր եւ քսան՝ ծնանի զՍաղայ.
- Սաղայ ամս հարիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զԵբեք.
- Եբեք ամս հարիւր երեսուն եւ չորս՝ ծնանի զՓաղեկ.
- Փաղեկ ամս հարիւր երեսուն եւ երիս՝ ծնանի զՌազաւ.
- Ռազաւ ամս եւ երեսուն՝ ծնանի զՄերութ.
- Մերութ ամս հարիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՆաքովր.
- Նաքովր ամս եօթանասուն եւ ինն՝ ծնանի զԹարայ.
- Թարայ ամս եօթանասուն՝ ծնանի զԱբրահամ:

ՔԱՄ

- Քամ ծնանի զՔուշ.
- Քուշ ծնանի զՄեստրայիմ.
- Մեստրայիմ ծնանի զՆեբրովթ.
- Նեբրովթ ծնանի զԲաբ.
- Բաբ ծնանի զԱնեբիս.
- Անեբիս ծնանի զԱրբել.
- Արբել ծնանի զՔայաղ.
- Քայաղ ծնանի զմիւս Արբել.
- Արբել ծնանի զՆինոս.
- Նինոս ծնանի զՆինուսա:

ՅԱԲԵԹ

- Յաբեթ ծնանի զԳամեր.
- Գամեր ծնանի զԹիրաս.
- Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.
- Թորգոմ ծնանի զՀայկ.
- Հայկ ծնանի զԱրամանեակ.
- Արամանեակ ծնանի զԱրամայիս.
- Արամայիս ծնանի զԱմասիայ.
- Ամասիայ ծնանի զԳեղամ.
- Գեղամ ծնանի զՀարմայ.
- Հարմայ ծնանի զԱրամ.
- Արամ ծնանի զԱրայն գեղեցիկ:

Արդ զԿայինան չորրորդ ի Նոյէ ամենայնք ի ժամանակագրացն գրեն, եւ ի Սեմայ երրորդ: Նոյնպէս եւ զԹիրաս չորրորդ ի Նոյէ, իսկ ի Յաբեթայ երրորդ. թէպէտ եւ ըստ մերում թարգմանութեանս ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի: Իսկ զՄեստրայիմ չորրորդ ի Նոյէ եւ երրորդ ի Քամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս եւ ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք: Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ եւ յընթերցասիրէ ումենէ Ասորոյ. եւ հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն: Քանզի Մեստրայիմդ է Մեծրայիմ, որ իմանի Եգիպտոս. եւ բազումք ի ժամանակագրաց զՆեբրովթ, որ է Բել, եթովպացի գոլ ասելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոս:

Յետ որոյ ասացուք եւ զայս. զի թէպէտ եւ ամք ժամանակաց ծննդոցն Քամայ մինչեւ ցՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, եւ կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւաստեալ եւ ոչ նորին ինքեան Նինոսի, իսկ մերոյն Յաբեթի ամենեւին ոչ,- սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է, երեցունց ցեղիցն մետասան գոլով ցԱբրահամ եւ ցՆինոս եւ ցմերն Արամ. զի Արայն երկոտասաներորդ՝ է յետ Նինոսի, մանուկ տիովք վախճանեալ: Եւ է ճշմարիտ, եւ մի՛ ոք յերկուասցի. քանզի պատմէ մեզ զայսոսիկ ի յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս, եւ ասէ այսպէս. «Նինոս Արբեղայ, Քայաղայ, Արբեղայ, Անեբայ, Բաբեայ, Բելայ»: Նոյնպէս եւ զմերն՝ ի Հայկայ մինչեւ ցԱրայն գեղեցիկ, զոր եսպան կաթոն Շամիրամ՝ թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամայ, Հարմայ, Գեղամայ, Ամասեայ, Արամայիսայ, Արամանեկայ, Հայկայ, որ եղև հակառակ Բելայ, միանգամայն եւ կենախուզ: Եւ զայս մեզ Աբիւղենոս յիւրում

առաջնում առանձնականի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ
ոմանք բարձին:

Այսոցիկ վկայէ եւ Կեփաղիովն. քանզի ասէ ի միում գլխոցն այսպէս. «Մանր
զամենայն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ի
դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից եւ
զվատաց արանց ի հնոցն զյիշատակն, եւ գրել միայն զքաջս եւ զիմաստունս եւ
զաշխարհակալս նախնիս, եւ մի՛ յանպէտս զժամանակս մեր ծախել», եւ զայլսն:

Այլ այս մեզ ամենեւին օտար եւ արտաքոյ ճշմարտութեան, որք զՆինոս որդի Բելլայ
ասեն, կամ թէ նոյն ինքն Բէլ. զի ոչ ազգաբանութիւնն եւ ոչ ամացն ժողովումն
այսոցիկ վկայէ: Բայց եթէ ըստ նշանաւոր եւ անուանի լինելոյ՝ ոք պատեհ
համարեալ այսպէս կարգիցէ զհետին մօտաւոր:

Եւ գտաք զայսոսիկ արդարեւ Յունաց դպրութեամբ. զի թէպէտ եւ Յոյնք ինքեանք ի
Քաղդէացոցն փոխեցին յիւրեանց լեզուն, եւ թէպէտ եւ Քաղդէացիք ինքնակամ
յօժարութեամբ եւ կամ ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս
Առիոս ոմն եւ այլք բազումք, սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս ի նոցանէ
ուսեալք:

Զ

Զհաւաստին որչափ կարացեալ ի բազմացն ընտրեալ բանից՝ կարգեցաք զծնունդս
երից որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ եւ ցՆինոս եւ ցԱրամ. որում ոչ զոք ընդդիմանալ
կարծեմ ի միտս ունողացն. բայց եթէ զճշմարտութեանն ոք խորհելով քակել զոճ՝
յառասպելս զճշմարիտ բանս ախորժելով փոփոխել փութասցէ: Եւ յայսոսիկ
իւրաքանչիւր միտք որպէս կամին՝ ուրախասցին:

Այլ եթէ շնորհակալ եւ մերոցս տքնութեանց եւ ջանից լինիցիս, ո՛վ ուսումնասէր դու
եւ յայսոսիկ զմեզ աշխատեցուցանօղ, անցից սակաւ բանիւք յիշատակաց յաղագս
որոյ վերագոյնդ կարգեցաք, թէ ո՛րպէս առաջինքն ի վիպասանացն յաղագս այսորիկ
հաճեցան շարագրել. թէպէտ եւ ոչ ունիմ այժմ ասել, յամբարանոցս մատենից
թագաւորացն այսպէս արդեօք գտեալ, եթէ ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան
իւրաքանչիւրքն փոփոխել զանուանս եւ զգրոյցս եւ զժամանակս, եւ կամ վասն այլ
զինչ եւ իցէ պատճառանաց: Բայց որպէս ի սկզբանն երբեմն ճշմարտեն, երբեմն
ստեն - որպէս յաղագս նախաստեղծին, ոչ առաջին մարդ ասելով զնա, այլ
թագաւոր, սոյնպէս անուն իւժական նմա եւ աննշանակ կոչելով, եւ ամս տալով
երեսուն եւ վեց հազար. իսկ թուով նահապետացն եւ ջրհեղեղին յիշատակաւ՝ զոյգ եւ
հաւասար Մովսիսի,- նոյնպէս եւ յետ ջրհեղեղին երիս կարգելով արս անուանիս
յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ի Հայս՝
ճշմարտեն. իսկ անուանցն փոփոխմամբ եւ բազմօք այլովք ստեն:

Բայց ես այժմ ուրախացայց, հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն
իմմէ եւ քան զշատս արդարախօսողէ, ի Բերոսեանն Սիբիլայ: «Յառաջ քան
զբուրգն, ասէ, եւ զբազմաբարբառն լինել ձայն ազգի մարդկան, եւ զկնի
նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ի Հայս՝ Զրուանն եւ Տիտանն եւ Յապետոսթէ լինէին

իշխանք երկրի»: Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ եւ Յաբեթ:

«Եւ ի բաժանել սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ՝ հարստացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն եւս Ջրուանն»: Չոր աստ ուրեմն Ջրադաշտ մոգ, արքայ Բակտրիացոց, որ է Մեդաց, սկիզբն եւ հայր աստուածոցն ասաց լինել. եւ բազում այլ ինչ զնմանէ առասպելեաց, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել:

«Արդ՝ ի բռնանալն, ասէ, Ջրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն եւ Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա զրգռելով, վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր ի վերայ ամենեցուն խորհէր: Եւ յայսպիսում խռան յափշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմասն ինչ ի ժառանգութենէ սահմանացն Ջրուանայ: Աստ ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ՝ համոզեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն. եւ յանձն առնուն թագաւորել Ջրուանայ. բայց դաշինս ուխտից եւ երդմանց ի միջի հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Ջրուանայ. զի մի ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ: Ուստի եւ արս հօգօս ի Տիտանացն ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին: Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երդմանն եւ ուխտին հաստատուն կալոյ՝ խարհի այնուհետեւ քոյր նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Ջրուանայ, հաւանեցուցանել զոմանս ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, եւ յարեւմուտս կոյս յուղարկել ի լեառնն, որ անուանեալ կարդային Դիւցընկէց, իսկ այժմ կոչի Ոլիմպոս»:

Արդ՝ զայսոսիկ այլ որ թեպէտ առասպելս, թեպէտ ճշմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ բայց որպէս եւս հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է: Քանզի եւ որ Կիպրացոց Կոստանդեայ եպիսկոպոս Եպիփանոս ի Հերձուածոցն Յանդիմանութեան, յորժամ ճշմարիտ եւ արդարադատ զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, եւ վասն ջնջելոյ որդւոցն Իսրայէլի զԵօթն ազգսն ասէ այսպէս, եթէ արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի. զի ի բաժին որդւոցն Սեմայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, եւ բռնութեամբ Քամայ ի վերայ եկեալ յափշտակեաց զերկիրն: Իսկ Աստուծոյ իրաւունս պահեալ զերդման ուխտին՝ վրէժ հատուցանէ ազգին Քամայ, ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւնն՝ որդւոցն Սեմայ: Այլ զՏիտանսն եւ զՌափայիմսն յիշեն աստուածային Գիրք:

Բայց պարտ է մեզ զոմանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, (եւ հասին մինչեւ ի մեզ այս զրոյցք ի Գորգի եւ ի Բանան անուն կոչեցելոց, եւս երրորդ ոմն Դաւիթ), թեպէտ եւ յոյժ սակաւութեամբ՝ երկրորդել: Յորոց մի ոմն ի նոցանէ, վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ «Ո՛վ ծերք, յորժամ էի ի մէջ Յունաց զիմաստութիւն վարժելով՝ դէպ եղեւ ի միում աւուր, զի վասն աշխարհագրութեանց եւ բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց եւ հմտագունից բան ճառիր. ոմանք այլազգաբար եւ ոմանք այլաբանաբար զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարելագոյնն էր ի նոսա, Ոլիմպիոդորոս անուն, այսպէս ասաց. «Պատմեցից ձեզ, ասէ, եւ զրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զորս եւ բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչեւ ցայժմ: Մատեան լեալ զՔսիսութեայ եւ զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի, յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի: Յետ նաւելոյն Քսիսութեայ ի Հայս եւ դիպելոյ ցամաքի, զնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սեմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, եւ

դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, եւ անուանէ յանուն իւր զլեառնն Սիմ, եւ դառնայ անդրէն յարեւելս հարաւոյ, ուստի եկն: Իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք եւ հնգետասան դստերօք եւ նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն՝ բնակէ անդէն ի նոյն գետեզեր, յորոյ անուն եւ զգաւառն անուանէ Տարաւն, եւ զանուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Ցրօնս. զի անդ զառաջինն սկիզբն եղեւ բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէ: Նորին դարձեալ եւ առ եզերք սահմանացն Բակտրիացոց ասէին բնակել սակաւ աւուրս, մնացեալ եւ մի ոմն յորդւոց նորա անդ: Քանզի կողմանք արեւելից Զրուան զՍեմ կոչեն, եւ Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչեւ ցայժմ»:

Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամագնեայց ի նուագս փանդոան եւ յերգս ցցոց եւ պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակաւ: Եւ այսոքիկ զրոյցք սուտ եւ կամ թէ արդարեւ լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ: Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն, որ ինչ ի լրոյ եւ որ ինչ ի գրոց՝ անցանեմ ընդ բնաւն ի գիրսս յայսոսիկ, զի իմացիս զառ քեզ պարզմտութիւն իմոց խորհրդոցս:

Է

ԶԲելայ, առ որով նախնին մեր Հայկ՝ բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն. բայց ասեմ զԿոռնոսդ անուն եւ զԲէլ՝ Նեբրովթ լեալ. որպէս Եգիպտացիք թունէ հաւասար Մովսիսի՝ Հեփեստոս, Արեգակն, Կոռնոս, որ է Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, թողեալ զՄեսորայիմ: Զի առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ զՀեփեստոս եւ գտակ հրոյ: (Եւ ընդէ՞ր սա գտակ հրոյ, եւ կամ Պրոմէթէոս գողացեալ առ ի յաստուածոցն զհուր եւ շնորհեալ մարդկան,- որ է այլաբանութիւն,- ոչ բերէ ասել կարգ բանիս): Որում եւ հարստութեանցն Եգիպտացոց կարգ, եւ ամացն ժողովումն ի Հովուացն հարստութենէ մինչեւ ցՀեփեստոս՝ վկայէ հաւասար Եբրայեցոցն լեալ, որ է ի Յովսեփայ ժամանակացն մինչեւ ցՍեմ, Քամ եւ ցՅաբեթ:

Եւ այսոքիկ բաւական լիցին ասել այսչափ: Զի եթէ զամենայն եղեալսն յաշտարակագործութենէն մինչեւ առ մեզ ի հասողութիւն քեզ ի մերումս ածել ջանասցուք պատմութեան, ե՞րբ ապա յղծալին քո հասանիցեմք զրուցաց պատմութիւնն. մանաւանդ զի եւ առաջիկայս մեր երկար է գործ, եւ ժամանակ մահկանացուաց սուղ եւ անյայտ: Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն, թէ ուստի՛ եւ ո՛րպէս:

Ը

ԶԱրշակ մեծ, արքայ Պարսից եւ Պարթեւաց, որ եւ ազգաւ իսկ Պարթեւ, ապստամբեալ ասեն ի Մակեդոնացոց եւ թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արեւելից եւ Ասորեստանեայց, եւ սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ՝ հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ: Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ համարեալ այսպէս իմն անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն մնալ: Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին, եւ սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց եւ զՊաղեստին

տեղին՝ ուր Կալկաս յարեւմտեանն յանգի ի ծով, եւ զԱտրպատական. «Եւ այլ որչափ միտք քո եւ քաջութիւն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի»:

Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, եւ հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր՝ կամ եղեւ գիտել սորա, թէ ո՛րք արդեօք եւ ո՛րպիսի արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա. զքաջա՞ց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի գտեղի: Եւ գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ եւ վարժ քաղդէացի եւ յոյն գրով, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զղիւանն արքունի: Եւ զրէ առ նա ձեւ բանից օրինակ գայս.-

Թ

«Արշակ թագաւոր երկրի եւ ծովու, որոյ անձն եւ պատկեր - որպէս եւ է իսկ - մեր աստուածոց, իսկ բախտ եւ պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց, եւ մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկնի ի վերայ երկրի. Վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո եւ նիզակակից, որ ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց. Ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ:

«Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն՝ քաջութեան եւ ամենայն իմաստութեան հոգ տանել՝ ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյովն անցի զխրատու, այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք եւ հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ զթագաւորութիւնս՝ խորհուրդ ի մտի եղի գիտել, թէ ո՛րք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, եւ ուստի՝ նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, եւ ոչ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ զլիաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի:

«Վասն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայել բանալ զղիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ. զի գտեալ զըդձալին եղբօր քոյ եւ որդւոյ՝ բերցէ փութապէս. եւ զմեր հեշտութիւն, որ ի կամակատարութենէ լեալ՝ քաջ գիտեմ խնդութիւն քեզ լեալ: Ողջ լեր երեւելիդ բնակութեամբ ի մեջ դից»:

Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբայն Կատինայ՝ մեծաւ լրջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զղիւանն արքունի որ ի Նինուէ, միանգամայն եւ ուրախացեալ ընդ այսպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ, որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր: Եւ խուզեալ նորա զամենայն մատեանսն՝ գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի.

ՄԿԻԶԲՆ ՄՍՏԵՆԻՆ

«Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղդէացոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն եւ զնախնեացն բանս»:

Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զԶրուանն եւ զՏիտանն եւ զՅապետոսթէ, յորում եւ զիւրաքանչիւր ոք ի ծննդոց երից նախարարականացս այսոցիկ արանց, զարս անուանիս, կարգաւ շարադասեալ յիւրաքանչիւր տեղիս մինչեւ ցբազում ամս:

Յայսմ մատենէ՛ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւատի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին յոյն եւ ասորի գրով: Զոր առեալ անձնագեղոյն եւ քաջաղեղանն արին Վաղարշակայ, կորովաբանոյն եւ հանճարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, եւ զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել: Յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քում հարցասիրութեանդ, ձգելով զմեր բնիկ նախարարութիւնս մինչեւ ցՔաղդէացոց Սարդանապաղոս, եւ եւս մօտագոյն: Յորում է սկիզբն բանիցն այսպիսի.

«Ահեղք եւ երեւելիք առաջինքն ի դից, եւ աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի եւ բազմամարդութեան: Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով եւ վիթխարիք. որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ՝ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, եւ ի նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն եւ աստուածային շնչեցեալ ի դիցն ցասմանէ՝ ցրէ զամբարտակն, եւ մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր եւ Յապետոսթեանն Հայկ, անուանի եւ քաջ նախարար, կորովաձիգ եւ հաստաղեղն»:

Եւ այս կարգ զրուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր՝ ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր եւ զբուն հին նախնիս: Արդ ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յաբէթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արամանեակ, եւ զայսն ի կարգի, զորոց յառաջագոյն ասացաք:

Ժ

Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն եւ հաստաբազուկ: Սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, եւ ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց եւ ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք եւ դստերօք եւ որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրեւ երեքհարիւր, եւ այլովք ընդոճնօք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր աղիւի: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց եւ տայ ի ժառանգութիւն Կաղմեայ որդւոյ Արամանեկայէ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս:

«Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղիւիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի

բարձրաւանդակ դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ եւ գիւղ մի, եւ անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն»: Յիշի եւ աստանօր ի պատմութեանս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնսնստիւ միով լերամբ, բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ դիւցազինն: Արդարացուցանէ եւ այս զասացեալ զրոյցս անգիրս:

ԺԱ

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ, թէ ի հաստատել Տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան՝ առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, զալ նմա ի հնազանդութիւն եւ կեալ խաղաղութեամբ: «Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա՛ զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ո՛րք հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»: Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ՝ խստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն ի Բաբելոն:

Ապա զօրածոդով լինի ի վերայ նորա Տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեւակ զօրաց. զայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ. «Գիտեա՛, ասէ, ո՛վ մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ զայ ի վերայ քո Բէլ յաւերժիւք քաջօք եւ երկնադիգօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ՝ փախեալ, եւ զամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ՝ աճապարեա՛ խորհել զոր ինչ զործելոց ես»:

Իսկ Բէլն, յանդուգն եւ անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին, որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառ ի վայր հեղեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեանն Հայկայ, ի սիրտ եւ ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջազանգուրն եւ խայտակնն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր եւ զթոռունս, արս քաջս եւ աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուագունս, եւ զայլսն եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով յինքեան ձկունս: Եւ կոչեցեալ զգօրս իւր՝ ասէ ցնոսա. «Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ՝ դիպել ջանասցուք տեղոյն, ուր անցեալ կայցէ ի մէջ խռան քաջացն Բէլ: Զի կա՛մ մեռցուք, եւ աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»:

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս՝ հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձեւ՝ լերանց բարձրագունից: Եւ յաջմէ ջուրց հոսանաց ի բարձրաւանդակում կուռ կալով ի տեղոջ, ի վեր գերեսս ամբարձեալ՝ երեւեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ, ցան եւ ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ եւ հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ, իբրեւ ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք եւ վառելովք ոմամբք. եւ երկար միջոց ճանապարհի ընդ նա եւ ընդ ամբոխն: Եւ ինքն զլիսանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջիւք, եւ տախտակս պղնձիս թիկանց եւ լանջաց, եւ պահպանակս

բարձից եւ բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, եւ յահեկէ զսուրն երկսայրի. եւ նիզակ անարի ի ձեռին իւրում աջոյ, եւ յահեկումն վահան, եւ ընտիրք յաջմէ եւ ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զՏիտանեանն կուռ վառեալ, եւ զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս եւ ահեկինս՝ կարգէ զԱրամանեակն երկու եղբարքք ընդ աջմէ, եւ զԿադմոս եւ զայլս երկուս յորդոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն եւ ի սուսեր. եւ ինքն առաջի, եւ զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ մատուցեալ:

Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին դորդմունս ի վերայ երկրի առնէին շահատակելով, եւ ահս պակուցանողս տարագուր յարձակմանցն սկայագունքն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք՝ տապալ յերկիր կործանէին, եւ մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Ջայսպիսի անակնունելի դիպումս տարակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան զարհուրեցաւ, եւ ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէր. քանզի խորհէր ի միջոցի ամբոխին ամբանալ, մինչեւ հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեացէ: Ջայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին, եւ շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի սլաքն. եւ այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան կործանի յերկիր զարկուցեալ, եւ փչէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան՝ փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն ասորիկ այսչափ բաւական լիցի ասել:

Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, եւ անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ եւ գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտկօքն անկաւ Բէլ՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակք: Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակ տեղուջ, ի տեսիլ կանանց եւ որդոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք:

ԺԲ

Բագում ինչ զկնի այսորիկ պատմի ի մատենին. այլ մեք՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեցուր:

Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին ի նոյն տեղի բնակութեան, եւ Կադմեայ թոռին իւրում բագում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգեւէ, եւ յիւրոց ընդոծնացն արս անուանիս: Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, եւ ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ դաշտին Հարք: Սա կեցեալ ամս՝ ծնանի զԱրամանեակ ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Յետ որոյ կեցեալ եւ այլ եւս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արամանեկայ որդւոյ իւրում:

Իսկ նորա թողեալ զերկուս յեղբարց իւրոց, զԽոռ եւ զՄանաւագ, ամենայն աղիսին իւրեաց ի կոչեցեալն Հարք, եւ զորդի Մանաւագայ զԲագ. յորոց Մանաւագ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բագ՝ յարեւմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, եւ զգաւառն եւ

զծովն անուանէ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ ասէն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան եւ զԲզնունեաց, եւ Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին ի միմեանց պատերազմաւ: Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զշէնս իւր. եւ ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց, արք քաջք եւ անուանիք, որպէս եւ որք առ մեօք են այժմ երեւելիք:

Իսկ Արամանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, եւ երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց, գետոյ կարկաջասահի յարեւմտից ընդ մէջ անցանելով: Եւ զդաշտն արեւելից գոգցես իմն իբրեւ որսայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս գերկայնութիւն պարգեալ. եւ առ ստորոտովք լեռանցն բազումք ականակիտ բղխեալ աղբիւրք, որք ի գետոց եկեալ հաւաքումն հեզաբար: Առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լեռամբք եւ եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իբր առ երիտասարդուհեօք ճեմիցին. այլ հարաւայինն արեգակնաճեմ լեռոն, սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն ի մերոցն, քաջագօտոյ առն շրջապատեալ ճանապարհաւ, եւ առ փոքր փոքր ի շէշտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարեւ լեռոն ի մէջ երիտասարդացեալ լեռանցն: Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէ զմասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, եւ զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, եւ զլեռոնն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած, եւ զկալուածսն՝ ոտն Արագածոյ:

Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յոլով տեղիս գտանէին բնակեալք ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան եւ ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ:

Այս Արամանեակ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամայիս. եւ յետոյ կեցեալ ամս շատ՝ մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, եւ անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. եւ զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխ: Եւ զորդի իւր զՇարայ, գլուխաձին եւ զշատակեր, առաքէ ամենայն աղիսիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ եւ բերրի, յորում զնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն եւ զգաւառն ասէն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արդարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասէն, մեր Շիրազայ ամբարքն չեն»: Այս Արամայիս կեցեալ ամս՝ ծնանի զորդի իւր զԱմասիա. ի վերայ որոյ կեցեալ եւ այլ եւս ամս՝ մեռաւ:

Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, եւ յետ Գեղամայ զՓառոխ արի եւ զՅուլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեռոնն հարաւոյ, եւ շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարեւելս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացագոյն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեւակագնացի առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդոց իւրոց, արւոյն Փառոխի եւ կայտառին Յուլակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիս կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, եւ ի Յուլակայ՝ Յուլակերտ: Բայց զլեռոնն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս. եւ ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, եւ մեռաւ:

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. եւ թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր հանդերձ որդուովք բնակել, եւ ինքն գնաց զմիւս լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, եւ թողու անդ բնակիչս. եւ յիւր անուն եւ սա զլեռնն անուանէ Գեղ, եւ զշէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի եւ ծովն: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սեզ եւ անձնեայ, բարեզեղ, կորովաբան եւ գեղեցկադէղն: Սմա զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ եւ ծառայս անձինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արեւելս մինչեւ ցդաշտ մի, ուր գետն Երասխա հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմս ձիգս եւ նեղս, ահագին դնդնչմամբ իջանէ ի դաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ՝ լնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ. եւ զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յըստակագոյնս եւս Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ, որ առաջին ի Պարթեւաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս՝ տեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսականդ ազգ. եւ զայս առնէ Վաղարշակ՝ ի պատմութենէն ստուգեալ: Այլ այս թէ ո՞րպէս է, յիւրում տեղոջ պատմեսցուք:

Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, եւ առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, եւ կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն առ Արտաշիսի թոռամբ Վաղարշակայ ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց եւ այծեմանց եւ վարագուց, դիպածութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ, եւ շէնս պարգեւէ նմա առ եղերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան: Եւ ի սմանէ ասէն լինել զտունն Վարաժնունի: Այս Գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ կեցեալ եւ այլս եւս՝ եւ մեռաւ: Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր:

Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի, նախնի Հայաստանեայց. եւ այս ազգք նորա եւ ծնունդք եւ աշխարհ բնակութեան նոցա. եւ յայսմ հետէ սկսան, ասէ, բազմանալ եւ լնուլ զերկիրն:

Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամ:

Արամայ բազում զործք քաջութեան պատմին մարտից նահատակութեան, եւ ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոյ անուն եւ զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք եւ Ասորիք՝ Արմէնիկք: Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա եւ զզործս քաջութեան, թէ զիա՛րդ կամ առ որո՛վ ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաքոյ այսորիկ գրոց կարգեսցուք, եւ կամ թողցուք. ապա թէ ոչ՝ ի սմին:

ԺԳ

Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ի վերայ քոյ հրամանիդ, համարել հեշտութիւն, քան զառ ի յայլոցն որ ի կերակրոց եւ յըմպելեաց լինի խրախճանութիւնք՝ հաւանեցաք անցանել սակաւութեւ ընդ կարգ բանից պատերազմացն որ ի Հայկեանն Արամայ: Սա այր աշխատասէր եւ հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս նորա տիրել արանց օտարաց:

Այս Արամ, սակաւօր ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասորեստանեայց եւ Նինուէի, նեղեալ յազգացն որ շուրջ զիրեալ՝ ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց եւ աղեղնաւորաց, եւ որք ի տեգ նիգակի կամակարողք, նորատիք եւ հարուստք յոյժ եւ յաջողաձեռնութիւն իսկ, եւ երեսաւորք ի սիրտ եւ ի պատրաստութիւն պատերազմի, իբր թէ բիրս հինգ: Պատահէ Մեղացոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւքար ոմն ասացեալ Մադէս, այր հպարտ եւ պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց՝ ծառայեցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, եւ զնոյն ինքն զՆիւքարն զկոչեցեալն Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, եւ անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց եւ ամենայն եկելոց անդր. եւ զաշխարհն նորա մինչեւ ի լեռոնն անուանեալ Զարասպ՝ ի ծառայութեան հարկի կալաւ մինչեւ ցրթագաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի եւ Նինուէի:

Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ՝ յիշատակ քինու զնախնոյն իւրոյ զԲելայ ուներ ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ. եւ զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս, նկատել որսալ զյաջողութիւն աւուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ: Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն զայսպիսիս համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն, եւ հրամայէ նմա զնոյն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. եւ համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտեայ, եւ երկրորդ նորա կոչել: Այլ այս շատասցի ասել այսչափ. քանզի չթողացուցանէ զմեզ որ առաջիկայս է իր՝ յեզերումն յամել այսր պատմութեան:

ԺԴ

Կարգեսցուք դոյզն յիշատակօք բանից եւ որ ինչ զկնի այսորիկ յարեւմուտս սորա գործք քաջութեան պատմին ի նոյն մատենի, եւ որ ընդ Ասորեստանեայս կոին. զպարտճառս եւ զգօրութիւն իրացն միայն յայտնելով, եւ զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիւ յանդիման կացուցանելով:

Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արեւելեայս՝ խաղայ նոյն գօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ եւ անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, չորիւք բիրովք վառելովք հետեւակօք եւ հինգ հազար հեծելագօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի: Եւ զայս Բարշամ վասն իւրոց արութեան բազում գործոց աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յոլովս: Իսկ զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս:

Այլ որ ինչ յարեւմուտս կոյս ընդ Տիտանեանսն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարեւմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիրովք

հետեւակագորութիւն եւ երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ քանզի զարեւելեանն եւ զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարեւելս, եւ որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետեւ կասկած շփոթից ուստեք ունէր: Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեւմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Քաադեայն Տիտանեան պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտոն եւ զՈվկիանոս: Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն: Եւ իւր թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ եւ բիւր մի ի զօրացն ի վերայ աշխարհին՝ եւ ինքն դառնայ ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս եւ զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչեւ ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղիմայն զայն Պոռոսին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք:

Եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչեւ յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարի: Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչեւ ցրուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Երկրորդ եւ Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ եւ Չորրորդ: Այս է առաջին եւ ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարեւմտեան մեր կողմն Առաջին եւ Երկրորդ, այլ եւ Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանսն՝ մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեն:

Արդ սա այսպէս հօգօր եւ անուանի եղեալ՝ յանուն սորա մինչեւ ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք ազգք զաշխարհս մեր անուանեն: Բազում եւ այլ գործք քաջութեան ի սմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս:

Բայց թէ ընդէ՛ր այսոցիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ ի մեհենիցն պատմութիւնս ոչ յիշատակեցան, մի՛ ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեցի: Մի՛ զի յառաջ քան զՆինոսի ժամանակ թագաւորութեանն է, յորում ոչ ոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ՝ զի ոչ հարկ ինչ եւ ոչ պէտք կարեւորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց եւ զաշխարհաց ի բացեալ եւ զհամբաւս հինս եւ զգրոյցս նախնականս յիւրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել. մանաւանդ զի եւ ոչ պարծանք ինչ նոցա եւ ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն եւ գործք արութեան: Բայց թէպէտ եւ ոչ ի բուն մատեանսն, սակայն որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ՝ ի փոքուց ոմանց եւ յաննշանից արանց, ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց: Ասէ եւ այլ իմն պատճառս նոյն այր, թէ, որպէս ուսայ՝ հպարտ եւ անձնասէր գոյով Նինոս, եւ կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան եւ ամենայն քաջութեան եւ լաւութեան ցուցանել սկիզբն՝ հրամայէ զբազում մատեանս եւ զգրոյցս առաջնոցն, տեղեաց տեղեաց եւ ուրուք ուրուք գործոց քաջութեան, այրել, իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝ դադարեցուցանել, եւ որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել: Այլ զայս աւելորդ եղեւ մեզ երկրորդել:

Բայց Արամ յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զԱրայն. յետ որոյ եւ այլս բազումս կեցեալ ամս՝ մեռաւ:

ԺԵ

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ՝ որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել. այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր զործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն զգեղեցիկ՝ ընծայիւք եւ պատարագօք, բազում աղաչանօք եւ խոստմամբ պարգեւաց, զալ առ նա ի Նինուէ, կա՛մ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր:

Եւ ի բազում անգամ երթեւեկութեան հրեշտակագնացութեանն լինել, եւ յոչ հաւանել Արային, ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ՝ ի վախճանի պատգամաւորութեանն առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, եւ փութայ երթալ հասանել յերկիրն Հայոց ի վերայ Արայի: Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զբռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զի առ յոյժ ցանկականի մոլեգնութեանն, ի բանսն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամբշութեամբ վառեալ էր: Գայ հասանէ տագնապաւ ի դաշտն Արայի, որ եւ յանուն նորա անուանեալ Այրարատ: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել ապրեցուցանել զԱրայն: Իսկ ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն Արայի, մեռանի եւ Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ: Դիակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն ի տեղի ճակատուն, խնդրել ի մէջ դիականցն անկելոց զըղձալին իւր եւ զտարփածուն: Գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, եւ հրամայէ դնել զնա ի վերնատան ապարանիցն:

Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ. «Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվերս նորա, եւ կենդանացի»: Միանգամայն եւ ակն ունէր դիւրութեամբ վիկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տոփական ցանկութենէն: Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա՝ հրամայէ ընկենուլ ի վիհ մեծ եւ ծածկել. զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ՝ համբաւէ զնմանէ այսպէս. «Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր եւ զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ եւ փառաւորեալք, իբրեւ հեշտացուցիչք եւ կամակատարք»: Կանգնէ եւ նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, եւ մեծապէս զոհիւք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրայ: Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց, եւ հաւանեցուցեալ զամենեսեան՝ դադարեցուցանէ զխազմն:

Եւ որ ինչ յաղագս Արայի՝ կարճառօտիւ եւ այսչափ շատ լիցի յիշատակել: Սա

կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԿարդոս:

ԺԶ

Իսկ զկնի այսպիսեաց իրաց յաջողութեանց դադարեալ Շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի Այրարատ, ելանէ ի լեռնակողմանս երկրի հարաւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառնային էր, զքօսնուլ կամելով ի հովիտս եւ ի դաշտս ծաղկաւէտս: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին եւ զօդոցն մաքրութիւն եւ զաղբերացն յստակագոյն բղխմունս եւ զկարկաջահոսութիւն գետոց բարեզնացից՝ «Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսում բարեխառնութեան օդոց եւ մաքրութեան ջուրց եւ երկրի, քաղաք եւ արքունիս շինել բնակութեան, որպէս զի զչորրորդ մասն ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնային եղանակ, ըստ ամենայն բարեվայելչութեան անցուցանիցենք ի Հայս, եւ զայլս եւս երիս որոշմունս օդոցն զովութեան տածիցենք ի Նինուէ»:

Եւ անցեալ ընդ բազումս ի տեղեաց՝ գայ հասանէ յարեւելից կողմանէ յեզր ծովակին աղւոյ. եւ տեսեալ առ եզերք ծովուն երկայնաձեւ բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն ի մուտս կոյս արեգականդ, սակաւ ինչ առիկողեալ ի հիւսիսոյ, իսկ ի միջօրեայ կողմանէ դէպ ուղիղ առ երկին հայելով՝ քարանձաւ կանգուն անշեղ. եւ ի սմանէ զհարաւով բացագոյն հովիտ իմն դաշտաձեւ եւ երկայնաձիգ յարեւելից կողմանէ լերինն իջանելով յեզր ծովուն, ընդարձակ եւ գեղեցիկ ձորաձեւ, որոյ ընդ մէջն հոսանք ջուրց բարեհամաց ի լեռնէն իջանելով, ի ծործորոց եւ ի հովտաց քամեալք, եւ ի հիմանց փեղկից լերանց միաւորեալք ի ծաւալումն գետոց պերճանային. եւ շէնք ոչ սակաւք ի հովտաձեւ ձորակին, յաջմէ եւ յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. եւ յարեւելից կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեռոն մի փոքրագոյն:

Աստ իմն ակնակառոյց լեալ այրասիրտն այն եւ կաթոն Շամիրամ, հրաման տայ չորից բիրոց եւ երկուց հազարաց արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեայց եւ յայլոց իշխեցելոց, եւ վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի եւ քարի, պղնձոյ եւ երկաթոյ, որք ամենեւին կատարեալք իցեն յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին. եւ գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն: Եւ վաղվաղակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնադանճից գործաւորացն եւ բազմարուեստից հանճարեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք եւ մեծամեծ վիմօք շինել, կրով եւ աւազով մածուցեալ, անբաւ լայնութեամբ եւ բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսենք, մարդիկ աշխարհին ի հէն եւ ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբր ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք: Եւ եթէ զփորձ առնուլ դէպ ումեք լինիցի եւ ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել որ զօրեսցէ, թէեւ մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ ի հեղուսուածս արուեստին որ զքարամբքն՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երեւեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարեզս անցուցեալ զամբարտակն՝ հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին:

Եւ անդ հրամայէ զամբոխն ի բազում դասս որոշել, եւ ի վերայ իւրաքանչիւրոց

դասուց զընտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. եւ այսպէս ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ՝ յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամրագունիք պարսպօք, հանդերձ դրամքք պղնձակերտիք: Շինէ եւ ընտիր ընտիրս եւ բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց եւ ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս եւ եռայարկս, եւ ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս. եւ գեղեցկագունիք եւ ընդարձակ փողոցիք զկողմանս քաղաքին որոշելով: Շինէ եւ զչքնադս ոմանս եւ զգարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զմասն ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ անցուցանէ ի սպաս ամենայն պիտոյից եւ յարբուցմունս բուրաստանաց եւ ծաղկոցաց. եւ զայլն զեզերք ծովակին յաջմէ եւ յահեկէ՝ քաղաքին եւ բովանդակ շրջակային յարբուցումն: Եւ զամենայն արեւելեան եւ զհիւսիսային եւ զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, եւ սաղարթիք ծառոց վարսաւորաց, զանազանեալք ի պտուղս եւ ի տերեւս. եւ բազումս բազմաբերս եւ զինեբերս ի նմա տնկեաց ովիտս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ եւ հռչակաւոր զպարսպեալն յօրինէ, եւ անթիւ բազմութիւն մարդկան ի ներքս բնակեցուցանէ:

Իսկ զծայր քաղաքին եւ որ ինչ ի նմա հրաշակերտութիւնք՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ, եւ ոչ պատմել է կարողութիւն: Ջորոյ պարսպեալ զգագաթնս՝ դժուարամուտս ոմանս եւ դժոխելանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս, եւ ծածուկս իմն ահագինս: Որոյ որպիսութիւն դրութեանն յօրինուածոյ ոչ ի լսելի մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ, եւ ոչ մեք ի պատմութիւնս հիւսել հաւանիմք. այլ ասեմ միայն, թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որպէս լուաք, առաջին եւ վեհագոյն համարեալ:

Իսկ զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին, ուր եւ ոչ զիծ մի երկաթով այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ պէս պէս տաճարս եւ սենեակս օթից եւ տունս գանձուց եւ վիհս երկարս, ոչ զիտէ ոք, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրեւ գրչաւ զմով հարթեալ՝ բազում զիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ եւ ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. եւ ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր:

Արդ՝ որ ինչ յաղագս Շամիրամայ գործոց որ ի Հայս՝ ասացեալ է:

ԺԷ

Սա հանապազ յամառնայինսն ի խաղալն իւրում ի կողմանս հիւսիսոյ ի քաղաքն ամարաստանի զոր շինեաց ի Հայս՝ կողմնապետ եւ վերակացու Ասորեստանի եւ Նինուէի թողու զԶրադաշտ մոգ եւ նահապետ Մարաց: Եւ զայս այսպէս բազում ժամանակս կարգեալ Շամիրամայ՝ ամենեւին հաւատայ նմա յարդարել զիր իշխանութիւնն:

Եւ բազում անգամ յանդիմանեալ յորդոց իւրոց վասն սաստիկ եւ վաւաշ պոռնկական բարուց իւրոց՝ կոտորէ զամենեսեան, եւ ապրի կրտսերագոյնն միայն, որ է Նինուաս: Բարեկամաց եւ հոմանեաց իւրոց պարգեւելով զամենայն

իշխանութիւն եւ զգանձս՝ ոչ ինչ վասն որդւոց իւրոց փոյթ յանձին ունէր: Քանզի եւ այրն նորա Նինոս ոչ, որպէս ասի, մեռեալ թաղեցաւ ի նմանէ ի Նինուէ յարքունիսն, այլ իմացեալ զախտասէր բարս նորա եւ զչարասէր, թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական անկանէր ի Կրետէ: Իսկ ի հասակ եւ ի միտս հասեալ որդւոց նորա՝ յիշեցուցանեն նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա ի դիւական պակշտութենէն, եւ աւանդել զիշխանութիւնն եւ զգանձս՝ որդւոց իւրոց: Ընդ որ առաւել զայրագնեալ՝ սատակէ զամենեսեան. եւ մնայ միայն, որպէս վերագոյնն ասացաք, Նինուաս:

Իսկ ի լինել սխալանաց ինչ Ջրադաշտի առ տիկինն, եւ հակառակութեան ի ներքս անկանել, պատերազմ ի վերայ նորա յարուցանէ Շամիրամ. քանզի բռնանալ ի վերայ ամենայնի խորհէր մարն: Եւ ի սաստկանալ պատերազմին՝ փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց Ջրադաշտի ի Հայս: Աստ ժամանակ վրէժխնդրութեան պատեհ գտեալ Նինուասայ՝ սպանանէ զմայրն եւ ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորեստանի եւ Նինուէի: Ահա ասացաք եւ յաղագս մահուանն Շամիրամայ, թէ ուստի՝ եւ ո՛րպէս:

ԺԸ

Ունիմ ի մտի եւ զԿեփադիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել, զի ասէ ի բազմաց այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի եւ զյաղթելն Շամիրամայ, եւ ապա ուրեմն զպատերազմն հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մար Աբայն Կատինայն է քննութիւն քաղդեական մատենից քան զայսոսիկ. քանզի ոճով իմն ասէ եւ զպատճառս պատերազմին յայտնէ: Իսկ առ այսոքիւք եւ առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն՝ աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, եւ զհետեւակ փախուստն, զպասքումնն եւ ի զիղձս ջրոյն եւ զարքումնն, այլ եւ ի մօտ հասանել սուսերաւորաց՝ եւ զյուռութսն ի ծով, եւ բան ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Այլ թէ ախորժես առասպել՝ եւ Շամիրամ քար առաջին քան զՆիոբէ: Արդ այս շատ է. բայց մեք որ ինչ զկնի այսորիկ:

ԺԹ

Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրսս յայսոսիկ զազգիս մերոյ աւագագոյն արս եւ զնախնիս, եւ որ ինչ վասն նոցա զրոյցք եւ իրականութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամաց մտածական եւ ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յօրինելով բան, այլ որ ինչ ի զրոց իսկ. ըստ նմանեացն ապա եւ որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց եւ յայսոսիկ քաջախոհաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան եւ ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումնն՝ Աստուծոյ լինել յայտնիս, եւ մարդկան գովելիս կամ բասրելիս. մեք այնոցիկ օտար եւ ի բաց կացեալ: Բայց զուգութիւն բարբառոց եւ հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեացն՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ: Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի եւ կամ դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն՝ սկսայց քեզ եւ որ ինչ զկնի այսոցիկ ի Հիւսման պատմութենէ Պիտոյից:

Արդ՝ յետ մահուանն Շամիրամայ ի Զամեսեայ որդւոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղել

յետ սպանանելոյն զԱրայն, այսպէս հաւաստեալ գիտասցոյք զկարգ բանից:
Թագաւորէ Նինուաս, սպանեալ զմայրն հեշտասէր եւ խաղաղական կեցեալ. եւ առ
սովաւ Աբրահամու աւուրք բաւեալք:

Ի

ԵԲՐԱՅԵՑԻՈՑ

- Իսահակ.
- Յակոբ.
- Ղեւի.
- Կահաթ
- Ամրամ.
- Մովսէս.
- Յեսու:

Ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց. զի եւ
ամենեքեան յԱբրահամէ: Ի սատակել սորա զՔանանացիս՝ անցին ի սմանէ
փախստականք յԱգռաս, նաւելով ի Թարսիս. եւ այս յայտնի է դրոշմամբն, որ
յարձանսն Ափրիկեցոց աշխարհին գրեալ կան մինչեւ ցայսօր ժամանակի
արդարապէս այսպէս. «Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ՝ մեք նախարարք
Քանանացոց եկաք բնակել աստ»: Յորոց մի եւ Քանանիդաս
պատուականագոյն մեր ի Հայս: Եւ ստուգեալ հաւաստի գտաք զսերունդս
ազգին Գնթունեաց ի սմանէ առանց հակառակութեան լեալ. զայս եւ բարք
արանց ազգին յայտնեն՝ Քանանացի գոլ:

- Գոթոնիել.
- Աւովդ.
- Բարակ.
- Գեդէոն.
- Աբրիմելէք.
- Թովդայ.
- Յայիր.
- Եփթայի.
- Եսերովն.
- Եղովն.
- Ղաբդոն.
- Սամփսոն.
- Հեղի.
- Սամուէլ.
- Սաուդ.
- Դաւիթ, եւ որ ի կարգին:

ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՑ

- Արիոս.
- Առալիոս, [որ] Ամիւռոս.
- Քսերքսէս, [որ եւ] Բաղէոս.

- Առմամիթոնու.
- Բելոքոն.
- Բալէն.
- Ադտադոն.
- Մամիթոն.
- Մասքադէն.
- Սփէրոն.
- Մամիդոն.
- Սպարէթոն.
- Ասկատադէն.
- Ամինտէն.
- Բելոքոն.
- Բադոտոնէն.
- Ղամպառիտէն.
- Սուսառիս.
- Ղամբառիս.
- Պաննիաս.
- Սոսառմոն.
- Միթոնէն.
- Տէւտամոն.
- Տէւտէն.
- Թինէն.
- Դեռկիւդոն.
- Եւպադմոն.
- Ղաւոսթենիս.
- Պեռիտիադէն.
- Ուփոատիոն.
- Փոռտինիս.
- Ակոռազանիս.
- Սարդանապադոն:

ՀԱՅՈՑ

- Արայեան Արայ:
Սա մերոյն Արայի որդի, Արայ ի Շամիրամայ կոչեցեալ, եւ զգործ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ: Իսկ նորա
- Անուշաւան.
- Պարէտ.
- Արբակ.
- Զաւան.
- Փառնակ.
- Սուր:
- Առ սովաւ Յեսու որդի Նաւեայ:
- Հաւանակ.
- Վաշտակ.
- Հայկակ:

Զամանէ ասէն լինել առ Բելոքոսիւ եւ ամբոյսս իմն արարեալ անխորհուրդս եւ մեռանել ի նմին:

- Ամպակ.
- Առնակ.
- Շաւարշ.
- Նորայր.
- Վստամկար.
- Գոռակ.
- Հրանտ.
- Ընծաք.
- Գդակ.
- Հօրոյ.

- Զարմայր:

Սա օգնական Պոխամու ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելլենացոց:

- Պերճ.
- Արբուն.
- Բագուկ.
- Հոյ.
- Յուսակ.
- Կայպակ.
- Սկայորդի:

Ի (ԻԱ)

Վասն արայեանն Արայի, եւ եթէ սորա որդի Անուշաւան Սօսանուէր:

Այլ անդէն իսկ ի կենդանութեան իւրում Շամիրամ զծնեալն ի Նուարդայ ի սիրելի կնոջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խանդաղատանացն որ առ Արայն գեղեցիկ՝ կոչէ զանուն նորա Արայ, եւ կարգէ զնա ի վերակացութիւն աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ ի նա. զորմէ եւ մեռանել ասէն ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին:

Բայց յարէ զկարգ բանից զկնի այսորիկ օրինակ զայս: Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ եւ շատահանճար յիր եւ ի բան՝ զԱնուշաւանն Սօսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանդարտ եւ կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, եւ թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազնաց, եւ այս ցրագում ժամանակս:

Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ ի Զամեսեայ՝ տուայտի ի դրանն արքունի. իսկ օգնեալ ի բարեկամաց՝ շահի զմասն ինչ աշխարհիս, հարկահանութեամբ խնամել, զկնի ապա եւ զբոլորս: Այլ կարի շատ լինի, եթէ զամենայն որ ինչ արժանն իցէ՝ ասիցենք ի ճառիս զնախակարգելոց արանց զբանս եւ զգործս:

Թողլով զոչ կարեւորագոյնսն ի բանից՝ ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն եւ որք ի Շամիրամայ եւ կամ թէ ի Նինուէ՝ զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ:

Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, եւ բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս եւ զիմաստնոյն իսկ եւ ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունին:

Քանզի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի, ի փոքունց կողմանց ի ծագաց գաւառին ամրագունի, խորամանկագոյն ի կենցաղավարութեան եւ ի մարտս երեսաւոր, ծանուցեալ զանմարդի բարս եւ զհեշտասէր թուլամորթութիւն յուլութեան Թոնոյն Կոնկողեռայ՝ խտացուցանէ բարուցն եւ ձեռացն առատութեամբ ի քաջաց եւ ի պիտանեաց արանց բարեկամս, որովք եւ աշխարհակալութիւնն Ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեծաւ հաստատութեամբ: Յինքն եւ զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք եւ ձեւ նմա խոստանալով: Եւ բազում ամբոյսս արի արանց, եւ որք ի տէգ նիզակի եւ յաղեղն եւ ի սուսեր աջողաձեռնագոյն՝ գումարէ. եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի եւ Նինուէի: Բայց վերակացու զայլս թողլով Ասորեստանի՝ փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս:

Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի՝ մի՛ ինչ սքանչանար: Զի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառսն ամբաստանեցաք զառաջնոցն մերոցն նախնեացն անիմաստասէր բարուց եւ ախորժակաց՝ այս հանդիպի եւ աստանօր: Քանզի եւ որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք՝ գրեցան յիւրեանց յիշողութեանցն վերակացուաց. իսկ մերոցն, ոչ այսպիսի ինչ խորհեցելոցն, մնացին նշանակեալ ի վերջինսն: Ապա եթէ ասիցես, ուստի՞ մեզ եւ զնախնեացն մերոց զիտել զանուանս այսպէս, իսկ զբազմաց եւ զգործս՝ ասեմ. ի հնոցն դիւանաց Քաղդէացոց, Ասորեստանեայց եւ Պարսից, վասն մտելոց անուանց եւ գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբրեւ գործակալաց եւ վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց եւ մեծաց կողմնակալաց:

ԻԲ

Արդ՝ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչեւ ցտէրութիւնն Պարթեւաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ արեանառութ եւ հաւաստի հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախճանալ, եւ յարդեացս ապրել վտանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մէնջ պատահումնսն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ: Բայց արդ ես առ

թագաւորացն, զի մերոյ աշխարհիս բնիկք պսակաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանսն ի ներքոյ դրոշմեսցուք:

Եւ զի արդարեւ զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ եւ Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ.
«Հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեանն եւ Ասքանազեան գնդին»: Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ:

Այլ մեք զկարգն կանովնելով, առնութեք եւ զՄարաց թագաւորսն:

ՄԱՐԱՅ ԱՌԱՋԻՆ

- Վարբակէս
- Մօղակիս
- Սօսարմոս
- Առտիկաս
- Դէովկիս
- Փռաւորտիս
- Կւաքսարէս
- Ածդահակ:

ԻՍԿ ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ Ի ՎԱՐԲԱԿԱՅ ՄԱՐԷ ՊՍԱԿԵԱԼ

- Պարոյր, որդի Սկայորդույ
- Հրաչեայ
Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառերես եւ բոցակնագոյն իմն լինելոյ:
Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելացոց, որ գերեաց զՀրեայս: Եւ սորա ասեն զմի ի գլխաւորաց Եբրայեցոցն գերելոց խնդրեալ ի Նաբուգոդոնոսորայ՝ Շամբաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց յերկրիս մերում մեծաւ պատուով. եւ ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զազգն Բագրատունեաց, եւ հաւաստի է: Բայց թէ ո՞ր պիսի ջան եղէ թագաւորացն մերոց՝ զնոսա ի պաշտօն կոռցն խոնարհեցուցանել, եւ կամ թէ քանի՞ք եւ ո՞րք ոմանք ի նոցանէ որք աստուածպաշտութեամբ վճարեցին զկեանս՝ յետոյ պատմեսցուք ոճով: Քանզի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան եւ ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ զթագադիր ազգոյ Բագրատունեաց լինել: Վասն որոյ ասեմ. մի՛ այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր. զի եւ ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի ի բայ բանից եւ անոճ իմն յաղագս Հայկայ եւ նմանեացն կակազէ: Բայց ծանի՛ր, զի Սմբատդ անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն՝ ճշմարտութեամբ Շամբաթ է, ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն, որ է եբրայեցի:
 - Փառնաւազ
 - Պաճոյճ
 - Կոռնակ
 - Փառոս
 - Միւս Հայկակ

- Երուանդ սակաւակեաց
- Տիգրան:

Քանզի եւ զվերջին Երուանդ եւ զՏիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեաց որ զանուանս զայսոսիկ:

ԻԳ

Այլ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանսն որ յաղագս մեծին Տիգրանայ, որ իններորդ ի բնկաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու, անուանի եւ յաղթող ընդ այլ աշխարհակալս՝ ճառեսցուք որ ինչ կարելորագոյնն է ոճոյ բանիս: Եւ ի մոռացումն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի. որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եզեկիայի: Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելէքայ եւ Սանասարայ՝ եղին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմինն յարեւմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է զՍանասարն. եւ ի սմանէ աճումն եւ բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն եւ գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ՝ զրդէշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ: Իսկ Արդամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս եւ զԳնունիս: Արդ՝ յիշելոյն մեր զՍենեքերիմ այս էր պատճառն:

Բայց զԱնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր ի Պասքամայ ումեմնէ ի Հայկայ թոռնէ լինել:

ԻԴ

Բայց անցցուք այսուհետեւ որ ինչ յաղագս Տիգրանայ եւ որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն եւ խոհեմագոյն, եւ արանցն այնոցիկ եւ ամենեցուն քաջ: Որ եւ Կիրոսի աջակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, եւ զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, եւ ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, եւ զկնեացս ըղձալի ինքն եւ ժամանակ իւր:

Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, եւ որոց ի բարս արութեւան եւ խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճացի, եւ յորդորեացի այսպիսի այր լինել: Արանց կացեալ գլուխ եւ արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, եւ զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս եւ հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ քարանց պատուականաց եւ զգեստուց եւ պէս պէս գունից եւ անկուածոց՝ արանց միանգամայն եւ կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրեւ զգեղաւորս երեւէին սքանչելիք, եւ գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետեւականարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, եւ պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, եւ շերտաւորքն ի սուսեր եւ ի տէգ

նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք եւ զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, եւ որ ի նոցայն պահպանակաց եւ զինուոց փայլմունք եւ շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան եւ շինութեան բերող, իւղով եւ մեղու զամենայն հասակ պարարեալ:

Զայս եւ որ այլ այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս եւ աղերեկ ծայրիս հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան եւ մեղուակն, անձնեայն եւ թիկնաւետն, առողաբարձն եւ գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս, եւ ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք փանդոամբն երգէին, լինել սմա եւ ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստ եւ պերճաբան, եւ յամենայն որ ինչ մարդկութեան՝ պիտանի: Եւ զի՞նչ ինձ ի գիրսս յայտոսիկ արդեօք իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք եւ պատմութիւնք յերկարել: Արդարադատ եւ հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի՝ զամենայն ուրուք զկենցաղ՝ մտացն լծակաւ կշռէր: Ո՛չ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, եւ ոչ զնուաստսն արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զինամոցն իւրոց ի վերայ տարածանել զգեստս:

Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Ածդահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ընծիւք խնդրելով զնա Ածդահակայ: Քանզի ասէր. կա՛մ ի ձեռն այսպիսոյ մերձաւորութեան սէր հաստատուն առ Տիգրան ունել, կամ դիրաւ այսպէս դաւաճանել զնա ի սպանումն: Զի էր նմա խէթ կամաց իւրոց, մարգարէութիւն իմն յոչ կամաց լեալ նմա առաջիկայ դիպուածն իւր:

ԻԵ

Բայց էր նիւթ այսպիսոյ խոհականութեան դաշնաւորութիւն մտերմութեանն՝ որ ի Կիրոսէ առ Տիգրան. յորմէ բազում անգամ եւ ախտ քնոյ ի բաց փախուցեալ լինէր յԱծդահակայ յիշատակաւս այսուիկ. եւ խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր հարցումն վասն այսպիսոյ պատճառի. «Ո՞րպիսի հնարիւք լուծանել կարասցուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն եւ հայկազինն բազմաբիրաւորի»: Եւ յայսպիսում շփոթման խորհրդոց հասանէ նմա առաջիկայիցն յայտնութիւն ի ձեռն անրջականաց իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ, ասէ՝ որ պատմէն:

ԻԶ

Էր, ասէ, յաւուրսն յայնոսիկ ոչ սակաւ ինչ վտանգ՝ որ ի Մարացն Ածդահակայ, ի միաբանութենէն Կիրոսի եւ Տիգրանայ: Վասն որոյ եւ ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոցն լինէր նմա ի տեսլեան երազոցն երեւութանալ ի քուն զիշերոյ, զոր ոչ երբէք յարթութեան ետես աչօք, եւ ոչ ի լուր ականջաց լուաւ: Ուստի եւ ընդոստ ի քնոյն լինելով՝ ոչ յամէ ըստ սովորութեան կարգին ի ժամ խորհրդականութեանն. այլ այն ինչ զիշերոյն ժամս ունելով ոչ սակաւս՝ ձայնէ զխորհրդակիցսն. եւ տրտում երեսօք յերկիր հայելով ի խորոց սրտին մոնչէ յոգւոցհանութեամբ: Եւ ի զվասն էրն ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանիսն, եւ ուր ուրեմն հեծութեամբ սկիզբն արարեալ յայտնէ զամենայն, որ ի ծածուկս սրտին խորհուրդ եւ կասկած, ընդ նմին եւ զիրս ահագին տեսլեանն:

«Էր ինձ, ասէ, ո՛վ սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անձանօթում, մերձ ի լեառն մի

երկար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ գագաթնն սաստկութեամբ սառնամանեաց թուէր պատեալ. եւ ասէին գոգցես յերկրին Հայկազանց զայս լինել: Եւ ի նայել իմ յերկարագոյնս ի լեռոնն՝ կին ոմն ծիրանագգեստ, երկնագոյն ունելով զիրեաւ տեռ, նստեալ երեւցաւ ի ծայրի այնպիսոյ բարձրութեան, աչեղ, բարձրահասակ եւ կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւովք: Եւ ի յերկարագոյնս նայել իմ յայնպիսի երեւումն եւ ի հիացման լինել՝ ծնաւ յանկարծ կինն երիս կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ եւ բնութեամբ: Առաջինն զերանսն ածեալ ի վերայ առիծոյ՝ սլանայր յարեւմուտս, եւ երկրորդն ի վերայ ընծոյ՝ ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն զվիշապ անարի սանձեալ՝ ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս:

«Եւ ի մէջ խառնից այսպիսեաց երագոց, թուէր ինձ կալ ի վերայ տանեաց իմոց արքունեացս, եւ գնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսանել գեղեցկօք եւ բազմագունիւք զարդարեալ շատրուանօք, եւ զպսակողսն մեր գդիսն հրաշատեսիկ տեսլեամբ ի վերայ կացեալս. եւ զիս ձեօք հանդերձ պատուել զնոսա գոհիւք եւ խնկովք: Եւ յանկարծ ի վեր նայեցեալ, զայն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ էր այր, արծուոյ իմն արդարեւ սլացեալ թելովք տեսի յարձակեալ. որ մօտ հասեալ խորհէր կործանել գդիսն: Իսկ եւ Ածդահակ խտրոց ընդ մէջ անկեալ՝ յիս զայնպիսի ընկալայ զյարձակումն, մարտ ընդ սքանչելոյն առնելով դիւցազինն: Եւ նախ ի տեգ նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշելով, վտակս արեան ի վայր հոսեցուցաք, եւ զարեգակնատես երեսս ապարանիցս արեան հոսեալ ցուցաք ծով: Այսպէս եւ զկնի այլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս:

«Բայց զի՞նչ օգուտ ինձ եւ խօսիցս երկարութիւն. զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանումն. ուստի եւ ի քրտան սաստկութեան յայսպիսոյ եղեալ տագնապէ՝ փախեաւ յինէն քունն, եւ այսուհետեւ ոչ թուիմ կենդանի: Զի ոչ այլ ինչ նշանակէ երեւութիցս շարժումն, եթէ ոչ որ ի Հայկազնեանն Տիգրանայ հասանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն: Բայց ո՞վ արդեօք, յետ աստուածոցն օգնականութեան, բանիւ եւ գործով մեզ օգուտ խորհելով, ոչ զինքն կարծիցէ թագաւորակից մեր լինել»:

Եւ բազում ինչ ի խորհրդակցացն լուեալ օգտութեան մտածութիւն՝ շնորհակալութեամբ պատուէ զնոսա:

Ի՛նչ

«Բազում ինչ հանճարով եւ իմաստութեամբ ի ձենջ լուեալ, ասէ, ո՞վ սիրելիք, ասացից եւ որ ինչ իմ յետ աստուածոցն օգնականութեան յայսոսիկ օգտակարագոյն բան եւ մտածութիւն: Քանզի ոչ ինչ առ թշնամեացն զգուշութիւն վեհագոյն բերէ օգնականութիւն, եւ ծանօթութիւն նոցայցն առաջի արկելոց գործոց՝ քան թէ որ ի ձեռն սիրով դաւելոյն զկորուստ խորհեսցի: Եւ զայս դարձեալ ոչ ի ձեռն գանձուց, եւ ոչ ի ձեռն բանից պատրոդաց այժմ մեզ հնարաւորութիւն է կատարել, եթէ ոչ որպէս կամք են ինձ այժմ գործել: Եւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս եւ հնարք որոգայթիցս, գեղեցիկն ի կանայս եւ խոհեմն, քոյր նորա Տիգրանուհի: Զի այսպիսիքս իսկ արտաքուստ եւ եկամուտ հարազատութիւնք համարձակ գդաւելն ի ձեռն երթեւեկութեան անյայտաբար ընդարձակ մարթեցուցանիցեն վարժել. կամ

զանձիք ի նմանէ ի բաց մերկանալ, եւ այսպէս իբրեւ զանգօր տղայ ի բուն առցուք»:

Եւ ազդող համարեալ բարեկամացն զայսպիսի խորհուրդ՝ նիւթեն եւ զգործն: Ի ձեռն միոյ ուրումն ի խորհրդակցացն տուեալ բազմութիւն զանձուց՝ ի ձեռն թղթոյ, օրինակաւս այսուիկ, յուղարկէ:

ԻԸ

«Գիտէ սիրելի եղբայրութիւնդ քո, ոչ ինչ օգտակարագոյն ի կեանս աշխարհիս ի դիցն մեզ պարգեւեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն, եւ այս իմաստնոց արդեօք եւ հօրագունից. զի այսպէս եւ արտաքուստ ոչ ի վերայ համարձակին խոովութիւնք, եւ եկեալքն վաղվաղակի հերքին. իսկ ի ներքս ոչ զմուտն յումեքէ գտեալ այսպիսոյ չարութեան՝ հալածեալ լինին: Արդ՝ զայսպիսի շահ օգտութեան, որ ի բարեկամութենէ լինի, տեսանելով՝ խորհեցայ եւս հաստատուն եւ խորագոյն զսէրն որ ի միջի մերում է, հաստատել. զի երկոքեան յամենայն կողմանց ամրացեալք՝ ողջ եւ անշարժ գտերութիւն մեր կալցուք: Եւ այս լինի ի տալն քում զօրիորդ Հայոց մեծաց, զքոյր քո Տիգրանուհի, ինձ կնութեան. թէ արդեօք եւ բարի համարեսցիս դմա, զի թագուհեաց թագուհի լիցի: Ողջ լեր, թագակից մեր եւ սիրելի եղբայր»:

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասացից: Գայ առաքեալն եւ կատարէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի. զի յանձն առեալ Տիգրանայ՝ տայ զքոյր իւր Տիգրանուհի Ածդահակայ կնութեան: Եւ չեւ եւս գիտելով զառ ի նմանէ դաւաճանութիւնն՝ յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց: Ջոր առեալ Ածդահակայ, ոչ միայն վասն նենգին որ ի սրտի իւրում, այլ եւ վասն գեղեցկութեանն, առաջին իւրոց կանանցն կարգէ եւ զչարութիւնն ի ներքոյ ոստայն հինու:

ԻԹ

Ջկնի այսորիկ ասէ, թէ ի հաստատել Ածդահակայ զՏիգրանուհի ի տիկնութիւն, ոչ ինչ առանց կամաց նորա ի թագաւորութեան իւրում գործեր. այլ բերանով նորա կարգէր զամենայն, եւ հրամանի նորա ամենեցուն հնազանդ լինել հրամայէր: Եւ յօրինեալ զայս այսպէս՝ սկսանի նմա մեղմով պատրանս մատուցանել. «Ոչ գիտես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգրան խանդացաւ զտիկնութիւնդ քո ի վերայ Արեաց, ի կնոջէ իւրմէ ի Ջարուհեայ գրգռեալ: Եւ զի՞նչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մեռանել, եւ ապա լինել զՋարուհի ի վերայ Արեաց եւ զաստուածուհեաց ունել զտեղի: Բայց արդ՝ ընտրելի է քեզ զմի յայսցանէ. կա՛մ լինել եղբայրասէր, եւ կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, եւ կամ զանձին իմանալով զբարի՝ խորհուրդ օգտակար ի մէջ բերել եւ յաղագս առաջիկայիցն հոգալ»:

Բայց էր ի մէջ այսպիսոյ խորամանկութեան թագուցեալ եւ զմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհիցի մարապարսացոյն: Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի դաւաճանութիւն՝ պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Ածդահակայ, եւ արագագոյն ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբօրն զնենգութիւնն:

Եւ ձեռնարկէ այնուհետեւ ի գործն ի ձեռն պատգամաւորութեան, գալ նոցա ի տեսութիւն միաբանութեան ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց

թագաւորութեանցն. իբր բան ինչ եւ գործ հարկաւոր հասեալ, որ ի ձեռն գրոյ եւ հրեշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ եւ դէմք երկոցունց հանդէպ լինիցին: Այլ գիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն՝ ոչ ինչ յորոց խորհէրն Ածդահակ՝ ծածկէ, այլ ի ձեռն գրոյ յայտնէ որ ինչ ի նորայն խորութեան սրտի: Եւ յայտնեալ այսպիսոյ չարութեան՝ ոչ ինչ էր այնուհետեւ բան եւ խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առագաստէր զչարութիւն. այլ յայտնի այնուհետեւ զրգոէր խազմն:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն Կապադովկացոց, եւ որչափ ընտիրք Վրաց եւ Աղուանից, եւ զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց եւ Փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք Մեդացոց: Վտանգ այնուհետեւ հարկ առնէ Ածդահակայ՝ պատահել պատերազմաւ հայկազինն ոչ փոքր ինչ ամբոյսի: Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչեւ յամիսս հինգ. քանզի հիւանդանայր գործն արագ եւ առողջ, յորժամ զմտաւ ածէր Տիգրան յաղագս քեռն իւրոյ սիրելոյ: Զի այսպէս իմն զելս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ: Պատահէ եւ այս, եւ ժամ մարտին մերձենայ:

Բայց զովեմ զքաջ նահատակն իմ զնիզակաւորն եւ զամենեւին բոլոր անդամովք համեմատն եւ ի գեղեցկութիւն հասակի աւարտեալ. քանզի առոյգ, ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ, եւ ուժով ոչ զոք ունելով իւր գոյգ: Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ի լինել մարտին նիզակաւ օրինակ իմն որպէս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն՝ շամփրէ զԱծդահակ յընդարձակ տեղ նիզակին, եւ յամփոփել միւսանգամ զձեռնն՝ արտաքս զկէս մասն թոքոցն հանդերձ զինուն ի դուրս բերէ: Բայց մարտն էր սքանչելի. զի քաջք դիպեալ քաջաց՝ ոչ վաղվաղակի թիկունս ի միմեանց դարձուցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ պատերազմին մինչեւ ի ժամն ձիգս: Իսկ վախճան գործոյն առնէր մահն Ածդահակայ. եւ այսպիսի դիպուածս ի բարեբախտութիւն յաւելեալ՝ փառս յաճախէր Տիգրանայ:

Լ

Պատմի եւ այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոյսի ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, եւ զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր թագաւորական զարմս:

Իսկ զԱնոյշ, զառաջին կինն Ածդահակայ, եւ զբազումս ի սերմանէն Ածդահակայ աղջկունս, հանդերձ պատանեկօք եւ բազմութեամբ գերեացն, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչեւ ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, եւ որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. եւ զերիս աւանսն, զԽրամ եւ զԶուղայ եւ զԽորշակունիս իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Ածդանական, մինչեւ ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու: Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովք իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածին մեծի լերինն: (Զորմէ լեալ ասեն յահագին իմն շարժմանէ. զոր պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղոմեայ ասպարիսօք զբնակութիւնս մարդկան չափեցին, այլ եւ մասն ինչ զծով եւ զանբնակս յայրեցածէն

մինչև գՔիմիոռոն): Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշայ ի նոյն Մարաց , որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան:

Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսէմ, մարդիկ կողմանն գինեւէտ գաւառին Գողթան. յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ եւ զորդոց նորա, յիշելով այլաբանաբար եւ զգարմիցն Ածդահակայ, վիշապագունս զնոսա կոչելով. զի Ածդահակդ՝ ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ եւ ճաշ ասեն գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց: Այլ եւ Արտաւագոյոյ ոչ գտեալ, ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝ նա անց, ասէ, զնաց եւ շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ. որ է ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուրայ: Այլ եւ տենչայ, ասեն, Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ եւ զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ:

Եւ արդ՝ ո՛չ արդեօք առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ ո՛րպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱգատն ի վեր ի Մասիս:

ԼԱ

Հաւաստի պատմել զբուն եւ զառաջին Տիգրանն եւ որ ինչ ի նմանէ գործք՝ սիրելի, որպէս ինձ պատմողիս ի մէջ իմոց բանից որ ինչ յաղագս Երուանդեանս Տիգրանայ բանք՝ եղիցի եւ քեզ ընթերցողիդ, որպէս այրն եւ գործք, այսպէս եւ զնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան - Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ քաջացն՝ ազգք քաջք. իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց ըստ դիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է ել ասելս մեր: Ոչ Արամագոյ ոք, այլ ի կամեցողսն լսին լինել Արամագոյ չորից եւս այլոց անուանելոց ոմանց Արամագոյ. յորոց մի է ել Կունդ ոմն Արամագոյ: Այսպէս եւ բազումք անուանեալք Տիգրան, մի է եւ միայնակ սա ի Հայկազանցս, որ զԱծդահակ սպան, եւ զտուն նորա ի գերութիւն վարեաց եւ զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ՝ կամօք եւ յօժարութեամբ Կիրոս ունելով՝ զիշխանութիւնն Մարաց եւ Պարսից յինքն յափշտակեաց:

Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս. «Երկներ երկին, երկներ երկիր, երկներ եւ ծովն ծիրանի. երկն ի ծովուն ուներ եւ զկարմրիկն եղեգնիկ. ընդ եղեգան փոխ ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ. նա հուր հեր ուներ, ապա թէ բոց ուներ մօրուս, եւ աչկունքն էին արեգակունք»: Ջայս երգելով ոմանց փանդոմար, լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ եւ ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա եւ յաղթել, եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին: Այլ ասեն զսա եւ աստուածացեալ. եւ անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա չափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք: Եւ սորա են զարմք Վահունիք. ի սորա կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւենեանք: Սորա Առաւան, սորա Ներսէհ, սորա Ջարեհ. ի սորա զարմից եւ որ Ջարեհաւանիցն կարդան ազգք: Իսկ սորա առաջին Արմոգ, սորա Բագամ, սորա Վահան, սորա Վահէ: Սա ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ:

Յայսմ հետևե մինչեւ ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. եւ վասն այսորիկ դիրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց:

ԼԲ

Երկուք այսոքիկ են, որք աշխատութիւն տագնապաւ մեզ ի վերայ ի քումմեղ հասուցանեն հարցասիրութենէ - համառօտասիրութիւն, արագաբանութիւն. եւ այսոքիկ՝ պերճք եւ պայծառք, պղատոնականք իբր եղանել բանք. հեռի ի ստութենէ, եւ լի որ ինչ ընդդէմ ստութեան. եւ զայսոսիկ յառաջին մարդոյն մինչեւ զքեզ առ ժամայն պատմել: Եւ այսոցիկ ի միասին պատահել անհնարին է: Քանզի որ զամենայն ստեղծ, կարող գոլով ակնարկութեամբ ի քննել ական զամենայն կացուցանել՝ ոչ այսպէս հաստատե, այլ աւուրս որոշէ եւ կարգս ի ստեղծուածս. քանզի են ոմանք առաջնոյ եւ ոմանք երկրորդի եւ երրորդի եւ այլոցն աւուրց ստեղծուածք: Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն ակնարկէ կարգս վարդապետութիւն Հոգւոյն: Իսկ զքո փափագ արտաքոյ այսպիսոյ աստուածայնոյ տեսանեմք սահմանի, զի արդար եւ բնաւ եւ առ ժամայն ամենայնք քեզ եղիցին ասացեալ: Այլ առ ի մենջ այսոքիկ կա՛մ յերկար, եւ քեզ ըստ կամաց, կամ փոյթ, եւ քեզ ոչ հաճելիք: Զի այսպէս ի քոյ հապճեպելոյ ահա ոչ ինչ յաղագս Մակեդոնացւոյն, եւ ոչ վասն Եղիականին ի կարգին նշանակեցաք, այլ զօդեմք աւասիկ: Ոչ ունիմք ասել, իմաստո՞ւն կամ անհանճար աստանօր լինել մեզ հիւսն, պատկանաւո՞ր կամ ոչ՝ զայնոցիկ այժմ ուրեմն զկնի հեղուսելով բանս, զկարեւորսն եւ մերոյս արժանի շարադրութեանս:

Եւ ո՞ք արդեօք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ որք ի Հոմերոսէ պատմին. այն, որ վասն Եղիականին պատմի պատերազմին առ Տեւտամաւ Ասորեստանեայց: Եւ մեր Զարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւուք ընդ Եթովպացի զօրուն օգնական Պոփամու, եւ անդ ի քաջացն Հելլենացոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ, եւ մի՛ յայլմէ ումեքէ ի քաջացն:

Կատարեցան զիրք Առաջին ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց:

[...]

Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ եւ Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն եւ անճոռնի առասպելքն իցեն. եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, եւ անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, եւ դիւաց նմա սպասաւորութեան, եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զսուտն. եւ ուսոցն համբուրումն, եւ անդուստ վիշապացն ծնունդ, եւ յայնմ հետէ չարութեան յաճախութիւն, ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի: Իսկ ապա եւ Հրուդենայ ումեմն զնա կապել սարեօք պղնձեօք, եւ ի լեառնն տանել, որ կոչի Դըմբաւընդ: Այլ եւ ի ճանապարհի ննջելն Հրուդենայ, եւ Բիւրասպեայ քարշելն ի բլուրն, եւ զարթչելն Հրուդենայ, եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել, եւ զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն, եւ ոչ զօրէ ելանել եւ ապականել զերկիր:

Զի՞նչ քեզ այսօրիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ եւ անհաճար բանից յարմարանք: Մի՞ արդեօք յունական պերճ եւ ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ: Այլ ասես՝ մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա, եւ զարդարել զանգարդսն: Նոյն առ ի յինէն քեզ բան. զի՞նչ այսօրիկ կարօտութիւնք. ո՞րպիսի իղձք՝ անբաղձալոյ իրիք բաղձալ եւ մեզ յաւելուլ աշխատութիւն: Այլ տացուք զայսոսիկ՝ մանկականի քոյոց տիոց եւ անհասութեան խակութեանդ լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի եւ աստանօր լնուլ մեզ զփափագ կամաց քոց:

[...]

Զպղատոնականն համարձակագոյն այժմ բարբառիմ. «իսկ արդ արդեօք իցե՞սիրելոյ այլ ոք ես. քանզի եւ չէ իսկ ոք»: Զի ի վերայ այլոց անհնարիցն, հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարեմք եւ զայս. զի գորոց ատեմք զբանս եւ զգործս, եւ այնոցիկ մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացուցանէր՝ այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ, միտս անմտութեան նոցա տալով, եւ զկարի վաղուց նոցա իրս եւ նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտնեմ. միայն թէ եւ քեզ այսօրիկ ուրախութիւն եւ կամ շահ օգտութեան: Այլ ծանի՜ր գատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ գատ եւ որիշ: Եւ սկսայց այսպէս:

Ասացեալն ի նոցանէ Բիրասպի Աժդահակ՝ առ Նեբրովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն եւ ոչ անառաջնորդ այս լինէր. այլ աստուածայնով իմն ակնարկութեամբ զլխաւորք եւ ցեղապետք որոշեալք զիրաքանչիր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ եւ զօրութեամբ: Եւ զայս Բիրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ եւ Կենտաւրոս Պիռիդայ, ի քաղդէականի գտեալ մատենի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Նեբրովթայ. եւ հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն, եւ ասէր՝ ոչ ինչ իւր առանձին ումէք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան եւ գործ. եւ ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ զծածուկս սրտին: Եւ զել եւ զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուրնջեան նոյնպէս եւ ի գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարերարութիւնն:

Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել եւ զկատարեալ չարութիւնն. եւ այսօրիկ անկարելիք նմա. քանզի որպէս վերագոյնն ասացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումս՝ ոչ ինչ ի ծածուկ գործել, եւ զայնպիսի վերջին եւ կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր: Հնարի այսպիսում ուսման դառնութեան հնարս,- ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս, որ ոչ այլով իւրիք, քան թէ բանիւ իմն եւ անուամբ սոսկալեալ բժշկիցի, զոր վայրապար լսել ումէք ոչ է կարողութիւն: Եւ այս սովորեալ, որ զչարութիւնն նիւթէր, ուսուցանէր նմա ի տան եւ ի հրապարակս. անկասկած զգլուխն ի վերայ ուսոցն Բիրասպեայ դնելով եւ խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն. զոր յառասպելին՝ մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. եւ ապա վասն որոյ պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսան:

Իսկ վիշապացն բուսումն, կամ կատարելապես վիշապանալն Բիւրասպեայ, որ ասի, է այս: Քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բազմութեանն եւ միաբանեալ ամենեցուն եւ հալածել, եւ փախչել նմա ի նախասացեալ լերինն կողմանս. եւ ի սաստիկ վարելոյն զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ: Յայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան աւուրս ինչ զտեղեօքն: Իսկ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ, վնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն, եւ փախստական լինի Բիւրասպի. եւ հասեալ սպանանեն զնա մերձ ի լեառնն, եւ ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ:

[Ա]

Գրեմ քեզ այժմ եւ որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով զիրս, սկսեալ ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի, մինչեւ ցրթագաւորութիւն սրբոյ եւ քաջի առնն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ գործ քաջութեան եւ արութեան, իմաստից եւ կարգաց միոյ միոյ ուրուք ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից յԱրշակայ եւ ի Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, զոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց. եւ որ ինչ որք յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն՝ անուանեցան Արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ եւ ի բազմութիւն աճեցեալք, եւ միակն ըստ կարգի հետեւանայ ի թագաւորութիւն: Բայց գրեմ կարճ ի կարճոյ՝ որ ինչ մեզ անկն է, եւ զաւելորդսն թողում: Քանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ի բազմաց ասացեալ եղեւ:

Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ եւ Ոլոմպիադայ, որ էր քսան եւ չորրորդ յԱթիղդայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանի: Զկնի որոյ թագաւորեաց Բաբելոնի Սելեւկիոս, զյուովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի եւ զՊարթեւս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, եւ կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ աղագաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն եւ մի՝ թողու զթագաւորութիւնն որդւոյն իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւտէր, ամս ինն եւ տասն: Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թելոս, ամս տասն. եւ ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոցն: Ուստի եւ թագաւորեաց Արշակ Քաջ, որ էր ի զաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ «թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն»:

[Բ]

Որպէս ասացաք՝ յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Առաւօտին, յերկրին Քուշանաց: Եւ տայ պատերազմունս սաստիկս յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս: Հալածէ եւ ի Բաբելոնն զՄակեդոնացոց իշխանութիւնն: Լսէ եւ զգօրանալն Հռովմայեցոց ի վերայ ամենայն արեւմտից եւ ծովու, եւ թէ ի Սպանիացոց թափեցին զբովսն, ուստի ոսկի եւ արծաթն հատանի. եւ զԳաղատացիս հարեալ ընդ հարկաւ արարին, եւ զթագաւորութիւնն Ասիացոց: Հրեշտակս առաքեալ խնդրէր զղաշնաւորութիւն, զի մի՛ օգնեսցեն Մակեդոնացոց. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ:

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն եւ մի, եւ յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան եւ վեց: Ձսա պայազատէ նորին որդի Արշակ, որ կաշեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետրեայ եւ որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոն մոկեղոնական զօրու, եւ պատերազմեալ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթեւս հանդերձ երկաթեղէն կապանօք, ուստի եւ Սիրիպիւնդէսն կոչեցաւ: Այլ իմացեալ եղբօր նորին Սիդիացոյ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ՝ գայ ունի զԱսորիս: Իսկ Արշակայ երկոտասան բիւրու անդրէն դարձեալ, եւ Անտիոքոս ի սաստիկ ձմերայնոյն հերքեալ՝ պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղիս, եւ կորնչի հանդերձ զօրօքն. եւ Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի չորրորդէն, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, եւ կոչել զոմն Եւրոպէ, եւ զոմն Լիբիէ, եւ զոմն Ասիայ, որում եւ տիրեաց Արշակ:

[Գ]

Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի եւ զարեւմուտս տալով նմա սահմանս: Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց, եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթեր, սահմանեաց աշխարհիս. եւ նախարարութիւնս եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որք ի զաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ եւ յայլոց:

Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս եւ դադարելոյ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթեւն քաջ. նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագրատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի, որ է այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս: Քանզի այս Բագրատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմունսն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն, եւ սա ի դրան արքունի: Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ, իշխան բիւրուց եւ հազարաց, յարեւմուտից կուսէ:

Բայց դարձցուք անդրէն ի վեր, պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ Պոնտացիս, եւ որ ի Փոբիզիայ, եւ վասն յաղթութեանն:

[Դ]

Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս եւ ունելոյ զԲաբելոն եւ զարեւելս եւ զարեւմուտս Ասորեստանի՝ միաբանէ եւ Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ եւ ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս եւ քաջս, եւ զկոչեցեալն Բագարատ, եւ որք ընդ նովաւ քաջք, եւ ծովեզերեայսն մանկունս, որք ի Գեղամայ եւ ի Քանանացոց, եւ Շարայի ծնունդք եւ Գուշարայ, եւ առ թեր Սիսակեանսն, եւ զԿադմեանսն եւ զնոցա մերձաւորսն, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի, յափն Երասիսայ, մօտ յԱրմաւիր որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել. զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց: Քանզի Ղազիկայ, Պոնտոս, Փոբիգիայ, Մաժաք եւ այլք, ոչ գիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակայ՝ առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշտանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, եւ գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ. եւ մօտեալք առ միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն՝ ամրանան կողմանքն երկոքին բովանդակ աւուրս:

[Ե]

Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց, գրգռի պատերազմն, ի մերմէ կողմանէս դիմեալ. վասն որոյ յարդարէ կամաւ կամ ակամայ Մորփիւղիկեան դիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուգն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր եւ անդամովք երկար եւ ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն եւ ոյժ սաստիկ ունելով, ամրացեալ պղնձով եւ երկաթով, եւ այլովք ընտիր վառելովք, ոչ սաստիկ ինչ թուով՝ տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս եւ քաջս ի մանկանցն Վաղարշակայ. եւ ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ի մէջ խմբի մեծի եւ զինու ամրացելոյ: Եւ մօտ անցեալ՝ աջողեցաւ ձգել զսուինն. քանզի էր կորովի եւ երկայնաձիգ, հեռի զաշտէսն արձակեալ, որպէս ի թռիչս սրաթեւ հաւուց: Այլ ոչ ինչ կարի յամեցին ընդ մէջ անցանել արք քաջք եւ անուանիք ի զարմիցն Հայկայ եւ ասորեստանւոյն Սենեքերիմայ. եւ հարեալ աշտէիւք զքաջն՝ սատակէին եւ զգօրսն առաջի արկեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէին. բազում վտակս արեան հեղեալ զերկիրն ոռոգանէին իբրեւ հեղեղօք անձրեւաց: Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, եւ Մակեդոնացւոցն դադարէր գոռն:

[Զ]

Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս Մաժաքայ եւ Պոնտացիս եւ զԵգերացիս. դառնայ զհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց, ի գիջին եւ ի մառախլուտ տեղիս մայրեաց եւ ի լօռաւետս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն եւ զջերմահոտն ի բարեխառն եւ ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսեաւ երթիցէ: Գոմս զերկուս տափարակսն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, եւ որսոց տեղիս, եւ զջերմութիւնն Կողայ՝ ի մարմանդս այգեաց եւ բուրաստանաց: Այլ խտրեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն եւ մանրապատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով հաւաստի, եւ զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալւոյն անխզելի պահելոյ:

Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ եւ որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, եւ որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս խորացեալս, ի լեռնէն որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւագակութիւն եւ զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, եւ հրամանաց եւ հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ առաջնորդս եւ իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ

գնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք եւ վերակացուօք յիւրմէ: Եւ ինքն արձակեալ զարեւմտեայ բազմութիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոտաւէտս մերձ ի սահմանն Շարայի. զոր հինքն Անփայտ եւ վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածի Վզընդուր Բուլղարայ Վնդայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. եւ անուանք շինիցն յանուն եղբարց եւ զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչեւ ցայժմ:

Իսկ ի ցրտանալ հիւսիսոյ եւ ի դառն հողմ փչելոյ, խաղայ իջանէ ի դաշտն մեծ. եւ անդ զափամբ մօրին մեծի բանակի ի տեղուոջ, ուր գետն մեծ ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առեալ՝ իջանէ եւ խառնի ի մօրն մեծ: Եւ անդ կարգեալ զգօրս աշխարհիս, եւ թողեալ յինքենէ վերակացուս, եւ իւր առեալ զամենայն գլխաւորսն չուէ ի Մծբին:

[Է]

Այս դրուագ մեծ, եւ հաւաստի պատմութեամբ լի, եւ արժանի բանից ողորկագունից եւ յոլովից: Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց եւ յօրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն - զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմակալաց, եւ որ նման այսոցիկ:

Արդ՝ նախ եւ առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն եւ գտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ եւ ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեանն առ թագաւորն եւ միամտութեանն եւ քաջութեանն, զյառաջասացեալ տանուտիրական պատիւն ազգին պարգեւելով. եւ իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, եւ կոչել թագադիր, այլ եւ ասպետ. եւ առանց ոսկոյ եւ ականց, զկրտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս եւ ի տան թագաւորին շրջիցի:

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռնս ի զաւակէ Քանանացւոց. եւ անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ զհտեմ է՝ ը աղագաւ: Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոյ, արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս. եւ զլուխ նահապետութեան նոցա զՄաղխազ ոմն այր բարի եւ սրտեայ: Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ: Իսկ զԴատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ: Որոյ որդի եղեալ Վարժ՝ յանուն նորա անուանի ազգն. բաց այս զկնի, յաւուրս Ատաշիսի: Եւ զԳաբաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, եւ զԱբէլ սպասարար եւ գահաւոր. եւ շէնս պարգեւէ նոցա, յորոց անուն կոչին. սապէս եւ նախարարութիւնքն՝ Աբեղեանք եւ Գաբեղեանք:

Եւ զԱրծրունիսդ զհտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հովանի թռչնոյ՝ պատանւոյն թալկացելոյ: Գիտեմ եւ զԳնունիսդ զինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն. որ սքանչելի իմն դտպեալ եղեւ ըստ գործոյն եւ անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի ընտիր եւ ի համեղ գինեաց, ունէր եւ կոչումն անուանն Գին. ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ՝ կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց: Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ, Արծրունիք եւ Գնունիք:

Ասեմ եւ զՍպանդունիսդ ի վերայ զենարանաց, եւ զՀաւունիսդ՝ բազէակիրս եւ բազէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առ ցոփս ինչ ոչ ունիցիս՝ եւ զԶինականսդ՝ ամարանոցաց պահակս եւ ձիւնակիրս, եւ յառաջադիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց:

Եւ գունդս եւ պահապանս դրան արքունի կարգէ զչորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիրովք վառելովք ի նոյն ի հին ի զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ գիւղս եւ դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս եւ ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառելոյ՝ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք արդեօք շկապեալ եւ ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս եւ այժմ ի Վրաց աշխարհին, որ Մէփէծուլն կոչի: Նա եւ ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. եւ նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչեւ ցՃուաշ եւ ցՆախճաւան, եւ նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ: Բայց թէ որպէս կամ ո՛ր սորա իրք անցին անյիշատակելի, եւ ոչ գիտեմ:

[Ը]

Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Ածդահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացոցն տէր: Եւ թողու ի վերայ նորա զամենայն շէնս, որք ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարեւելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ եւ որ ի Կադմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք:

Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա՛, զի զցեղս զայս մեծ եւ անուանի մոռացումն եղել մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Ադուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Ադուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի եւ քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթեւէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց եւ Գարդմանացոց եւ Ծաղէացոց եւ Գարգարացոց իշխանութիւնսն:

Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեառն Մթին, որ է Կանգարք, եւ զկէս մասինն Զաւախաց, զԿողբ, զԾոր, զԶոր, մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Ադոցայ, եւ զսեպհականութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհզօր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բղեաշխ Գուգարացոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի. զոր ածեալ

Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց ազգացն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիւղենոս պատմէ այսպէս ասելով. «Մեծագորն Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակլէս, ի Լիբիացոց եւ ի Վերիացոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր եւ վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»։ Եւ է Վերիայն յեզր երկրի յարեւմուտս։ Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի գաւակացն Հայկայ։

Իսկ զայր խոժոռագեղ եւ բարձր եւ կոպտարանձն եւ տափակաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց, ի գաւակէ Պասքամայ, ի Հայկայ թոռնէ, Տուրք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ եւ ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից. եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն։ Բայց եթէ կամիս՝ ստեմ եւ ես յաղագս նորա անյաջ եւ փցուն, որպէս եւ Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճկի հարիւր եւ քսան փղոց ոյժ ասեն ունել։ Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին եւ նմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն եւ սրտեայ լինելոյն. որք ոչ Սամսոնի եւ ոչ Հերակլէայ եւ ոչ Սագճկին յարմարին այս զրոյցք։ Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, եւ ճեղքել ըստ կամաց մեծ եւ փոքր. եւ քերել եղնգամբքն եւ կազմել որպէս տախտակ, եւ գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս եւ այլս այսպիսիս։ Եւ յեզեր ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. եւ ի խաղալն նոցա ի խորն իբրեւ ասպարէզս ութ, եւ սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու, ասեն, վէմս բլրաձեւս, եւ ձգէ զկնի. եւ ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, եւ ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս։ Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ եւ առասպելաց առասպել։ Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարեւ սաստիկ հզօր եւ այսպիսեաց զրուցաց արժանի։

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նախարարութիւնն Ծովաց ի Չորրորդն կոչեցեալ Հայս։ Այլ եւ զնախարարութիւնն Ապահունեաց եւ զՄանաւազեանն եւ զԲգնունականն ի նոյն գաւակացն Հայկայ. ի բնակչացն գտեալ զպերճագոյնսն՝ տեարս կարգէ, յանուն շինից եւ գաւառաց կոչելով։

Այլ մոռացաք եւ զդժնեայ Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւաստեալ ասել, ի Հայկայ՝ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհիս, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ։ Չսա կարգէ սակաւ արամբք զլեառնն եւ որսալ զքօշսն. որք անուանեցան Սլկունիք։ Այսպէս եւ ի նոյն իրս եւ զՄիանդակն անդառնալի. եւ ի սմանէ Մանդակունիք։

Բայց յորդոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնական խնդրեցին զմեհենից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն. եւ կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, եւ անուն կոչէ Վահունիս։ Սապէս եւ զԱռաւենեանսն եւ Ջարեհաւանեանսն գտեալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանուանս աւանս։

Եւ զՇարաշան ի տանէ Սարասարայ հաստատէ բդեաշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն եւ որ շուրջ գնովաւ, եւ զլեառնն Տաւրոս, որ եւ Միմ, եւ

զԿդեսուրն ամենայն:

Իսկ զմոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազումս՝ նախարարութիւն հաստատէ: Նոյնպէս եւ զԿորդուացիս, եւ զԱնձեւացիս, եւ զԱկեւացիս ի նոյն գաւառաց: Իսկ զՌշտունիս եւ զԳողթնեցիս գտի պատմեալ ի Միսականէն արդարեւ հատուած. ոչ գիտեմ, թէ յանուն արա՞նցն զգաւառսն անուանեալ, եւ թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ:

Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական եւ լուսնի եւ իւրոց նախնեացն: Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ, որ եւ թագադիր եւ ասպետ, հանդերձ հարկեցուցանող բանիք, թողուլ զօրէնս հրէութեանն, եւ պաշտել զկուռս. զոր ոչ առեալ յանձն՝ ըստ կամաց թողու զնա արքայն Վաղարշակ:

Հրաման տայ եւ զքաղաքն Շամիրամայ նորոգել, եւ յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, եւ շէնս գլխաւորս եւ մարդախիտս:

Եւ օրէնս իմն հաստատէ ի տան թագաւորութեան իւրոյ, եւ ժամս որոշէ ելից եւ մտից եւ խորհրդոց եւ խրախճանութեանց եւ զբօսանաց: Եւ կարգս զինուորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս, եւ որ ի կարգին: Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելով, եւ այլ ոմն զվրէժխնդրութեանցն: Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի եւ յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրան եւ զմարդասիրելն: Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրաւարարս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս: Հրաման տայ՝ եւ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ եւ պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. եւ զգեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. եւ քաղաքացեաց մի՛ կարի առ զգեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան եւ աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան եւ խաղաղութեան կենաց պատճառք. եւ որ ինչ նման այսոցիկ:

Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառն Հաշտենից, եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն եւ ռոճկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս եւ յոյժ սիրեաց. քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ եւ հզօր մարմնով. որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ՝ որ ի նմայն աճելոց էին արութիւնք: Եւ եղեւ այս յայնմ հետէ եւ առ յապայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց - միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, եւ այլոց ուստերաց եւ դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն:

Բայց Վաղարշակ յետ այսպիսեաց արութեանց եւ բարեկարգութեանց մեռանի ի Մծբին, թագաւորուեալ ամս քսան եւ երկուս:

[Թ]

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան. նախանձաւոր եւ հետեւող հայրենեացն լեալ առաքինութեանց՝ բազում կարգս ուղղութեան գործեաց. պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, եւ նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի. զնիզակն իւր, ասեն, զբոլորատեգ, որ էր արեամբ զեռնոց միւսեալ, ձգեալ ի հետեւակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզերն: Ջայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս զառ ի յաստուածոցն գործ: Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնտացիս՝ ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով:

Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարաց, եւ բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, եւ բնակեցան ի ներքոյ Կողայ, յարգաւանդահող եւ ի հացաւէտ տեղիս մինչեւ ի ժամանակս բազումս:

Ի սմանէ նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս պաշտելոյ՝ երկուք ոմանք ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինացն. զորս ոչ պատկառեմ ասել հետեւող լինել Անանիանց եւ Եղիազարեանց: Բայց այլքն յանձն առնուն այսչափ միայն, ի շաբաթու հեծանել յորս եւ ի պատերազմունս, եւ զմանկունս թողուլ անթլփատս, յորժամ լինիցին. քանզի անկինք էին: Եւ հրամայեցաւ յԱրշակայ՝ մի՛ տալ նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանց, եթէ ոչ ուխտ պայմանի դիցեն՝ թողուլ զթլփատութիւնն: Ջոր յանձն առնուն զերկուս զայս միայն, այլ ոչ եւ զերկրպագութիւն կոռց:

Աստանօր սպառին բանք ծերունոյն Մար Աբայ Կատինայ:

[Ժ]

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում զկայէ Յովսէպոս եւ Հիւպոդիտայ եւ այլք բազումք ի Յունաց: Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց որ ինչ ի քարտէսս դիւանին Եդեսիայ, որ է Ուռհայ, որ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմէր. որ մատենաքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անոր եւ ի Սինոպայ Պոնտոսէ ի մեհենական պատմութեանցն: Մի՛ ոք անհաւատասցի, քանզի եւ մեզէն իսկ ականատես եղաք այնմ դիւանի: Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ երաշխաւորեցէ Եկլէսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացոյ, զոր ետ թարգմանել երանելի վարդապետն մեր Մաշտոց ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես ի Գեղարքունի, ի զաւառին Սիւնեաց, եւ զտոցես յառաջին հազներգութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յԵդեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջնոց թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար, եւ զկնի Աբգարու մինչեւ ցԵրուանդ: Որ եւ այժմ կարծեմ գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի:

[ԺԱ]

Արտաշէս թագաւորէ Հայոց փոխանակ Արշակայ հօր իւրոյ ի քսան եւ ի չորրորդ ամի Արշականայ Պարսից արքայի. եւ յառաջադէմ եղեալ՝ ոչ զերկրորդականն ունի զահ, այլ զաւագութեանն թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձն առնու Արշական տալ նմա զնախագահութիւնն: Քանզի էր այր հպարտ եւ պատերազմասէր. որ եւ

արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին շինեաց, եւ դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. եւ զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց:

Բայց տայ զՏիգրան որդի իւր ցպատանի ուն Վարաժ անուն, որդի Դատայ, որ ի զաւակէ Գառնկայ՝ որ ի Գեղամայ, քանզի էր պատանին նշաւակ ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան: Ձնա իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, եւ շէնս պարգեւեալ նմա զՀրազդան գետով՝ յանուն նորա կոչի ազգն Վարաժնունի: Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ունեմն Վրաց բղէշի մեծի, որ էր ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդրի ի վերայ գերութեանն Վերիացոց աշխարհին, որպէս յառաջն պատմեցաք. եւ հաւատայ նմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն եւ Պոնտոս ծովու:

[ԺԲ]

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս՝ զօր յարուցանել յարեւելից եւ ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչեւ ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս եւ յիջեւանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ: Եւ խաղայ այնուհետեւ յարեւմուտս, եւ ձերբակալ առնէ զԿրիստոս թագաւոր Լիւդացոց:

Եւ գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱպողոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաւիր: Ջոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահունեաց՝ զԱպողոնին եւ զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն, որ արարեալ էր ի Սկիւդեայ եւ ի Դիպինոսէ կրետացոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի:

Բայց Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեանց եղեալ ի Հռովմ՝ ոչ որ ընդդիմանայ նմա հօգորապէս: Այլ ոչ գիտեմ ասել յո՛րպիսի ազդմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից եւ բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիւրոց զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան եւ հինգ:

Բայց եւ յԵլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստոս, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. եւ փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. եւ քուրմք զոնցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա:

[ԺԳ]

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք: Քանզի լուաք ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիրոսի սպանեալ զԿրիստոս եւ բարձեալ զթագաւորութիւնն Լիւդացոց: Եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիստեայ եւ Նեքտանեբայ. եւ է Նեքտանեբոսս այս

վերջին թագաւոր Եզիպտացւոց, ի Մանէթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին: Եւ գտանեմք զԺամանակս Կրիստոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զՆեքտանեբայն, իսկ զՆեքտանեբայ ժամանակս աւելի եւս երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զառաջնոյն Արտաշիսի թագաւորի Հայոց:

Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԿրիստոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, եւ ոճով իմն պատմեն՝ եւ հաւանեալ եմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. «Վեհ ինձ Արտաշէս Պարթեւ քան զՄակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին՝ իշխեաց Թեբայ եւ Բաբելոնի. եւ չեւ ընդ Ալիւս գետ անցեալ՝ զլիւդականն սատակեաց զգօրս, եւ կալաւ զԿրիստոս. եւ յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Աւա՛ղ բախտին. միայն թէ ի տէրութեանն եւ ոչ ի փախստեան եր վախճանեալ»:

Հանգոյն դմին ասէ Եւագարոս. «Փոքր Աղեքսանդրի եւ Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսի բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ի փոշւոյն մաքուր երեւեր լոյս տուրնջեանն. այլ սա ծածկեաց նետաձգութեամբն եւ ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ զիշեր զմիջօրէի արարեալ: Ոչ փախստեայ՝ համբաւաբեր Լիւդացւոցն թողեալ. այլ եւ զթագաւորն նոցին զԿրիստոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: Վասն սորա եւ ոչ ուղիք զգետն ստուարացոցին, արբամբն ի ձմեռնային նուագութիւն իջուցանելով. վասն զի եւ զթուոցն եցոյց տկար լինել՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ: Նա ընդ այս ոչ հպարտացաւ, այլ արտասուեաց ասելով. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»:

Գրէ եւ Սկամադրոս այսպէս. «Խաբկանք լինէին հպարտացելոյն Լիւդացւոց Կրիստեայ՝ Պիւթիայ հարցուն պատասխանելով. «Կրիստոս անցեալ ընդ Ալիւս գետ՝ քակեցէ զիշխանութիւնս»: Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ՝ զինքն քակէ. քանզի կալեալ զնա Պարթեւին Արտաշիսի հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ Կրիստոսի յիշեալ զբանսն Սողոմնի Աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. «Ո՛վ Սողոմ Սողոմ, զեղեցիկս բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչեւ ի վախճան»: Եւ լուեալ որք մերձն կային՝ պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրիստոս: Եւ զթացեալ Արտաշիսի՝ հրամայեաց ածել. եւ հարցեալ եւ ուսեալ, թէ զի՛նչ է որ աղաղակեացն՝ հրամայեաց ներել գտանջանսն:

Գրէ եւ Փղեգոնիս. «Ամենեցուն թագաւորաց հուժկու եղեալ Պարթեւն Արտաշէս, ոչ միայն զԼիւդացիս վանեալ եւ զԿրիստոս կապեալ, այլ յԵրէսպոնտոս եւ ի Թրակէ գտարերցն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, եւ ընդ ծով հետեւակելով. Թեթաղացւոցն սպառնալով, եւ համբան հիացուցանէր զՀելլենականն: Կործանեաց զԼակեդեմոնացիս, փախոյց զՓոկեացիս. Ղովկրացիք անձնատուրք եղեն, Բիւտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մասքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն փախուստն, եւ ոչ Կամբիւսէս յԵթովպացիս. փոքր ի Քսերքսին Ելլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս եւ զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մագապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ՝ ի յիւրոց զօրացն խողխողի»:

Արդ՝ եւ հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. եւ զայն

Կրիստոս, որ առ Կիրոսիւ եւ կամ Նեքտանեքան պատմին, կա՛մ սուտ լեալ եւ կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն:

[ԺԴ]

Յետ Արտաշիսի Առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա ի քառասուն եւ յիններորդ ամի Արշականայ թագաւորի Պարսից: Եւ ժողովեալ զգօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ եւ ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արգելեալ ի վերջ նահանջէ: Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄածաք եւ զհոգս Մէջերկրայցն եւ զօր բազում թողեալ առ նմա՝ դառնայ յաշխարհս մեր:

Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ, զի մի՛ ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամիցին զբնակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զՈղիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, եւ զԱթենայն ի Թիլ, եւ զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզայ, եւ զԵփեստուն ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտեայ զպատկերն, իբրեւ Հերակլեայ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն: Եւ ցասուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէ՛ր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի, զառաքեալն ի նորին հօրէ՝ ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, եւ զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան:

Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, եւ առաջի մեհենիցն բազինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր չառեալ յանձն արանց ազգին Բագրատունեաց. յորոց զմիոյ ուրումն զլեզուն հատեալ, որում անուն էր Ասուդ, վասն պատկերացն անարգանացն՝ ոչ այլ իւիք խոշտանգէ. քանզի յանձն առին ուտել ի զոհիցն արքայի եւ զմիս խոզի, թէպէտ եւ ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ: Վասն որոյ առնու ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զթագակապ ասպետութիւնն ոչ հանէ: Ինքն իջանէ ի Միջագետս, եւ գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր ի փղոսկրէ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով՝ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան:

Եւ նոյն հետայն դիմէ յաշխարհն Պաղեստինացոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղեպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում եւ ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ եւ Մեսադինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ եւ համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուգակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչեւ ցայժմ յանուն յեղուգակին կոչին Վայկունիք:

[ԺԵ]

Յայնմ ժամանակի Պոմպէոս Հռոմայեցոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ի Միջերկրեայս՝ զՍկարոս սպարապետ իւր յԱտորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ

Տիգրանայ: Որոյ եկեալ, եւ ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհին վասն խուճապանաց յեղուգակին: Անցեալ Սկաւրոսի ի Դամասկոս, եւ տեսեալ զքաղաքն առեալ ի Մետեղայ եւ ի Ղուդայ՝ գնոսա հալածեալ անտի, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Արիստաբուդի, յօգնականութիւն եղբօր նորա երիցու, Հիւրկանու քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի:

Իսկ Պոմպէի պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ՝ տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւն եւ ահագին մարտս, եւ վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ՝ փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնտոսի: Յորմէ իբրեւ զերծեալ Պոմպէոս, որում ակն ոչ ունէր, եւ առեալ զՄաժաք, եւ կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ՝ նստուցանէ զօր ի քաղաքին. ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ի Հրէաստան փութայ հասանել: Եւ ի ձեռն հօրն Պիղատոսի Պոնտացոյ զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք: Վկայէ այսմ բանիս եւ Յովսէպոս ի ճառին, որ վասն ապրսամին պատմէ, այսպէս ասելով. «Պոմպէի հուպ յԵրիքով հասանեն աւետիք մահուանն Միհրդատայ»:

[ԺԶ]

Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր եւ յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ, եւ զյեղուգական բնաջինջ արարեալ ի լեռնէն, եւ գտուցն Միհրդատայ կատարեալ՝ խաղայ գնայ յԱսորիս ի վերայ զօրացն Հռոմայեցոց, առ ի վրէժս պահանջել: Ընդդէմ նորա գայ Գաբիանոս սպարապետ զօրացն Հռոմայեցոց, զոր թողեալ էր Պոմպէի ի դառնալն իւրում ի Հռոմ. եւ Գաբիանոս ոչ իշխեաց ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յԵփրատայ յԵգիպտոս, զՊտղոմէոս ունելով պատճառս: Եւ գաղտ ի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ՝ տայ զքեռորդին նորա զպատանին Միհրդատ, զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի Մաժաք, ասելով թէ գաղտ գնաց:

[ԺԷ]

Զկասկած առեալ Հռոմայեցոցն՝ զԳաբիանոս փոխեն եւ զԿրասոս փոխանակ առաքեն. որոյ եկեալ եւ առեալ զամենայն գանձս գտեալս ի տաճարին Աստուծոյ յԵրուսաղէմ՝ խաղայ ի վերայ Տիգրանայ: Եւ անցեալ ընդ Եփրատ՝ սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմելն ընդ Տիգրանայ: Զորոյ զգանձսն ժողովեալ Տիգրանայ դառնայ ի Հայս:

[ԺԸ]

Զչարեալ Հռոմայեցոց՝ առաքեն զԿասսիոս անթիւ զօրօք: Սա եկեալ եւ ընդդէմ կացեալ, չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ եւ ասպատակել յԱսորիս:

Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, ոչ զիւրն կարծելով քեռորդի, չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան, այլ եւ ոչ զիւր աշխարհն Վրաց: Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ ի նմանէ զՊերգեայ քաղաքի, զօրավիգն օգնականութեան լինի Անդիպատրոսի հօր Հերովդի, Կեսարու հրամանաւ: Սա շինէ զՄաժաք ընդարձակագոյն եւ պայծառ շինուածովք,

եւ անուանէ Կեսարիայ ի պատիւ Կեսարու: Եւ յայնմ հետէ բարձեալ. լինի իշխանութիւնն Հայոց քաղաքէն յայնմանէ:

[ԺԹ]

Յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութեան եղեալ Տիգրան՝ աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ զնախագահութիւնն: Իսկ սա իւրովք կամօք զերկրորդականն ունելով ըստ իրաւանց՝ դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն. եւ ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ՝ առնու ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան: Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարգափրան նահապետ Ռըշտունեաց նախարարութեանն՝ սպարապետ կացուցանէ զօրացն Հայոց եւ Պարսից եւ առաքէ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցոց, հրաման տուեալ զբնակիչս աշխարհին Ասորոց եւ Պաղեստինացոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորոց, եւ ինքն խնամի Անտիգոնեայ Արիստաբուղեանց: Եւ եկեալ առ Բարգափրան նահապետ Ռըշտունեաց եւ սպարապետ Հայոց եւ Պարսից՝ խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ եւ հազար քանքար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենլով ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, եւ թագաւորեցուցանել զԱնտիգոնոս:

Իբրեւ ետես Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ եւ թագաւոր, եւ Փասայեղոս եղբայր Հերովդի, եթէ զօրս Հռոմայեցոց փախստական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարգափրան՝ խօսին եւ ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարգափրան: Եւ նա զԳնէլ ոմն, որ էր տակառապետ արքային Հայոց, յազգէն Գնունեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելագօրու, իբր թէ ի պատճառս խաղաղութեան, բայց ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս զտակառապետն ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով: Եւ տակառապետին դաւով խրատ տուեալ Հիւրկանու՝ զի առ Բարգափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին. եւ ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանու երդումն խնդրեալ ի Բարգափրանայ՝ երդնու նմա յարեգակն եւ ի լուսին եւ յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայնիս եւ երկրայինս, եւ յարեւ Արտաշէզի եւ Տիգրանայ: Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս՝ թողու զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղէմի, եւ զՓասայելոս զերեց եղբայր Հերովդի առեալ ընդ իւր՝ գայ առ Բարգափրան ի ծովեզրն, ի գետոն որ կոչի Եքտիպոն:

Եւ Բարգափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. եւ ինքն յանկարծակի զնացեալ անտի՝ մնացելոց զօրացն հրաման տայր՝ ի բուռն առնուլ զնոսա եւ ի ձեռն Անտիգոնի մատնել: Եւ Անտիգոնոս ի վերայ Հիւրկանու անկեալ՝ զականջս նորա ատամամբքն ի բաց կտրէր. զի թէ եւ այլ ժամանակ փոխեսցի՝ անհնար լիցի նմա զքահանայապետութիւնն ունել. քանզի օրենքն զողջանդամսն հրամայեն կացուցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի իւրովի զարկեալ զգլուխ իւր զքարի՝ առաքեցաւ բժիշկ յԱնտիգոնեայ, իբր թէ բժշկել զնա. ելից զվերն նորա թունաւոր դեղովք եւ վախճանեցոյց:

Եւ Բարգափրանայ հրաման տուեալ Գնէլոյ տակառապետին արքայի Հայոց յԵրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ. իսկ Գնէլ զՀերովդէս արտաքս քան զպարիսպն

ելանել պատրեր. զոր չառեալ յանձն Հերովդի, այլ եւ ոչ եւս կալ ի քաղաքին իշխեաց, երկուցեալ ի պատառմանէ Անտիգոնեանցն, ի գիշերի ի ծածուկ ընտանեօքն հանդերձ առ Եդոմայեցիս փախչէր. ի Մասադան յամուրն թողեալ զընտանիսն՝ ինքն ի Հռոմ փութայր հասանել: Բայց զօրքն Հայոց ձեռնտութեամբ Անտիգոնեանցն յԵրուսաղէմ մտանէին՝ ոչ ինչ ումեք վնասեալ, բայց միայն զՀիւրկանու զինչսն առնուին աւելի քան զերեքարիւր քանքար: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ՝ զհիւրկանեանսն առեալ աւերէին. զՄարիսացոց քաղաքն գերի առեալ, թագաւոր կացուցանէին զԱնտիգոնոս: Եւ կապեալ զՀիւրկանոս ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. եւ Տիգրան հրաման տայ Բարգափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարիսացոց ի քաղաքն Շամիրամայ: Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեւմ յետ այնորիկ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն եւ երիս:

[Ի]

Հերովդէս անցեալ ի Հռովմ՝ առաջի Անտոնիոսի եւ Կեսարու եւ սինկղիտոսին զինքեան միամտութիւն առ Հռոմայեցիսն պատմէ, եւ թագաւոր Հրէաստանի յԱնտոնիոսէ եղեալ՝ առնու իւր զօրավիզն օգնականութեան զԲենդիդիոս սպարապետ Հռոմայեցոց զօրօք, ի պատերազմել ընդ զօրս Հայոց եւ քակել զԱնտիգոնոս: Որոյ հասեալ յԱսորիս, փախստական առնէ զզօրս Հայոց, եւ զՍիդոն թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ ի յԵփրատ, եւ զՊակարոս սպանեալ՝ դառնայ յԵրուսաղէմ ի վերայ Անտիգոնի: Իսկ Հայոց միւսանգամ օգնականութիւն ի Պարսից գտեալ՝ դիմեալ ի վերայ Սիդոնի, փախստական զնա ի Բենդիդիոս արկանեն, հեղմունս արեանց առնելով անբաւս:

[ԻԱ]

Զչարեալ Անտոնիոս՝ իւրովի հասանէ ամենայն զօրօք Հռոմայեցոց. եւ հասեալ ի Շամշատ լսէ զմահն Տիգրանայ. եւ առեալ զքաղաքն, եւ թողեալ զՍովսիոս զօրավիզն Հերովդի, մարտ դնել ընդ Երուսաղէմի ի վերայ Անտիգոնի՝ ինքն ի ձմերոց գնայ յԵգիպտոս: Փութայր հասանել ըստ շամբշութեան առն կնամուլոյ, ցանկութեամբ վառեալ ի Կղեոպատրայ դշխոյն Եգիպտացոց: Այս Կղեոպատրայ դուստր էր Պտղոմէոս Դիոնիսի, թոռն Պտղոմայիդ Կղեոպատրեայ, եւ սիրելի յոյժ Հերովդի. վասն որոյ առաւել եւս յանձնէ Անտոնիոս զՀերովդէս Սովսիայ: Որ եւ մարտուցեալ իսկ քաջապէս՝ առնու զԵրուսաղէմ. եւ սպանեալ զԱնտիգոնոս՝ թագաւորեցուցանէ զՀերովդէս ամենայն Հրէաստանի եւ Գալիլեայ:

[ԻԲ]

Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր եւ զքորս ի գաւառս Աղւոյ ովտի եւ Առբերանոյ, թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնսն այնց գաւառաց, հանդերձ առանձինն մտից եւ ռոճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն որ ի կողմանս Հաշտենից. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն եւ առաւել թագաւորագն քան զայնս Արշակունիս. միայն օրինադրէ ոչ կեալ յԱյրարատ ի բնակութիւնս արքայի:

Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան եւ քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց եւ ընպելեաց

պարապեալ, մօրից եւ եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր եւ առապարաց, զիշավայրիս եւ զխոզս արածելով. զիմաստութենէ եւ զքաջութենէ եւ զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ եւ ստրուկ որովայնի արդարեւ լինելով՝ զաղբիւս մեծացուցանէր: Սա բասրելով յիրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն եւ սաստիկ որկրամոլութեանն, մանաւանդ զի եւ զՄիջագետս Անտոնիոսի հանեալ էր ի նմանէ, զայրացեալ՝ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիրաւորս Ատրպատական նահանգին եւ զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Ադուանիւք եւ Վրօք. խաղայ իջանէ ի Միջագետս, եւ հալածականս առնէ զգօրս Հռոմայեցոց:

[ԻԳ]

Մոնչեալ առիծաբար գազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել եւս թունեալ ի Կղէոպատրայ, քանզի քէն պահէր վասն լկանաց իւրոյ հանոյն, որ ի Տիգրանայ. եւ ոչ միայն Հայոց, այլ բազմաց այլոց թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնիոս՝ ի Կղէոպատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնս, բայց ի Տիրոսէ եւ ի Սիդովնէ, եւ որ միանգամ ընդ Ազատ գետովն էին: Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ դիմէ ի վերայ Արտաւազդայ. եւ անցեալ ընդ Միջագետս՝ կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց, եւ ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դարձեալ յԵգիպտոս, պարգեւէ Կղէոպատրայ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկաձէ պատերազմին:

[ԻԴ]

Ի քսաներորդի ամի, ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէզի, ժողովեալ զօրքն Հայոց հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց զԱրջամ, որ եւ Արշամ, որդի Արտաշիսի, եղբայր Տիգրանայ, հայր Աբգարու: Զսա ոմանք յԱտուրոց կոչեցին Մանովայ, ըստ յովովից սովորութեան՝ կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպպաս, եւ որպէս Տիտոս Անտոնինոս եւ կամ Տիտոս Յուստոս: Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէզ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, մանկան փոքրկան յոյժ եւ տղայոյ՝ ոչ ոք էր որ օգնէր Արշամայ ընդդէմ կալ Հռոմայեցոց. խօսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով զհարկս ի Միջագետաց եւ ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի: Այս եղեւ սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ Հռոմայեցոց:

Զայսու ժամանակաւ եղեւ մեծ ցասումն Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետի ուրումն թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարգափրանայ Ռշտութւոյն յաւուրս Տիգրանայ: Իսկ Ենանոս պատճառի առ արքայի, ասելով եթէ փրկանս խոստացաւ հարիւր քանքար. ակն ունելով առնուլ ի նմանէ. եւ յանձն էառ տալ: Վասն որոյ ժամադրութիւն ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ: Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ի Հրէաստան, որում անուն էր Սենեքիայ, առ Հիւրկանոս, զի տայցէ ինչս յաղագս իւրոյ փրկութեանն: Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ՝ պատահէ սպանեալ զՀիւրկանոս Հերովդի, զի մի՛ ինչ դաւ լիցի թագաւորութեան նորա: Արդ՝ իբրեւ եհաս ժամադրութիւնն, եւ չտայ զգանձս փրկանացն Հիւրկանոս Ենանոս՝ բարկանայ ի վերայ նորա Արշամ, եւ ընկեցալ ի պատուոյն՝ հրամայէ դնել ի բանտի:

Յայնմ ժամանակի քսութիւն զնմանէ մատուցանէ արքայի Զօրայ նահապետ ազգին Գնթունեաց, ասելով. «Գիտեա՛, արքայ, զի ապստամբել ի քէն կամեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդումն խնդրեսցուք ի Հերովդէէ թագաւորէ Հրէաստանի, իբր ընդունել զմեզ եւ տալ ժառանգութիւն ի բնակ երկրի մերում. քանզի նորակտուտ ծանակեցաք յաշխարհիս յայսմիկ: Եւ իմ ոչ առնլով յանձն՝ ասեմ ցնա. Ընդէ՞ր պատրիմք զրուցօք վաղընջուց եւ պառաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով: Եւ նորա անյուսացեալ յինէն՝ նմին իրի առաքեաց զքահանայապետն Հիւրկանոս, եւ առաւել եւս ի Հերովդէէ անյուսացաւ. այլ ոչ մեկնի ի դրժողութեան բարուցն՝ եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա»: Այսմ քսութեան հաւատացեալ արքային Արշամայ՝ հրամայեաց տանջանս պէսպէս ի վերայ Ենանոսի կուտել. եւ վախճան գործոյն - կա՛մ թողուլ ի սպառ զօրէնս հրէութեան, եւ երկիր պագանել արեգական, եւ պաշտել զկուռս արքայի, ընդ որ վստահացեալ արքայի տացէ նմա զնոյն իշխանութիւն, կամ կախել զփայտէ եւ բնաջինջ լինել ազգի նորա: Եւ սպանեալ յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, եւ առ ընթեր գորդիսն մատուցեալ ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ եւ Ագարիայ՝ յերկիրդէ մահուան որդւոցն եւ ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի հանդերձ ամենայն ազգատոհմին, եւ յառաջին պատիւն իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենեւին վստահանայ ի նա արքայ. այլ իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենեւին վստահանայ ի նա արքայ. այլ առաքէ ի Հայս, հաւատալով նմա զաշխարհն, զի ի Միջագետաց միայն հեռացուցէ զնա:

[ԻԵ]

Յետ այսորիկ եղեւ խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի Հրէաստանի եւ մերոյ արքային Արշամայ: Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս առնելով յոլով քաղաքաց, սկսեալ ի Հռոմէ մինչեւ ցԴամասկոս: Խնդրեաց ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորւոց զԱնտիոքայ զանանց եւ զանկոխ հրապարակսն ի խոհերացն եւ ի տղմոց՝ լցցէ: Զոր չառեալ յանձն Արշամայ՝ զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի. եւ ի ձեռն հրեշտակաց յդէ առ կայսրն ի Հռոմ, զի մի՛ զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ: Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ յիշխանութենէն, այլ եւ զամենայն Միջերկրեայս նմա հաւատայ:

Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զաներ Աղեքսանդրի որդւոյ իւրոյ, որ էր ի հօրէ Տիմոնէ եւ ի մօրէ ի թագաւորութենէ Մարաց, ի զաւակէ Դարեհի Վշտասպեանց, ընդ իւրով ձեռամբ թագաւոր Միջերկրեայցն կացուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն գունդ ի Գաղատացւոց եւ ի Պոնտացւոց: Տեսեալ զայն Արշամայ՝ երկրպագէ Հերովդի իբրեւ տեառն ամենայնիւ իսկ, տալով նմա զոր խնդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակսն անտիոքացւոց քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեաց սալիտակ կճեայ սալայատակօք, զի ուխաւորք յատակացն դիւրագոյնս կարգիցին, առ ոչ ինչ վնաս առնել քաղաքին: Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան, վախճանեցաւ:

[ԻԶ]

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից:

Այս Արգարոս կոչեր աւագ այր, վասն առաւել հեզութեանն եւ իմաստութեանն. որում յետոյ եւ տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց եւ Ասորոց՝ կոչեցին Արգարոս: Ի սորա երկրորդ ամի թագաւորութեանն հարկին Հռոմայեցոց բոլորովմբ ամենայն կողմանքն Հայոց: Քանզի հրաման ել յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ եւ ի Հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցոց, բերելով զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր՝ կանգնեցին յամենայն մեհեանս: Ջայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ:

Զսմին աւուրքք լինի խոովութիւն ի մեջ Արգարոս եւ Հերովդի: Քանզի Հերովդի հրամայեալ զիր պատկերն հուպ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի մեհեանս Հայոց. զոր չառեալ յանձն Արգարոս՝ պատճառս ի վերայ նորա յուզէ Հերովդէս: Առաքէ զգօրս Թրակացոց եւ Գերմանացոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Արգարոս անցանել: Իսկ Արգարոս ոչ հաւանեալ՝ ընդդիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից: Ընդ որ դառնացեալ Հերովդէս՝ անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէսպէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ, - վասն զի ի Քրիստոս համարձակեցաւ՝ որդանց ի նմա եռացեալ - որպէս պատմէ Յովսէպոս. առաքէ զեղբորորդի իւր զՅովսէփ, որում տուեալ էր զդուստր իւր, որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ: Եւ նորա առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ զայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Արգարոս ի զօրանիստ գաւառին Բուզնան. եւ մարտուցեալ մեռանի, եւ զօրքն փախստական լինի: Նոյն հետայն վախճանի եւ Հերովդէս, եւ Հրէից ազգապետ՝ զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ:

[ԻԷ]

Զկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս, եւ փոխանակ նորա թագաւորէ Հռովմայեցոց Տիբեր. եւ Գերմանիկոս կեսար եղեալ՝ ձադէ զառաքեալսն ի Հռովմ զիշխանսն Արշաւրի եւ Արգարոս, յաղագս պատերազմին նոցա, յորում սպանին զեղբորորդին Հերովդի: Ընդ որ խստացեալ Արգարոս, խորհի ապստամբութիւն եւ պատրաստութիւն պատերազմի: Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիայ. եւ փոխէ ի նա զարքունիս իւր որ ի Մծբին, եւ զամենայն կուռս իւր, զՆաբոգ եւ զԲէլ եւ զԲաթնիքադ եւ զԹարաթայ, եւ զմատեանս մեհենից վարժարանին, եւ միանգամայն զղիւանս թագաւորացն:

Յետ այր մեռեալ Արշաւիր՝ թագաւորէ ի վերայ Պարսից Արտաշէս որդի նորա: Արդ՝ թէպէտ եւ ոչ է կարգ պատմութեանս ի ժամանակի, եւ ոչ ըստ կարգի զոր ասելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք Արշաւրի թագաւորին են որք Հայոց ազինս հաւատոց եղեն առիթ, եւ հարազատութիւն Արտաշիսի որդւոյ նորա՝ սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ ի գիրսս առնութեւր Արտաշիսի. զի իմացին որք ընթերնունն, եթէ համազգիք քաջին են: Իսկ զկնի ապա նշանակեսցուք եւ զժամանակ զալստեան հարցն նոցա ի Հայս, որք են Կարենեանք եւ Սուրենեանք, յորմէ սուրբն Գրիգոր, եւ յորմէ Կամսարականք, յորժամ ի շարի կարգին հասանիցեմք ի ժամանակս թագաւորին որ զնոսա ընկալաւ:

Բայց Արգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ի մէջ ազգականաց իւրոց, թագաւորութեանն Պարսից՝ զօր ժողովեալ անդր չուէր ի համոզել եւ ի դադարեցուցանել զնոսա:

[ԻԸ]

Երթեալ Արգարու յարեւելս՝ գտանէ թագաւորեալ Պարսից զԱրտաշէս որդի Արշարի, եւ ընդդիմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա խորհէր ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորել, եւ նոքա ոչ առնուին յանձն: Վասն որոյ պաշարեալ զնոսա Արտաշիսի եւ երկիւղ մահու եղեալ ի վերայ նոցա՝ բազում պատառմունք եւ անմիաբանութիւնք ի մէջ զօրացն եւ այլոց ազգականացն լինէին: Քանզի էին Արշարի թագաւորի որդիք երեք եւ դուստր մի. առաջին՝ նոյն ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն՝ Կարէն, երրորդն՝ Սուրէն, եւ քոյր նոցին՝ որ անուանեալ կոչի Կոշմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց ի հօրէն կարգեալ:

Իսկ Ագարու համոզեալ զնոսա խաղաղանալ, ի մէջ ամենեցուն հաստատէ զայս ինչ սահմանելով. թագաւորել Արտաշիսի հանդերձ ծննդովք իւրովք՝ որպէս եւ խորհեցան, եւ զեղբարսն անուանել Պահլաւս՝ յանուն քաղաքին իւրեանց եւ աշխարհին մեծի եւ քաջաբերոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն եւ առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս Պարսից, որպէս արդարեւ զարմս թագաւորաց: Եւ դաշինս եւ երդմունս ի միջի հաստատեալ, զի թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի ի պատանեաց՝ նոքա մատիցեն ի թագաւորութիւնն: Եւ արտաքոյ ցեղի նորա թագաւորեցելոյ՝ ցեղս որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեալ. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, եւ զքոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, յառնն տանուտէրութենէ զանունն որոշեալ:

Եւ ասէն զսուրբն Գրիգոր ի Սուրենեանն Պահլաւէ, եւ զԿամսարականս ի Կարենեանն Պահլաւէ: Այլ զայսր գալոյն զորպիսութիւն ի կարգին պատմեցուք. միայն նշանակելով այժմ առ ընթեր Արտաշիսի, զի ծանիցես զազգս զայս մեծ, թէ հաւաստի արիւն Վաղարշակայ են, այս ինքն զարմ Արշակայ մեծի, եղբօր Վաղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց եւ զգիր ուխտին ընդ իւր առեալ Արգարու՝ դառնայ ոչ առողջ մարմնով, այլ չարաչար ցաւովք ախտացեալ:

[ԻԹ]

Իբրեւ դարձաւ Արգար յարեւելից՝ լուաւ նա զՀռոմայեցւոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զկնի զօրու գնաց յարեւելս: Վասն որոյ գրեաց առ զործակալս Հռոմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս, միանգամայն եւ զգիր ուխտին, որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել: Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի եւ թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս եւ Հերովդէս չորրորդապետ Լիւսանիա եւ Փիլիպպոս: Իսկ Արգարու եկեալ ի քաղաքն իւր յԵդեսիայ՝ միաբանեաց ընդ Արեւտայ արքայի Պատրիացւոց, սատարս տալով նմա ի ձեռն Խոսրանայ ուրումն Արծրունւոյ՝ մարտնչել ընդ Հերովդի: Քանզի նախ զդուստրն Արեւտայ արքայի կին առեալ Հերովդի, եւ ապա անարգեալ ի բաց եթող, եւ

զՀերովդիադայ մեկնեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանւոյն, յաղագս որոյ ստեպ յանդիմանեալ ի Յովհաննէ Մկրտչէ՝ այնր աղագաւ եսպան զՅովհաննէս Մկրտիչ: Եւ եղեւ պատերազմ ընդ նա եւ ընդ Արետ վասն անարգանաց դստերն. յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց, որպէս յաստուածային իմն տեսչութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուանն Յովհաննու Մկրտչին:

[Լ]

Ընդ այն ժամանակս եկաց ի գործ հազարապետութեան կայսեր ի վերայ Փիւնիկեցոց եւ Պաղեստինացոց, Ասորոց եւ Միջագետաց Մառինոս որդի Ստորգեայ. առ որ առաքեաց Աբգար երկուս ի գլխաւորաց իւրոց, զՄար Իհաբ բդեաշիւն Աղձնեաց եւ զՇամշագրամ նահապետ Ապահունեաց տոհմին եւ զԱնան հաւատարիմ իւր՝ ի քաղաքն Բեթքուրիին, զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ յարեւելս, ցուցանելով եւ զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս իւր, եւ առնել զնա թիկունս օգնականութեան: Որոց եկեալ գտին զնա յԵլէութերոյաօլիս: Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խնդութեամբ եւ մեծարանօք՝ առնէ պատասխանի Աբգարու. «Մի՛ կասկածեր ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի գհարկելն լիով փութասցիս»:

Եւ նոցա դարձեալ անտի՝ ելին յԵրուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լրոյ համբաւուց սքանչելագործութեանցն. որում եւ ականատես եղեալ՝ պատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու՝ հաւատաց ճշմարտապէս իբր արդարեւ յորդի Աստուծոյ, եւ ասէ. «Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չիք ոք ի մարդկանէ, որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած»: Եւ քանզի ապականեալ էր մարմինն իւր ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեօթն ամ, եւ ի մարդկանէ ոչ եղեւ նմա հնար բժշկութեան՝ ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, գալ եւ բժշկել զնա ի ցաւոցն, օրինակ զայս.-

[ԼԱ]

Աբգար Արշամայ, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչ եւ բարերար, որ երեւցար յԵրուսաղէմացոց աշխարհիդ, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց եւ արմատոց. զի որպէս ասի՝ տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց զնալ, եւ զբորոտս սրբես եւ զայսս պիղծս հանես, եւ որ միանգամ չարչարեալ են յերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու եւ զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն՝ եղի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կա՛մ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից, եւ գործես զայդ. կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, եւ զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս եւ եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս գոր ունիմ ես: Նա եւ լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս:

Որոց տարեալ զթուղթն՝ պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ: Չայս վկայէ եւ

աւետարանական բանն, եթէ «Էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ նա». վասն ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն ցՓիլիպպոս եւ ցԱնդրէաս. եւ նոքա ասեն ցՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկչին մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա Աբգար՝ ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի օրինակ զայս.-

[ԼԲ]

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրեւ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, եւ որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն եւ կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս, զալ ինձ առ քեզ՝ արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրեւ կատարեցից զայս՝ ապա համբարձայց առ այն որ առաքեացն զիս. եւ յորժամ համբարձայց՝ առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Զայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում եւ զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացոց քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

[ԼԳ]

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց զմի յեթանասանից անտի զԹադէոս ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար եւ աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Որոյ եկեալ եմուտ ի տուն Տուրիայ իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բագրատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նովին օրինօք եկաց մինչեւ հաւատալ ի Քրիստոս: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Աբգարու ասէ. «Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս», եւ իսկոյն կոչեաց զնա: Եւ եղեւ ի մտանելն Թադէի՝ տեսիլ սքանչելի երեւեցաւ Աբգարու յերեսսն Թադէի. եւ յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց եւ երկիր եպագ նմա. եւ զարմացան ամենայն իշխանքն որ շուրջն կային, զի ոչ զհտացին զտեսիլն: Եւ ասէ ցնա Աբգար, եթէ «Դո՞ւ իցես արդարեւ աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, եւ կարո՞ղ իցես բժշկել զցաւս իմ»: Պատասխանի ետ նմա Թադէ. «Եթէ հաւատասցես ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ՝ տացին խնդրուածք սրտի քոյ»: Ասէ ցնա Աբգար. «Ես հաւատացի ի նա եւ ի հայր նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զգօրս իմ եւ զալ կոտորել զՀրեայսն, որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր իմ արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռոմայեցոց»:

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ Թադէի՝ աւետարանեաց նմա եւ քաղաքի նորա. եւ եղեալ ձեռն ի վերայ բժշկեաց զնա, եւ զԱբդիու պատագրոս իշխան քաղաքին եւ պատուական յամենայն տանն արքայի, նա եւ զամենայն որ էին ի քաղաքին հիւանդք եւ ախտաժէտք, բժշկեաց: Եւ հաւատացին ամենեքեան. եւ մկրտեցաւ ինքն Աբգար եւ ամենայն քաղաքն. եւ զդուրս տաճարաց կոոցն փակեցին. եւ որ ի վերայ բազնին եւ սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ. եւ ոչ զոք ածէր բռնութեամբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային:

Իսկ առաքելոյն Թադէի զխոյրարար ոմն մետաքսագործ մկրտեալ, եւ անուն

կոչեցեալ Ադդէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ՝ փոխանակ իւր թողու առ արքայի։ Եւ իւր առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի՝ զայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհիս եւ զօրացն։ Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբերիոս կայսեր, որ ունի օրինակ զայս։-

Թուղթ Աբգարու առ Տիբերիոս։

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցոց խնդալ։

Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի քումմէ թագաւորութենէդ, այլ իբրեւ զմտերիմ քո՝ աւելի եւս իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ։ Զի Հրեայք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացոց՝ ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեացն, զոր արար առ նոսա, նշանս եւ սքանչելիս, մինչեւ զմեռեալս անգամ յարուցանել։ Եւ գիտեա՛, զի զօրութիւնքս այս ոչ են սոսկ մարդոյ, այլ Աստուծոյ։ Զի եւ ի ժամանակին յորում խաչեցինն զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, եւ երկիր շարժեալ տատանեցաւ. եւ ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մեռելոց եւ երեւեցաւ բազմաց։ Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ եւ առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս։ Եւ արդ՝ այսուհետեւ տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, եւ գրել ընդ ամենայն տիեզերս, զի երկրպագեցեն Քրիստոսի՝ իբրեւ ճշմարիտ Աստուծոյ։ Ողջ լեր։

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ի Տիբերեայ.

Տիբերիոս կայսր Հռոմայեցոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդալ.

Զթուղթ մտերմութեանդ քոյ ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ի մենջ քեզ հասցէ։ Թէպէտ եւ ի բազմաց մեք լուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց եւ Պիղատոս ստուգապէս վասն նշանաց նորա, եւ եթէ յետ յարութեանն ի մեռելոց հաւատարիմ եղեւ բազմաց, թէ Աստուած է։ Վասն որոյ եւ ես կամեցայ առնել զայդ, զոր եւ դուդ խորհեցար։ Այլ քանզի սովորութիւն է Հռոմայեցոց՝ աստուած ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ ոչ նստուցանել, մինչեւ ոչ փորձեալ քննեցի նա ի սինկղիտոսէ, վասն որոյ եւ իմ յայտնեալ զբանս զայս սինկղիտոսին՝ արհամարհեաց սինկղիտոսն, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն ի սմանէ։ Այլ մեր տուաք հրաման ամենայն ումեք, որում եւ հաճոյ թուեցի Յիսուս՝ ընկալցին զնա ընդ աստուածս. եւ մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից։ Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որք յանդգնեցան խաչել զնա, զորմէ լսեմ, եթէ ոչ արժանի խաչի էր նա եւ մահու, այլ պատուի եւ երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ի պատերազմէն Սպանիացոց ապստամբողաց յինէն՝ քննեալ հատուցից նոցա զարժանն.

Դարձեալ գրէ թուղթ Աբգար առ Տիբերիոս։

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցոց խնդալ։

Զթուղթ գրեալ ըստ արժանի քոյոյ տէրութեանդ տեսի, եւ ընդ հրաման

մտածութեանդ քոյ ուրախացայ. եւ եթէ ոչ ցասնուցուս ինձ՝ գործ սինկղիստոսիդ յոյժ այպանելի է. քանզի առ դոսա՝ ի քննութենէ մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւն: Եւ արդ այսուհետեւ եթէ ոչ լինիցի Աստուած հաճոյ մարդոյն՝ Աստուած լինել նա ոչ կարէ. եւ իբրեւ յայսմանէ մարդոյն արժան է քաւել զԱստուածն: Բայց քեզ տեառն իմում հաճոյ թուեսցի առաքել զայլ ոք յԵրուսաղէմ փոխանակ Պիղատոսի. զի լուծցի նա անարգանօք յիշխանութենէն յոր կարգեցեր զնա. վասն զի արար զկամս Հրէիցն, եւ խաչեաց զՔրիստոս ի տարապարտուց առանց քոյոյ հրամանի: Ողջ լինել քեզ ըղձամ:

Զայս գրեալ Աբգարու՝ զհաւասար թղթոյն եղ ի դիւանի իւրում, որպէս եւ զայլսն: Գրեաց եւ առ Ներսէհ մանուկ արքայ Ասորեստանի ի Բաբելոն:

Թուղթ Աբգարու առ Ներսէհ:

Աբգար արքայ Հայոց, որդւոյ իմում Ներսէհի խնդալ:

Զգիր ողջունի քոյ տեսի, եւ զՊերոզ լուծի ի կապանաց, եւ զվնաս նորա թողի նմա. եւ եթէ կամ իցէ քեզ՝ կարգեսցես զնա ի վերակացութիւն Նինուէի, որպէս եւ կամիս: Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս, թէ տո՛ւր ածել զայրդ բժիշկ , որ զնշանսդ առնէ եւ քարոզէ այլ Աստուած ի վեր քան զհուր եւ զջուր, զի տեսից եւ լուայց դմա՝ նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստից մարդկան, այլ աշակերտ որդւոյն Աստուծոյ, արարչի հրոյ եւ ջրոյ. եւ վիճակ հասեալ ի կողմանս Հայոց առաքեցաւ: Բայց յընկերաց նորա գլխաւորաց, Սիմովն անուն, այդր ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուիցես նմա, յորժամ եւ հայրն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, եւ ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

Եւ յաւել եւս գրել առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս.-

Թուղթ Աբգարու առ Արտաշէս:

Աբգար արքայ Հայոց, Արտաշէսի եղբօր իմում Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն. որ յարեաւն ի մեռելոց, եւ առաքեաց զաշակերտսն իւր ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա գլխաւորաց, Սիմովն անուն, է ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ՝ խնդիր արարեալ գտցես զնա, եւ նա բժշկեսցէ զամենայն ախտս հիւանդութեանց՝ որ ի ձեզ, եւ ճանապարհ կենաց ցուցցէ. հաւատասցես բանի նորա, դու եւ եղբարք քո եւ ամենեքեան, որ հնազանդին քեզ կամաւոր: Զի ախորժելի է ինձ՝ զձեզ ըստ մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս եւ ըստ հոգւոյ:

Եւ մինչ դեռ պատասխանի այսց թղթոց ոչ էր ընկալեալ՝ վախճանի Աբգարիոս, թագաւորեալ ամս երեսուն եւ ութ:

[ԼԴ]

Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն

որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵդեսիայ, եւ քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի Հայս, եւ հաւատալ Սանատրկոյ. եւ թողուլ զհաւատսն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, եւ կատարումն առաքելոյն եւ որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտագ, եւ պատառումն քարին եւ յիրեարս գալ եւ ընդունել զմարմին Առաքելոյն, եւ առնուլ անտի աշակերտացն եւ թաղել ի դաշտին. եւ մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհն. եւ աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, եւ փոխել յառապարն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել: Դոյնպէս եւ որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի առաքելոյն յԵդեսիայ յորդոյն Արգարու՝ գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ:

Որ իբրեւ թագաւորեաց յետ մահուան հօրն՝ ոչ եղեւ ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց զտաճարս կոռցն եւ կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն: Եւ յղեաց առ Ադդէ, զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անգուածով ոսկոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ «ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր զագաթան անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանոյ»: Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ի զինակրացն՝ կտրել զոտս նորա սրով: Որոյ երթեալ, եւ տեսեալ զնա, զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն՝ էած սուսերաւ եւ ի բաց կտրեաց զսրունս նորա. եւ նոյն ժամայն աւանդեաց զհոգին: Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին:

Բայց վիճակեցաւ Հայոց եւ Բարթուղիմէոս առաքեալ, որ եւ կատարեցաւ առ մեզ յԱրեբանոս քաղաքի: Իսկ զՄիմովնէ, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել, եթէ զի՛նչ գործեաց եւ կամ ո՛ր կատարեցաւ: Քանզի պատմի յոմանց՝ Միմովնի ումեմն առաքելոյ կատարիլ ի Վերիոսփորայ. եւ թէ նա՛ իցէ ճշմարտիւ, եւ թէ է՛ր աղագաւ զալուստ նորա անդր՝ ոչ գիտեմ. այլ միայն նշանակեցի, զի զհտասցես թէ ոչ ինչ մնայ յիմմէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

[ԼԵ]

Սանատրուկ թագաւորեալ՝ զօրս ժողովէ ի ձեռն քաջացն Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Արգարու, զի բոլորումս տիրեսցէ թագաւորութեան: Եւ մինչ դեռ նա յայսմ էր՝ աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադդէի յորդոյն Արգարու: Քանզի սիւն կճեայ կանգնել տայր յԵդեսիայ ի վերնատունս ապարանից իւրոց, եւ ինքն ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն առնել. որ զերծեալ յունողացն՝ անկաւ ի վերայ նորա եւ խորտակեաց զոտսն եւ սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի՛ վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, եւ նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս եւ զգանձս թագաւորին: Զոր արարեալ՝ յետոյ ստեաց. նա եւ զամենայն զաւակ տանն Արգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զորս եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս եւ զգլուխ կանանցն Արգարու,

որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, թողլով նմա գտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ:

Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս եւ զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն. այլ չոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւղեայ, ի սովին՝ զոր մարգարեացաւն Ագաբոս. եւ տուեալ զամենայն զանձս իւր յԵգիպտոս՝ զնաց ցորեան բազում յոյժ եւ բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում եւ վկայէ Յովսէպոս. որոյ եւ շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն յԵրուսաղէմ մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

[ԼԶ]

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի: Զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, եւ պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ. եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, դրամ մի ի ձեռն ունելով. որ նշանակէ այսպիսի ինչ, եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն զանձքս ծախեցան, եւ այս միայն մնաց:

Բայց թէ ընդէ՛ր Սանատրուկ կոչեցաւ՝ ասելի է: Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց. ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գիտել ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ, քեռ Բիւրատայ Բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս զիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ, պատահեաց մանկանն եւ դայեկին: Արդ՝ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի արքայի Պարսից, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի, նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն. իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարանաց սրբոյ դստերն: Ղեբուրնայ որդի Ափշադարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու եւ Սանատրկոյ, եւ եղ ի դիւանին յԵղեսիայ:

[ԼԷ]

Յետ մահուանն Սանատրկոյ արքայի շփոթի իմն թագաւորութիւնն: Քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ: Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս: Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց, անձամբ հարստի եւ խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք դիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտովրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչեն անուանս Երուանդ եւ Երուագ: Եւ ի չափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ եւ անդամովք յաղթ: Սա ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ ի Սանատրկոյ, գտանի երեւելի, մինչեւ ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինել. եւ խոնարհութեամբ եւ առատաձեռնութեամբ

զամենայն ոք յանգուցեալ յինքն յարեցոյց: Եւ ի մեռանելն Սանատրկոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա, առանց արանց յազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր:

Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդոցն Սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսէան: Թուի թէ վրէժս հատուցաւ սպանման որդւոցն Աբգարու: Բայց մի ոմն տղայ, Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ, ի հովուավանս Մաղխազանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ Բագրատունւոյ, ի Սպեր գաւառի, ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ՝ իբրեւ լսէ Սմբատ որդի Բիւրատայ զբօթն Սանատրկոյ եւ զգոյժ կոտորման որդւոց նորա՝ առեալ զերկուս դստերս իւր, զՍմբատանոյ2 եւ զՍմբատուրիի՝ նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին. եւ ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով եւ սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետայոյցս առաքէ. վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց եւ դաշտաց այլակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ մանկամբն՝ սնուցանէ ի հովուավանս եւ յանդերդս, մինչեւ պարապ գտեալ ժամ՝ անցանէ առ Դարեհ արքայ Պարսից: Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ եւ ծանօթ յառաջագոյն՝ պատուի մեծապէս ընդ զօրագլուխսն Պարսից, սապէս եւ մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, տեղի բնակութեան առեալ զԲատ եւ զՈգոմն կոչեցեալ գաւառս:

[ԼԸ]

Բայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ ո՛րպիսի չար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս՝ խէթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտայի էր նմա քուն: Հանապազ ի յարթութեան յայն հոգալով, նաեւ ի քուն անուրջս ահագինս նմին իրի տեսանէր: Վասն որոյ ի ձեռն հրեշտակաց եւ պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից՝ տալ ի ձեռս զԱրտաշէս, ասելով թէ «Արիւն իմ եւ հարազատութիւն, ընդէ՞ր սնուցանես զՄարրդ Արտաշէս հակառակ ինձ եւ իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուգակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ. եւ զորդի հովուաց եւ զանդերդաց ջանայ առնել Արշակունի, եւ արիւն քո եւ հարազատութիւն համբաւելով զնմանէ: Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սբատայ զմար ոմն տղայ՝ բաջադի»: Նոյնպէս եւ առ Սմբատ յդէր բազում անգամ, թէ «Ընդէ՞ր այդքան սնոտի աշխատութիւն կրես. խաբեալ ի ստնտուէդ՝ սնուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ»: Եւ լսէ ոչ սիրելի բանս պատասխանեաց: Յայնժամ առաքէ Երուանդ եւ սատակէ զքաջսն ի Բայբերդի. գերեալ զդստերս Սմբատայ՝ պահէ յամրոցին յԱնի ոչ վատթարապէս:

Բայց թիկունս առնելով Երուանդայ զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանու եւ Տիտոսի, թողլով ի նոսա զՄիջագետս: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց ի Միջագետաց. եւ հարկս եւս առաւելագոյնս տայր ի Հայոց Երուանդ: Իսկ զործակալացն Հռոմայեցւոց մեծապէս հանդերձեալ զքաղաքն Եդեսիայ՝ ի նմա հաստատեն գտունս զանձուց հարկացն ժողովելոց ի Հայոց, ի Միջագետաց եւ յԱսորեստանեայց: Եւ ժողովեն ի նմա զամենայն դիւանս, եւ կարգեն դպրոցս երկուս, մի՝ զբունն իւրեանց զԱսորին, եւ միւս եւս զՅոյնն. եւ զդիւանն հարկաց եւ զմեհենականն, որ կայր ի Սինոպ Պանտացւոց՝ անդր փոխեն:

[ԼԹ]

Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխա, եւ ի յերկարել ձմերայնոյն, եւ ի դառնահոտ փչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա եւ ամրագունի եւս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարեւմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, եւ ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բագում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչեւ ի յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչեւ դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն: Ջմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, եւ դրունս պղնձիս կանգներ ի միջոցի պարսպին, եւ ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչեւ ցոլունն. եւ ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝ եթէ ոք գաղտ ելանելով դաւել կամիցի զարքայն: Եւ էր, ասէն, երկդիմի. որպէս զի մինն լիցի սպասաւորաց արքունի եւ ամենայն ելեւմտից ճանապարհ տուրնջենային, իսկ միւսն զիշերային եւ մարդադաւաւց:

[Խ]

Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն ի կռոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի՛ ի գալ եւ ի գոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրեանայ, եւ անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. եւ փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուագ քրմապետ կացուցանէր:

[ԽԱ]

Տնկէ եւ մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, եւ որմովք ամրացուցանէ, արգելլով ի ներքս այծեմունս երագունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիռս եւ վարագս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց:

[ԽԲ]

Քաղցր է ինձ ասել եւ յաղագս զեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ զեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ եւ պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց եւ հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեւանանց խիտ եւ զեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձէ՝ արդարեւ զեղաւոր կուսից յօնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան զեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ափանցն՝ զերկրորդիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի զեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. եւ արդարեւ բերրի եւ թագաւորական դաստակերտն:

Զայս ամենայն զգործեցեալսն Երուանդայ պարգեւէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին Կամսարականաց, որպէս մտերմաց եւ արեան կցորդաց ազգին Արշակունեաց. զոր յիրում տեղուջն պատմեսցուք:

Բայց ասէն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալըջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասէն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կա՛մ եղիցի սուտ եւ առասպել, եւ կամ դիւականս ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զորս կամի:

[ԽԳ]

Բայց ի զարգանալ մանկանն Արտաշիսի, եւ ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ՝ հաճեալ ընդ նա նախարարքն Արեաց, մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարգեւս զինչ եւ խնդրեսցէ: Եւ յանձն առեալ թագաւորին՝ ասէ ցնախարարսն. «Տեսէ՛ք թէ զի՛նչ կամիցի այրն քաջ»: Եւ նոքա ասէն. «Անմահ բարերարութիւնդ քո. ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, քան թէ զարիւն քո եւ զհարազատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ, զմերժեալն ի թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիրում թագաւորութեանն»: Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի եւ զգօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի:

[ԽԴ]

Լուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտեացոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր: Զայս լուեալ Երուանդայ՝ եթող անդրէն զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, եւ ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զգօրս Հայոց, զՎրաց եւ զկողմանցն Կեսարու, այլ եւ զՄիջագետացն՝ աղերսիւք եւ տրովք: Եւ էին ատուրք զարնայնոյ. վասն որոյ երագ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա եւ Արգամ, տանուտէր ազգին Մուրացեան, որ ի ծննդոցն Ածդահակայ, ամբոխ հետեւակաւ: Քանզի էր Երուանդայ դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր ի նոցանէ Տիգրանայ եւ տուեալ իւրում քեռառնն Միհրդատայ. իսկ յետ մահուանն Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մինչեւ Երուանդայ դարձուցանել զնա առ Արգամ: Եւ ոչ միայն նմա, այլ եւ ամենայն նախարարացն տայր պարգեւս եւ պատիւս, եւ զօրացն ամենեցուն պարգեւէր առատապէս:

[ԽԵ]

Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի աճապարէր հասանել ի սահմանս Ուտեացոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա եւ նախարարքն զորս եթող Երուանդ: Զայն իբրեւ լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին եւ զատչել յԵրուանդայ խորհէին. նա եւ զայն եւս տեսանէին, եթէ զօրքն Հռոմայեցոց ոչ հասին նմա ի թիկունս: Իսկ Երուանդ առաւել եւս յորդագոյն տայր զպարգեւսն, եւ բաշխէր միոյ միոյ ումեք ի նոցանէ զգանձսն. եւ որչափ շատ տայր՝ շատ եւս ատելի

լինէր: Քանզի գիտէին ամենեքեան, եթէ ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղի վատնէ: Եւ ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր, որոց շատն տայր, քան թէ թշնամի զայնս՝ որոց ոչն տայր պերճագոյնս:

[ԽԶ]

Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի ելանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբքն Արագածն կոչեցեալ լերին. աճապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա՝ միայն ակնածէին ի Մուրացենէն Արգամայ, զի այր քաջ էր եւ բազմաց տէր տիգաւորաց: Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն Ախուրեան: Ջայս իբրեւ լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, եւ ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգար նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերայ նորա զոր ինչ գտեալ էր յԵրուանդայ, եւ կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի զԵրուանդ թողեալ ի բաց գնասցէ:

Եւ իբրեւ հանգէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետեւակացն՝ ի կողմն ելանէր: Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել. եւ յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրեւ զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ եւ յահեակ թեւսն էին, ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարսմանաւ, թէպէտ եւ յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին՝ արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ: Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Երուանդայ եւ զզօրաց Միջագետաց: Եւ ի խառնակել այսպիսի ճակատուց՝ պատահեն Արտաշիսի արք քաջք Տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եղեալ, Երուանդայ պայմանեալ՝ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց դիպեալ ի հետի ընդ մէջ անցանէ Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, եւ սատակեալ գնոսա, ուր եւ կէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի ի վերայ այսպիսեաց: Եւ մնացեալ զօրքն ի փախուստ դառնային:

Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ՝ ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջին Սմբատայ զհետ մտեալ՝ սաստկագոյնս վարէր գնա ի գիշերի մինչեւ ցողուն քաղաքին: Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի Երուանդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ եւ ի կտաւեայ պարսպին, էջ, եւ ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր: Եւ այգուն եղելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն՝ թաղել հրամայեաց. եւ անուանեաց զհովիտն, ուր ի վերայ դիականցն բանակեցան՝ Մարաց մարգ, եւ զտեղի ճակատուն Երուանդավան, որ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղուոջ վանեաց զԵրուանդ: Եւ ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ. յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ, եւ միաբան զոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից եւ առ Սմբատ, Մար գնա կոչելով: Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ, իբր ի կամաց Արտաշիսի՝ բառնալ զանուն Երուանդայ ի տեղուոջն. այս

պատճառ է անուանակոչութեան դաստակերտին:

Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ՝ զդուռն քաղաքին պահէր մինչեւ ի գալն Արտաշիսի եւ զօրացն ամենեցուն: Եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, եւ բացին զդուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերք զգլուխն Երուանդայ, եւ ցրուեաց զուղիւղն ի յատակս տանն. եւ այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զղի նորա թաղել մահարձանօք:

[ԽԷ]

Յետ մահուանն Երուանդայ մտեալ Սմբատայ զարքունականսն յուզէր զգանձսն. եւ գտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի՝ դնէ ի գլուխն Արտաշիսի եւ թագաւորեցուցանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց ի քսան եւ իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի: Իսկ Արտաշիսի առեալ զթագաւորութիւնն՝ տայ պարգեւս զօրացն Մարաց եւ Պարսից, եւ արձակեաց յաշխարհն իւրեանց: Տայ եւ առնն քաջի եւ պատուականի Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, եւ պսակ յակնթակապ, եւ զինդ յերկոսին ականջսն, եւ կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի եւ պատառաքաղ, եւ ոսկեղինօք ըմպել նուագօք: Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայսց պատուոց տայ դայեկին իւրում Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդացն եւ ի կարմիր կօշկէ. եւ աւելի քան զհայրենական զիւր թագակապ ասպետութիւնն եւ զիշխանութիւնն արեւմտեայ զօրուն՝ հաւատայ ի նա զամենայն զօրս Հայոց, եւ զբոլոր աշխարհիս զգործակալս եւ զհամօրէն տունն արքունի: Եւ զՆերսէս զորդի որդւոյն իւրոյ ստընտուին Գիսակայ, ազգ զնա սերելով՝ անուն կոչէ զնահատակութեանց հօրն - Դիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն՝ զկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի:

Պատմի սորա ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ եւ զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանդերձ տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց Տրունիս. ոչ վասն արութեան ինչ զործոց, այլ միայն վասն քութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին եւ սպանաւ ի նմանէ:

[ԽԸ]

Զկնի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ՝ երթալ յամուրն Բագարան, որ հուպ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուագ զեղբայր Երուանդայ: Զոր կալեալ Սմբատայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կապել, եւ ընկենուլ ի պտոյտ մի գետոյն: Եւ ի տեղի նորա ի վերայ բագնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, աշակերտ մոգի ուրումն երագահանի, որ յայն սակս եւ Մոգպաշտէ անուն կարդային: Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուագայ, եւ ծառայս անձինս հինգ հարիւր, նա եւ զընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգեւէ Սմբատայ զծառայսն Երուագայ. բայց զգանձսն հրամայէ տանել Դարեհի արքայի Պարսից, հանդերձ յաւելմամբ յիւրոց գանձուց, ի շնորհակալութեան պատիւ իբրեւ հօր եւ օգնականի:

Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուագայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն: Ինքն անցանէ ի Պարսս, ընծայատար Դարեհի, ոչ ինչ փոյթ առնելով զՀռոմայեցոց տէրութենէն: Իսկ ի գնալն Սմբատայ ի Պարսս հասանեն հարկահանք կայսեր եւ սպայ ծանր ի սահմանս Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշիսի եւ կրկին տուեալ զհարկսն՝ հաշտեցուցանէ: Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ռդիմպ քուրմ Հանույ, զրոյ մեհենական պատմութեանց, եւ զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում եւ Պարսից մատեանքն վկայեն եւ Հայոց երգք վիպասանաց:

[ԽԹ]

Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան - շինել զքաղաքն, եւ խնամութիւն ընդ Ալանս, եւ ծնունդք զարմիցն, եւ իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապագունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Ածդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց. մարտ ընդ նոսա եւ քայքայումն յիշանութենէն, եւ սպանումն նոցա եւ հրկիզութիւն շինուածոցն, եւ նախանձ որդւոցն Արտաշիսի եւ զրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք եւ մեք կարճառօտիւք, եւ զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք:

Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա եւ Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ եւ երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, եւ փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ եւ զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, եւ նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Նա եւ զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմաւրայ եւ զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ յԱրտաշատ. եւ առաւել եւս յինքենէ յօրինէ իբրեւ զքաղաք արքայանիստ:

[Ծ]

Զայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով եւ զկէս Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ եւ Արտաշէս զհւրոց զօրացն բազմութիւն, եւ լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց եւ աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց, եւ գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, եւ բանակի առ եզերք գետոյն ի հիւսիսոյ. եւ հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ, եւ գետն ընդ մէջ նոցա:

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ածեն առ Արտաշէս՝ զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշիսի զի՛նչ եւ խնդրեսցէ. եւ երդմունս եւ դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի՛ եւս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց: Եւ ի չառնուլ յանձն Արտաշիսի առ ի տալ զպատանին՝ զայ քոյր պատանւոյն յափն գետոյն ի դարաւանդ մի մեծ, եւ ի ձեռն թարգմանաց ձայնէ ի բանակն Արտաշիսի. «Քեզ ասեմ,

այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց. ե՛կ հաւանեա՛ց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝ զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել, եւ թշնամութիւն յաւիտենական ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»։ Եւ լուեալ Արտաշիսի զայսպիսի իմաստութեան բանս՝ գնաց յեզր գետոյն. եւ տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ, եւ լուեալ ի նմանէ բանս իմաստութեան՝ ցանկացաւ կուսին։ Եւ կոչեցեալ զդայեակն իւր զՍմբատ՝ յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն Ալանաց ի կնութիւն իւր, եւ դաշինս եւ ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, եւ զպատանին արձակել ի խաղաղութիւն։ Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, յիւ առ արքայն Ալանաց՝ տալ զտիկին օրիորդն Ալանաց զՍաթինիկ ի կնութիւն Արտաշիսի։ Եւ ասէ արքայն Ալանաց. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց եւ բիւրս ի բիւրուց ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»։

Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ, եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն, եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն, եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝ ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց, եւ շատ ցուեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»։ Որ եւ ճշմարտութեամբ ունի այսպէս։ Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր՝ լայքա շատ եւ ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս՝ առնու զտիկին օրիորդն Սաթինիկ։ Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պարանն։ Դոյնպէս եւ զհարսանեացն առասպելեալ երգեն, այսպէս ասելով. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն»։ Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել իբրեւ զհիւպատեանն Հռոմայեցոց. սապէս եւ թագուհեացն յառագաստին՝ մարգարիտ։ Այս է ճշմարտութիւն բանիցս։

Սա առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ եւ զայլս բազումս, զորս ոչ կարելոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք։

[ԾԱ]

Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի՝ եղեւ այր քաջ, անձնահաճ եւ հպարտ. եւ նախանձ բերելով ընդ ծերունւոյն Արգամայ՝ հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ի վերայ ամենայնի խորհիցի։ Այսպէս ընկեցեալ զնա ի պատուոյն՝ ինքն առնու զերկրորդութիւնն։ Յետ այսորիկ երթալով Արտաշիսի ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհիցին՝ յարուցանեն որդիքն արքային ապշոպ, եւ անդէն իսկ ի հացին քարշեն զալիսն Արգամայ։ Եւ խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ՝ դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ գնդաւ, եւ զբազումս յազգէն Մուրացեան սպանանել հրամայեաց, եւ զապարանսն Արգամայ այրել. եւ զհարձ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով եւ մնացեալ զնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու, ածել ի հարձութիւն Արտաշիսի։ Զոր դարձեալ նուաճեալ յետ երկուց ամաց, ի բաց տալ հրամայէ զինչսն բայց ի հարձէն։

Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց ի նոցանէ գերկրորդութեանն պատիւ՝ յաւելլու եւս հանել եւ զՆախճաւան, եւ ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գիւղս, յորում եւ ապարանս եւ բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ի ժառանգութիւն: Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոցն Արգամայ՝ ընդդիմանան նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն, եւ որք միանգամ երեւելիք էին յազգէ Մուրացեան. եւ գրաւէ յինքն զշէնս եւ զամենայն իշխանութիւնս նոցա: Եւ ոչ ոք ապրեաց ի նոցանէն, բայց միայն աննշանք ոմանք եւ կրտսերք փախուցեալ առ Արտաշէս ապրեցան ի դրան արքունի: Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի, եւ ա՛յս պատճառ պատերազմին ընդ Արտաւազդայ:

[ԾԲ]

Միրելի է ինձ ասել եւ վասն առնն քաջին Սմբատայ. քանզի արդարեւ ըստ առասպելին ոչ ինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն. որ ունէր հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, եւ առաքինութեան ոգւոցն որսորդ, եւ գեղեցկութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ունելով յաչսն՝ որպէս դրակոնտիկոն ի վերայ ոսկւոյ եւ ի մէջ մարգարտոյ ծագէր. եւ ի վերայ շոյտ անձին եւ մարմնոյ՝ զգոյշ յամենայնի, եւ տուչութիւն յաջողուածոց ունէր ի մարտս առաւել քան զամենայն ոք: Զի յետ այնչափ արութեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթինկան յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ հայր Սաթինկան, եւ այլ ոմն բռնացեալ թագաւորեաց աշխարհին Ալանաց, եւ հալածէր գեղբայրն Սաթինկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, եւ տիրացուցանէ ի վերայ ազգին գեղբայրն Սաթինկան, եւ գերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ. քանզի եւ աշխարհն ուստի գերեցանն՝ Արտազ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

[ԾԳ]

Յետ մեռանելոյ վերջնոյ Արշակայ թագաւորի Պարսից, թագաւորեցուցանէ մերս Արտաշէս գհամանուն իւր զԱրտաշէս որդի նորին ի վերայ Պարսից աշխարհին: Եւ ոչ կամեցան հնազանդել նմա բնակիչք լեռինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղմանց լեռոն, եւ ծովեգերեայք, եւ այսր եւս քան զնոսա. նա եւ Կասբից երկիրն յայն սակս ապստամբեն ի մերոյ արքայէն: Վասն որոյ առաքէ ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօքն Հայոց, ինքն արքայ յուղարկ երթալով աւուրս եօթն: Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց գերկիրն Կասբից աւերեալ՝ առաւել քան զԱրտազեան գերի ածէ ի Հայս. ընդ որս եւ զԶարդմանոս անուն թագաւոր նոցին: Վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգեւն նմա Արտաշէս զմասն արքունի, որ ի շէնս Գողթան, եւ զՈւղտու ակունսն, եւ առ այսոքիւք՝ եւ զաւարն ամենայն նմա թողու: Ընդ որ նախանձեալ Արտաւազդ՝ կամեցաւ սպանանել զՍմբատ. եւ յայտնեալ խորհրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնր լինէր հօրն: Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողլով զիշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայրն Արտաւազդ: Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդիք, ի յԱլկի նստուցեալ

գրագնութիւն գերոյն. քանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեայց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ եւ զնորին կողմամբք բնակեցաւ:

Իսկ Արտաւազդ յետ գնալոյն Սմբատայ առնու ի հօրէն՝ որում ցանկայրն, զիշխանութիւն զօրացն ամենեցուն: Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն ի գրգռութենէ կանանց իւրեանց. վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն եւ բանաստեղծ, եւ հաւատայ ի նա զամենայն գործս տանն արքունի. եւ զՄաժան կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ: Բաժանէ Արտաշէս եւ զիշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարեւելեան զօրն թողու ի վերայ Արտաւազդայ, եւ զարեւմտեանն տայ Տիրանայ, զհարաւայինն ի Սմբատ հաւատայ եւ զհիւսիսայինն ի Զարեհ: Եւ Զարեհ էր սէզ եւ յորս երեոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ եւ տաղտուկ. զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ ուրումն արքայի Վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, եւ կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազդայ եւ Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծէ կարակմէ:

[ԾԴ]

Ադմուկ շփոթից իմն լեալ յարեւմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ Հռոմայեցւոցն տէրութեանն, ոչ տալով հարկս: Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ ի կողմանս Կեսարու, զՏիրան եւ զզօրսն արեւմտեան առաջի արկեալ՝ ածեն տագնապաւ մինչեւ ի քաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ արեւելեայ եւ հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդուվքն արքայի, եւ պատերազմեալ սաստկապէս վտանգին: Յորոյ ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն՝ ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն եւ զրաւ պատերազմին արարեալ: Զի թէպէտ եւ ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարդարեաց եւ մղեաց զճակատն, եւ հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն Հռոմայեցւոց մինչեւ ի սահմանս Կեսարու:

Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետիանոս. ոչ ինքն այսր, այլ զհրաման նորա եւ զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն:

Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշիսի՝ մեռանի ի նմին ժամանակի Դոմետիանոս ի Հռոմ, եւ զկնի նորա Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որ առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց եւ Պարսից՝ ասպատակ եւս ի Յոյնս արարին: Ընդ սոսա հայելով Եգիպտացւոց եւ կողմանցն Պաղեստինացւոց՝ արգելուն եւ նոքա զհարկիլն Հռոմայեցւոց:

[ԾԵ]

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեալ լինի Հռոմայեցւոց Տրայիանոս, եւ խաղաղացուցեալ զամենայն արեւմուտս, դիմէ ի վերայ Եգիպտացւոց եւ Պաղեստինացւոց. եւ նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարեւելս ի վերայ Պարսից: Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա,

զմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. եւ թողութիւն ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրայիանոսի անցեալ ի Պարսս, եւ զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս:

Ընդ առաջ նորա իջեալ Մաժան՝ մատնութիւն զեղբարցն առնէր. «Գիտեա՛, ասէ, արքայ. եթէ զԱրտաւագդ եւ զՏիրան վտարանդիս ոչ արասցես, եւ զգօրսն Հայոց Զարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ առ քեզ ոչ եկեսցեն»: Զայս արար Մաժան՝ քէն պահելով վասն Սմբատայ, զի եւ զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին եւ զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն եւ սպարապետ արեւմտից: Զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն: Իսկ Արտաւագդայ եւ Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա՝ դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ի Բագնացն աւանի իբրեւ զքրմապետ: Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, եւ յետ նորա Ադրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր:

[ԾԶ]

Յետ ամենայն առաքինութեանց եւ գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից եւ ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, եւ բնակեցուցանելով ի լերինս եւ ի հովիտս եւ ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, եւ պնակաձեւ փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. եւ չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել եւ ի Պարսից աշխարհին եւ յիւր անունն անուանել, զի մի՛ էւս յիշեսցի անունն Արտաշիսի:

Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային եւ ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս:

[ԾԷ]

Յաւուրս սորա ասեն եկեալ զազգն Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ հրեայ, ի Մանուէայ ումեմնէ. որոյ որդի էր մեծահասակ եւ ուժեղ, Մամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից՝ ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել զանուանս: Բայց է ճշմարիտ, որպէս եւ այժմ իսկ է տեսանել ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձեայք եւ բարեձեւք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք եւ ուժեղք: Տարեալք են նոքա ի յԱրշակայ առաջին ի Պարթեւաց թագաւորեցելոյն. եւ յառաջադիմութեամբ անդէն յԱրեաց աշխարհին ի պատիւ հասեալք ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յի՛նչ պատճառաց գալուստ նոցա այսր՝ ոչ գիտեմ. այլ պատուին յԱրտաշիսէ գեղիւք եւ դաստակերտօք, եւ անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք: Եւ կէսք ի Պարսից՝ Մանուէանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն:

[ԾԸ]

Ի սորա աւուրս եւ Առաւելեանքդ, յազգէ Ալանաց, մերձաւորք Սաթինկան, զհետ

նորա եկեալք՝ կարգեցան յազգ եւ ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի. եւ ի ժամանակս Խոսրովու հօրն Տրդատայ ինամեցեալ ընդ ումեմն քաջի Բասդացն եկեալ հատուածի:

[ԾԹ]

Քանզի բազում ինչ գործք յաւուրս Արտաշիսի գործեցան, վասն այնորիկ ի բազում ճառս կոտորեցաք, զի մի՛ երկայնութիւն բանից տաղտկութիւն ընթերցողացն լինիցի. որոյ է վերջին ճառս այսպիսի ինչ, յիշատակել եւ զայլսն եւս որ ինչ ի ժամանակս Արտաշիսի: Ջի թեպէտ եւ այլն ամենայն, զոր յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք եւ սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ եւ յայլոց առաջնոց թագաւորացն՝ այլ ի մեծամեծ արուեստից եւ ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից եւ ասպատակաց պարապեալք, եւ այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, եւ կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ եւ զամսոց եւ զտարեաց բոլորմանց: Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. եւ ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, եւ ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, եւ ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ եւ ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք. այլ ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղկակերութեամբ եւ այլովք այսպիսեօք կեցեալք: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի:

[Կ]

Գեղեցիկ իմն պատմէ եւ Արիստոն Փեղդացի յաղագս մահուանն Արտաշիսի: Քանզի ի ժամանակին որպէս ապստամբեցին Հրեայք յԱդրիանոսէ Հռոմայեցոց թագաւորէ, եւ ետուն պատերազմ ընդ Բուփոսի եպարքոսի, առաջնորդութեամբ առն ուրումն աւագակի, որում անուն էր Բարքոբայ, այս ինքն աստեղ որդի, որ էր գործովք չարագործ եւ սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծաբանեալ պարծեր, որպէս թէ յերկնից ծագեաց նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց եւ գերեաց: Եւ այնքան սաստկացոյց զմարտն, մինչեւ ի նա հայելով ի բաց կացին ի հարկելոյ Հռոմայեցոց Ասորիք եւ Միջագետք եւ Պարսք ամենայն. քանզի էր եւ լուեալ, եթէ եմուտ յԱդրիանոս ախտ ուրկութեան: Բայց մերն Արտաշէս ոչ երկմտեաց ի նմանէ:

Եւ եղեւ ընդ նոյն ժամանակս հասանել Ադրիանոսի ի Պաղեստինէ եւ սատակել զապստամբսն պաշարմամբ ի քաղաքի մի փոքր, հուպ յԵրուսաղէմ. վասն որոյ եւ ամենայն ազգին Հրէից հրամայեաց մերժել ի հայրենի աշխարհէն, որ եւ ոչ ի բազում հեռաստանէ հայեցին յԵրուսաղէմ: Եւ ինքն շինէր զԵրուսաղէմ, զաւերեալն ի Վեսպասիանոսէ եւ ի Տիտոսէ եւ յիւրմէ. եւ անուանեաց Հեղիայ յիւր անուն, որպէս եւ կոչէրն իսկ Ադրիանոս՝ արեգակն: Բնակեցոյց ի նմա հեթանոսս եւ քրիստոնէայս, որոց եպիսկոպոս էր Մարկոս ոմն: Ընդ այն ժամանակս առաքեաց զօր ծանր զկողմամբք Ասորեստանի. եւ մերոյն Արտաշիսի հրամայեաց երթալ ի Պարսս հանդերձ իւրովք զիւզոստատօք. զորոյ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս այր, որ զայս պատմութիւն ետ մեզ, հանդիպի Արտաշիսի ի Մարս, ի Սոհունդ անուանեալ տեղւոջ:

Եղեւ հիւանդանալ նմա ի Մարանդի, ի Բակուրակերտ աւանի. եւ զԱբեղոյ զոմն

նահապետ Աբեղենից տոհմին, գայր շոյտ եւ շղոմարար եւ սուտակասպաս, ի նորին խնդրոյ արձակէ յԵկեղեաց յԵրիզայ, ի մեհեանն Արտեմիդեայ, խնդրել ի կոռցն բժշկութիւն եւ զբազում կեանս։ Որոյ ոչ ժամանեալ դառնալ՝ հասանէ վախճան Արտաշիսի։ Եւ գրէ, եթէ ո՛րչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք եւ հարճք եւ մտերիմ ծառայք. եւ ո՛րպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ ի պատիւ դիոյն, քաղաքականաց կարգօք եւ ոչ որպէս զբարբարոսս։ Դագադքն էին, ասէ, ոսկեղէնք, գահոյքն եւ անկողինքն բեհեզեայ. եւ պատմուճանն որ զմարմնովն՝ ոսկեթել. թագ կապեալ ի գլուխն, եւ զէնն ոսկւով առաջի եղեալ. եւ զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն եւ բազմութիւն ազգականացն, եւ առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, եւ նահապետքն եւ նախարարութեանցն գունդք եւ միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին. եւ առաջի պղնձիս հարկանելով փողս, եւ զկնի կուսանք ձայնարկուք սեւազգեստք եւ աշխարող կանայք, եւ զհետ՝ բազմութիւն ռամկին։ Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին։ Եւ շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն ասացաք։ Եւ սորա այպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն եւ մի։

[ԿԱ]

Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա, եւ հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովտայ եւ Առբերանոյ, զի մի՛ բնակեացն յԱյրարատ ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զի որդի ոչ գոյր նորա։ Որ յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամրջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս եւ իշավայրիս զակամբք Գինայ, եւ աղմկեալ ի ցնորից իմն խելագարանաց, ընդ վայր յաճելով երիվարան՝ անկանի ի խոր իմն մեծ, եւ խորասոյգ լեալ անհետի։

Զսմանէ երգիչքն Գողթան առասպելաբանէն այսպէս. եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դժուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. «Մինչ դու գնացեր, եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»։ Վասն որոյ անիծեալ գնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթէ դու յորս հեծցիս յԱգատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱգատն ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, եւ զլոյս մի՛ տեսցես»։

Զրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն։ Վասն որոյ եւ առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշաբաթոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ։ Բայց է ճշմարտութեամբ այսպէս, որպէս ասացաքս վերագոյն։

Այլ ոմանք ասեն եւ ի ծնանելն զսա դիպեալ պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Ածդահակայ. վասն որոյ գնոսա բազում չարչարեաց Արտաշէս։ Եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս. եթէ «Վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, եւ դեւ փոխանակ եղին»։ Բայց ինձ

արդարացեալ թուի լուրն այն, թէ ի ծննդէնէն եւ եթ մոլորութեամբ լեալ, մինչ նովիմբ եւ վախճանեցաւ: Եւ առնու զթագաւորութիւնն Տիրան եղբայր նորին:

[ԿԲ]

Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի: Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց Հռոմայեցոց. եկեաց խաղաղութեամբ, որսոց եւ զքօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն: Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթեւ առաւել քան զՊիգասոս, երագութեամբ անբաւ. զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն իշխանի Բգնունեաց՝ պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ:

Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. «Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ»: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի եւ Առբերանոյ: Իսկ սոցա առաւել եւս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Չոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի եւ Առբերանոյ:

Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձաւացեաց, սէզ յամենայն, Երախնաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ, զոր ի Յունաց էր ածեալ: Եւ քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ՝ արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ: Զի ասէին գնա այր ընտիր լինել եւ համեստ յամենայնի, այլ եւ ի ցանկութիւնս մարմնոյ իբրեւ զօրինաւոր ոք: Չոր սիրեալ արքայի՝ տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ունէրն Արտաւազդ. եւ զհոգս արեւելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ՝ առ նմա թողու զԴրուասպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատեօնս հանդերձ ազարակօքն, եւ զայգին մեծ, յոր մտանէր առուն գետ, հանեալ ի ծովէն Գայլատուայ: Եւ ինքն գնաց զկողմամբք Եկեղեաց, ի յաւանին Չըրմէս հաստատելով զարքունիսն: Ի հանդարտութեան վարեաց զթագաւորութիւնն ամս քսան եւ մի. եւ մեռաւ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ:

[ԿԳ]

Տրդատ ոմն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Սմբատուհեայ դստեր քաջին Սմբատայ, այր սրտեայ եւ ուժեղ, կարճ հասակաւ եւ գծուծ տեսեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր յԵրանեակ: Որոյ ատեցեալ զայր իւր զՏրդատ, պչրանօք եւ պոստելով կեայր զօրհանապագ, աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպոյ եւ քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատայ՝ յաւուր միում գանէ գնա սաստկապէս. եւ կտրեալ զդեղձան հերսն եւ զվարսիցն փետտեալ զխոպոպիս՝ հրամայէ քարշել, արտաքս ընկենուլ ի սենեկէն: Եւ ինքն գնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց. եւ հասեալ ի Միւնեաց աշխարհն՝ ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ, զոր լուեալ դադարէ անդ:

Եւ եղեւ յաւուր միում կոչել զնա յընթրիս Բակրոյ նահապետին Միւնեաց. եւ յուրախանալն զինուով, տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր եւ երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ՝ տրփացաւ եւ ասէ ցԲակուր. «Տո՛ւր ինձ զվարձակս զայս». եւ նա ասէ. «Ոչ տամ, զի հարճ իմ է»: Իսկ Տրդատայ բռնոն հարեալ ի կինն՝ յինքն քարշեալ ի բազմականն, շամբշեալ վաւաշեր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ՝ յարեաւ հանել զնա ի նմանէ: Բայց յոտն կացեալ Տրդատայ, ծաղկակալ սկտեղքն իբրեւ զինու վարեցաւ, նա եւ զբարձակիցսն ի բազմականացն ի բաց պուղեաց: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ողիսեւս՝ զՊենելոպայ զսեղեխս սատակելով, եւ կամ զՂապիթեայցն եւ զՅուշկապարկացն կոիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն: Եւ այնպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ձի ելեալ՝ հանդերձ հարճիւն ի Սպեր գնաց: Զայս աւելորդ եղեւ պատմել մեզ զնահատակութիւն առնն ցանկասիրի:

Բայց զիտեա՛, զի ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս հարցն՝ նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն - Բիւրատ եւ Տրդատ եւ այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն - Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է դա, եւ Ասուդ՝ Աշոտ. դոյնպէս եւ Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ:

[ԿԴ]

Փոխանորդէ զՏիրան եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսաներորդի եւ ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. եւ երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն եւ երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ ի յաղջկանէ միոջէ յունէ ի կալանս ըմբոնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցան Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռոմայեցոց, որ անուանեցան Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի եւ Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զի՛նչ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ:

Արդ՝ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացոց, վասն նորա եւ հրամանաւ նորին՝ եւ մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ եւ ի կալանս ըմբոնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Ղուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր. որոյ եւ անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, եւ արձակեաց զՏիգրան: Ետ զՌոմիի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան, զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, եւ զլեալ ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոմիեայ՝ Ռոմիսեան. եւ զառաջին մանկանցն՝ զլուիս նահապետ կացուցանէ, եւ կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի՛ անուանեցին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ եւ եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անազգիք էին ի վաշտս եւ անձամբ երեւելիք, եւ վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Յոյնս, որք ի Կորճէից եւ որք ի մերմէ կողմանէս, զյառաջագունից ասեմ, մօտաւորաց Վճենից, ի զարմից Հայկազանց, ոմանք ի յեկաց: Զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք. է ինչ՝ որ վասն յայտնի լինելոյ մեզ,

եւ է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան, ի վաստակելն խոյս տալով. երրորդ, զի եւ անհաստատութիւնն բազմաց՝ կարծիս ի ներքս ածէ ընդ բնաւն անցանել: Եւ այսորիկ աղագաւ ոչ ինչ վասն այնց ազգաց, որք ի վերջնոյն Տիգրանայ կարգեցան, ճառեսցուք, թէ եւ բազում անգամ վասն այսր ի մէնջ աղերսիցես. այլ միայն գորս հաւաստին գիտեմք զկնիսն: Ձի որչափ էր հնար՝ փախեաք յաւելորդ եւ ի պաճուճեալ բանից, եւ որ ինչ յանհաւաստին հայեր բանն եւ մտածութիւնն. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ եւ կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն եւ զճշմարտի: Ձնոյն եւ աստանօր պատրաստելով՝ արգելում զընթացս բանիցս յոչ պատշաճէն եւ որ զանհաւաստութեանն ի ներքս ածել ակնարկէ կարծիս: Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ, եւ այժմ աղաչեմ, մի՛ յաւելորդսն հարկաւորել զմեզ, եւ սակաւ եւ կամ յոլով բանիւք՝ զմեծ եւ զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս մեր ընդ վայր եւ աւելորդ ցուցանել գործ. զի նմանագոյնս որպէս ինձ՝ եւ քեզ գործէ վտանգս:

[ԿԵ]

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի եւ երկրորդի ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացսն՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասենոյ, ի տեղուջն, ուր խառնին Մուրց եւ Երասխ. գոր շինեաց յիւր անուն եւ կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ եւ զհօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ. գորմէ յառասպելսն ասեն. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կռփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: Այս Երուանդ՝ առաջինն է, սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, գորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց գաւանս զայս. յորում եւ Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ եւ հօր պատուարաւ, եւ անուանեաց Վաղարշապատ, որ եւ Նոր քաղաք:

Սա թագաւորեալ ամս քսան, մեռաւ: Թէ լոկ եւ այլքն կեցին, բայց ասեմ զսա եւ յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն քան զթուլագոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զԽազրաց ասեմ եւ զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն ճորայ ելանեն, առաջնորդ եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Մուրիհայ. որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ եւ արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, եւ ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն ճորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. գորս թէպէտ եւ վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. եւ վանեալ սրով եւ գեղարդեամբ զհօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. եւ

զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնագանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց:

[ԿԶ]

Զրուցէ մեզ զայս Բարդաճան, որ յԵդեսիայ: Քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երեւեցաւ պատմագրող. որ յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտինանոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով ի ճշմարտութիւն, այլ միայն ի նմանէ զատուցեալ՝ ա՛յլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ: Սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ եւ առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, եւ բազում ասացուածս արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացւոց եւ բաշխից եւ կոռց պաշտաման, որ ի մերում աշխարհիս:

Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացս. եւ իբրեւ ոչ ընկալեալ եղել՝ եմուտ նա յամուրն յԱնի, եւ ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում եւ զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր եւ որ ինչ առ իւրեան, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրեւանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեցեն, եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք: Յորում եւ զկնի Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նորոյ, ի մուտն Նաւասարդի: Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչեւ յարձանն Խոսրովու:

[ԿԷ]

Որպէս ասացաք՝ ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ: Յաղագս սորա եւ համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, եւ զբառնալ տէրութեանն Պարթեւաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ, եւ զնուաճելն Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, եւ զքինախնդիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, եւ ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից եւ Ասորեստանեայց: Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յիւր բնիկ աշխարհն, ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր տոհմայինքն ի թիկունս հասցեն, եւ Արտաշրի ընդդէմ կացցեն: Այլ նոքա, ասէ, չլինէին ունկնդիր, զի հաւանեալք եւ միամտեալք էին ընդ տէրութիւնն Արտաշրի քան ընդ տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց եւ եղբայրութեանն, եւ եթէ, Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. եւ զնովիմբ ածեալ ասէ, թէ ամս տասն ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն դարձուցանէր: Ասէ ապա եւ զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ ի խոստմունս Արտաշրի, որ ասացն, եթէ «զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից, եւ զքեզ թագաւ փառաւորեցից»: Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ՝ սպանանէ զԽոսրով:

Արդ՝ թէպէտ եւ Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց եւ հաւանեալ եմ ձիգ եւ յերկար առնել զպատմութիւն ժամանակիս այսորիկ, ճառելով ի սկզբանէն,

եւ ճշմարիտ ասացուածովք հոծ եւ խիտ:

[ԿԸ]

ՅԱդամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածայինքն ցուցանեն պատմութիւնք, եւ ի նմանէ եղեալ ազգոյ Պարթեւաց: Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Սառայի՝ առեալ Աբրահամու կին զՔետուրայ. յորմէ ծնան Եմբան եւ եղբարք նորա, զորս Աբրահամ ի կենդանութեանն իւրում մեկնեաց յԲսահակայ, արձակելով յերկիրն արեւելից: Յորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց. եւ ի նոցանէ Արշակ քաջ, որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացոց՝ թագաւորեաց յերկրին Քուշանաց ամս երեսուն եւ մի. եւ յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան եւ վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցան մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան եւ զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ հաստատեաց զթագաւորութիւն իւր ամս յիսուն եւ յերիս. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս եւ եղբօրն Վաղարշակայ ի նախնւոյն անուն՝ Արշակունիք: Եւ են թագաւորք պահլաւիկք այսոքիկ: Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական, յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամս երեսուն եւ մի, յետ որոյ Արշէզ ամս քսան. ապա Արշաւիր՝ ամս քառասուն եւ վեց: Սորա լինին որդիք երեք եւ դուստր մի, որպէս յառաջագոյն ասացի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչէր, երկրորդին՝ Կարեն, երրորդին՝ Սուրեն, եւ դուստրն անուանեալ Կոշմ:

Արդ՝ յետ հօրն վախճանելոյ, կամ եղեւ Արտաշիսի ազգաւ ի վերայ եղբարցն թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողորական բանիւք եւ պատրողօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա: Եւ Աբգարու պայման ուխտի եւ դաշինս ի միջի հաստատեալ - թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք. իսկ եթէ հատցին զարմք նորա՝ եղբարցն մատչել ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան: Եւ Արտաշիսի զայս ի նոցանէ գտեալ՝ զաւառս պարգեւէ, ազգ զնոսա սերելով յանուն իւրաքանչիւր. եւ ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, զնախնականն ի վերայ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեցցին այսպէս. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, եւ քոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, քանզի ի վերայ զօրաց էր այր նորա: Եւ այսու կարգաւորութեամբս ձգեցան բազում ամս, մինչեւ վերացաւ ի նոցանէ տէրութիւնն:

Բայց մի՛ աստանօր բամբասեսցես զմեզ իբրեւ զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ գիտեա՛, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն՝ կրկնագրեցաք երկրորդելով:

[ԿԹ]

Արդ՝ անցցուք այսուհետեւ ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշիսի՝ մինչեւ ցբառնալ ի նոցանէ տէրութեանն: Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն եւ չորս. Դարեհ ամս երեսուն. Արշակ ամս ինն եւ տասն. Արտաշէս ամս քսան. Պերոզ ամս երեսուն եւ չորս. Վաղարշ ամս յիսուն. Արտաւան ամս երեսուն եւ մի: Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի, որդւոյ Սասանայ, բառնալով

զթագաւորութիւնն Պարթեւաց, հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան: Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից եւ յԱսորոց, այլ եւ ի Յունաց: Քանզի ի սկզբանէ թագաւորութեանն Պարթեւաց մինչեւ ցդադարումն՝ ընդ Հռոմայեցոց կալան գործ, երբեմն հնազանդութեամբ եւ երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս եւ Պորփիր եւ Փիլեմոն, եւ այլք բազումք: Բայց մեք ասասցուք ի մատենէն, զոր երբեք Խոռոհբուտ, զԲարսումայի:

[Հ]

Հ

Եթէ զի՛նչ առասպելք Պահլաւկաց:

Այս Խոռոհբուտ դպիր եղեալ Շապիոյ թագաւորին Պարսից, եւ ի ձեռս Յունաց անկեալ, յորժամ Յուլիանոս, որ եւ Պառաբատոսն, զօրու հանդերձ ի Տիգրոն չոգաւ, եւ ի մեռանելն նորա անդ, ընդ Յոբիանու ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն. եւ մերոյ հաւատոյս դաւանեալ՝ անուանեցաւ Եղիազար. եւ յոյն լեզու ուսեալ՝ պատմագրեաց զգործս Շապիոյ եւ Յուլիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց եւ զառաջնոցն պատմութիւնս, մատեան մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռասստոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդեմք այժմ ի զիրս յայսմիկ, թողլով զառասպելաց նոցա բարբաջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երագոյն Փափագոյ, եւ արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, եւ պատումն զհօտիւն, եւ լուսնակն, եւ ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաղեայք, եւ որ ինչ զկնի այսորիկ. եւ պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, եւ անմիտ հանճարաբանութիւն մոզին դստեր վասն նոխազին, եւ որ ինչ այլն ամենայն: Նա եւ այժին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծույն, եւ գուշակումն ագռաւուն, եւ գերապանծին պահպանութիւն առիծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. եւ միայնամարտութեանն առաքինութիւն, եւ որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ: Այլ մեք ասասցուք միայն զստոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն:

[ՀԱ]

Քանզի յետ սպանանելոյն զԱրտաւան եւ թագաւորելոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, երկու ցեղք Պահլաւին, որ Ասպահապետի եւ Սուրենի Պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին, որ է Արտաշէսին՝ կամաւ յանձն առին թագաւորել Արտաշրի որդւոյ Սասանայ: Այլ մտերմութիւն պահելով առ եղբայրութիւն ազգականութեանն տան Կարենի Պահլաւին՝ ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ: Բայց յառաջագոյն իբրեւ լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան. եւ միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ, եւ զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից եւ նախարարաց, նա եւ զիւրոյ ազգին Պարթեւաց եւ Պահլաւկաց, բայց ի ցեղէն Կարենեան. առ որ հրեշտակս առաքեալ, դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ եւ զկծանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով:

[ՀԲ]

Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հռոմայեցոց գնդացն պարապեցուցանել, առ ի զօրավիգն լինել Խոսրովայ: Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց: Որոց ընկալեալ զայսպիսի հրաման՝ հասանեն նմա յօգնականութիւն յԵգիպտոսէ եւ յանապատէն մինչեւ ի ծովեզերսն Պոնտոսի: Որոյն գտեալ զայսչափ բազմութիւն, խաղայ ի վերայ Արտաշրի. եւ ճակատ տուեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ի նմանէ զԱսորեստան եւ զայլ արքայանիստ աշխարհս:

Դարձեալ յէ ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն Պարթեւ եւ Պահլաւիկ ազգս, եւ առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ նա եկեալ վրէժս յԱրտաշրէ պահանջեցեն, եւ զարժանաւորն ի նոցանէ թագաւորեցուցէ, զի մի՝ տէրութիւնն հեռացի յինքեանց: Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղիցն, որ Ասպահապետ եւ Սուրենեան անուանին՝ դառնայ Խոսրով յաշխարհս մեր. ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն դժգմեալ: Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ. բերին նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհսաճան, հանդերձ ցեղիւն իւրով Կարենեան Պահլաւին, ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»:

[ՀԳ]

Թէպէտ եւ յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալստեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն, եթէ ինքնին Արտաշիր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ՝ կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարենեան Պահլաւին, ջնջելով զամենայն արու, յերիտասարդաց մինչեւ ցստընդիայս, բայց ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ տան նորա, Բուրզ անուն, փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց, առ հզօրս ոմանս նորա հասուցանելով ազգայինս. զոր բազում ջանիւք խնդրեալ Արտաշրի զմանուկն ի ձեռն առնուլ՝ ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց. մինչեւ յոչ կամաց երդնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բիւր առասպելս յօդեցին Պարսք զնմանէ,- անբանից սպասաւորել մանկանն: Սա է Պերոզամատն, նախնի մեծի ազգին Կամսարականաց, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեցուր:

Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին Կարենեան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլագոյնս ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի եւ շփոթեալ թագաւորութիւնն Հռոմայեցոց, մարդ ի մարդոյ առնլով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ, Դեկիոս եւ Գալլոս եւ Վաղերիանոս կայսերք, որք ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք եւ այլովք սիրելեօք յարեցելովք յինքն եւ հիւսիսային ազգօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչեւ յաշխարհն Հնդկաց:

[ՀԴ]

Արդ՝ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց եւ նեղեալ յոյժ՝ քազում խոստմունս նախարարացն առնէր, թէ որ բուժեսցէ զնա յայնմանէ, եթէ՝ հնարիւք դեղոց եւ եթէ գաղտնի խողխողմամբ սրոյ. պէս պէս պարգեւս տալ խոստանայր. «Մանաւանդ Պարթեւագանցդ, ասէ, դիրահնար գոգցես ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ գդաւելն. ազգականութեան անուամբ պատրել՝ ի դոսա վստահանայ»: Խոստանայր զբուն տունն դարձուցանել ի նոսա, որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ, եւ զամենայն աշխարհն Քուշանաց: Նա եւ թագաւորութեան ձեւ եւ շուք խոստանայր, եւ զհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել: Յոր հրապուրեալ Անակ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ՝ յանձն առնու սպանանել զԽոսրով: Եւ հատուածի պատճառաւ փախստական լինի յԱրտաշրէ. եւ զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ, որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան՝ հանեն առ եգէրբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց: Զոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յուտեացոց զաւառին, իբր զԿարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն՝ զունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ: Որոց պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտագ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ եւ մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի:

Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն որ ասէր, եթէ «ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնլով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ», որպէս Ոլիմպիոդորայն յաղագս Տարօնոյ եւ Սիմն կոչեցեալ լերինն: Արդ՝ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտագու՝ պատահէ նմա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. եւ անդ ասեն զյղութիւն մօր սրբոյ եւ մեծի մերոյ Լուսաւորչին: Վասն որոյ եւ զնորին Առաքելոյ շնորհսն ընկալեալ որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւն էառ՝ զնորին ելից զհոգեւոր մշակութեանն պակասութիւն:

Եւ յետ անցանելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անակայ ի Հայս՝ յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով, որ թագաւորեաց ամս քառասուն եւ ութ: Եւ մեռանի ինքն եւ իւրքն ամենայն, պահելով ինամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ եւ շնորհօք Առաքելոյն ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա: Իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

[ՀԵ]

Փերմելիանոս եպիսկոպոս Կեսարու Կապադովկացոց էր այր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ եւ ի տղայութեան իւրում առ Որոզինէս երթեալ վարժեցաւ: Սա քազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի եւ Դեկոսի յարեաւ եւ որ հուսկ յետոյ յամս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ ի նա եւ զգործս թագաւորացն: Յորում ասէ՝ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ Ադեքսանդրացոց Պետրոս, վկայեալ յիններորդ ամի հալածանացն: Գրէ զքազումս վկայեալս եւ ի Խոսրովայ, ի մերում աշխարհիս, համայն եւ յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ եւ ոճով պատմէ, եւ ոչ զանուանսն նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս եւ զԱնտոնինն որդւոյ Սեւերեայ

ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, եւ մեռանել ի մէջ Եդեսիայ եւ Խառանու, եւ մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամիտեալ:

Իսկ որ ինչ զկնի մահուանն Խոսրովայ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ՝ ստոյգ համարելով երկրորդեմք քեզ համառօտ բանիւք: Բայց եւ որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրդատայ եւ յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ եւ անգգուշաբար վրիպեալ, եւ ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց: Իսկ ըստ նմանեացն ապա եւ որ ինչ ի համբաւուց արանց իմաստնոց եւ հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ, արդարաբար քեզ զրուցեցաք:

[ՀԶ]

Նոյն այր ասէ, եթէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զգօրս Յունաց որ ի Փոռիգիայ՝ Պարսից ընդդիմանալ եւ պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն ազդեցին Վաղերիանոսի կայսեր: Բայց վասն զի Գուրք անցեալ ընդ Դանուբ գետ զբազում գաւառս գերի վարեցին, եւ զԿիւկղադայ կղզիս աւար առին՝ վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեւարկել Վաղերիանոս. նա եւ ոչ յերկարէ զկեանսն, առնլով ի նմանէ թագաւորութիւնն Կղաւղիոս, եւ յետ նորա Աւրելիանոս, հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ եւ ամսականօք թագաւորեալ Կրինտոս եւ Տակիտոս եւ Փղոռիանոս եղբարք: Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի, եւ զգօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ: Յորմէ գաղթեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ազգաւն Արշակունեաց ի Յոյնս ապաւինէին. յորոց մի էր եւ Արտաւազդ Մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու՝ ի դուռն կայսեր հասուցանէր: Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս՝ ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, եւ զեղբայր իւր զՓղոռիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ: Իսկ Արտաշիր հասեալ ի Տակիտոս՝ ի փախուստ դարձուցանէ, որ եւ սպանաւ ի յիւրոցն ի Ճանիւս Պոնտացոց, որ են Խաղտիք. նոյնպէս եւ եղբայր նորա Փղոռիանոս յետ ութսուն եւ ութ աւուր ի Տարսոն:

[ՀԷ]

Բայց Յունաց թագաւորեաց Պոռքոս, եւ խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս, սահմանադրութեամբ փոսս գործելով: Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն՝ զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ, եւ զամրականսն ի վայր իջուցանէ, բայց ի նախարարէ ումեմնէ, որոյ անուն Օտայ կոչէր, ի տոհմէն Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Մոկլունեաց եւ սնուցող Խոսրովիդիստոյ, դստեր Խոսրովայ, որջացեալ յամուրն Անի՝ իբր ի կաղաղի հանդարտութեան դօղեալ:

Իսկ Արտաշրի գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա եւ զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի թագէն եւ յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք եւ ռոճկօք, որպէս եւ էինն: Եւ զմեհենիցն պաշտամունս առաւել եւս յորդորէ. այլ եւ զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ եւ լուսնիւ յԱրմաւիր, եւ

փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան եւ դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, եւ ամենեւիմբ զիւր անունն հաստատէ:

Նա եւ զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, եւ յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք, ամս քսան եւ վեց. եւ յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցան Շապուհ, որ լսի Արքայամանուկ ցթագաւորելն, Տրդատայ, ամ մի:

[ՀԸ]

Բայց Արտաշրի լուեալ էր, թէ ոմն ի նախարարացն Հայոց առեալ զմի յորդոցն Խոսրովայ, փախուցեալ ապրեցոյց, ի դուռն կայսեր հասուցանելով: Եւ քննեալ թէ ո՛վ ոք նա իցէ՝ եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն Մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ: Քանզի ի գաղթելն Հայոց յԱրտաշրէ՝ գաղթին եւ նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. եւ ի նուաճելն Արտաշրի զայլսն՝ դառնան եւ նոքա, եւ սատակին սրով ամենեքին: Բայց զկոյս մի գեղեցկադիմակ, ի քերցն Արտաւազդայ, գողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր յազգէն Աշոցան, ի զաւակէ Գուշարայ հայկազնոյ, փախուցեալ ի Կեսարացոց քաղաքն ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղագեղ կերպարանին:

[ՀԹ]

Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ, նախ ի մանկութեանն յերիվար կամակար աշտանակեալ, եւ կորովի ձիավարեալ, եւ զէնս շարժեալ յաջողակաբար, եւ այլ պատերազմականս ուսանել ախորժակս. ապա ըստ Պեղոպոնէսացոց մեհենական հրամանին Հիփիտեայ ի մրցանակս ագոնին առաւելեալ քան զԿլիտոստրադոս հռոդացի, որ զվզէ եւեթ կալեալ յաղթէր. դարձեալ եւ քան զԿերասոս արգիացի, զի նա զկճղակ եզին թափեաց. իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն, թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ: Եւ ի ձիւնթացս մեծի կրկիսին կառավարել կամեցեալ՝ ի հմտութենէ հակառակորդին ոստուցեալ յերկիր անկաւ, եւ բուռն հարեալ արգել զկառսն. ընդ որ ամենեքին զարմացան: Եւ ի պատերազմելն Պրոքոսայ ընդ Գուրս, եղև սով սաստիկ. եւ յոչ գտանելոյ շտեմարանաց՝ յարեան զօրքն ի վերայ եւ սպանին զնա. նոյնպէս եւ ի վերայ ամենայն իշխանացն դիմեցին: Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ՝ չեթող զոք մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր:

Բայց Կարոս հանդերձ որդւովքն Կարինեալ եւ Նոմերիանոսի թագաւորեաց. եւ զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդ Պարսից արքային, եւ յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ: Վասն որոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի՝ դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռոմայեցոց կրկին, աստի եւ անտի Եփրատու, յորմէ սպանաւ Կարոս ի Յոննովն: Նոյնպէս եւ Կարինոս, որ ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում եւ Տրդատ. եւ սատակեցաւ նա եւ զօրն, եւ մնացեալքն ի փախուստ դարձան: Յորում եւ Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն՝ ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զզէն իւր եւ զկազմած

ձիոյն՝ ի լուղ ընդ լայնատարած եւ խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր: Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ եւ Նոմերիանոս ի Թրակէ, եւ փոխանորդէ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս: Իսկ որ ինչ ի նորա ժամանակի Տրդատայ գործք՝ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

[2]

Այր ոմն ի Պարսից, ոչ ի փոքունց եւ յաննշանից, որում անուն էր Բուրդար, գնացեալ անտի եւ եկեալ ի կողմանս Գամրաց՝ պանդխտեցաւ ի Կեսարիայ: Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչէր, զքոյր ուրումն մեծատան, որ Եւթաղիոս յորջորջէր, դարձաւ անդրէն գնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրով. զորոյ զհետ մտեալ Եւթաղեայ՝ համոզեալ արգելոյր: Որոյ հանդիպեալ ծննդեան մերոյ Լուսաւորչին՝ ըստ պատահման մտանէ ստընտու մանկանն. եւ ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զքոյր իւր եւ զայր նորա հանդերձ մանկամբն ի Կապադովկացոց աշխարհն դառնայր: Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յաղագս որ ի մեզ փրկութեան ճանապարհ: Ապա թէ ոչ, որո՞ւմ յուսոյ ակն ունելով զմանուկն պահլաւիկ ի Հռոմայեցոց իշխանութեանն սնուցանէին, եւ Քրիստոսի ընծայէին հաւատոց:

Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն՝ փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, ի դուստր իւր Մարիամ. որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատչին: Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վանս կանանց երթեալ կրօնաւորէր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, զհետ ընթանայ միայնաւորի ուրումն, որում անուն էր Նիկոմաքոս: Իսկ անդրանիկն առ դայեկաց մնացեալ, որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ: Բայց հայր նոցին Գրիգոր անցեալ գնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեանն վիճակ մերոյ աշխարհիս եւ զքահանայապետութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբն վարժելով:

Բայց արդարեւ հօր սքանչելոյ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ո՛չ նա խնդրեաց զորդիսն՝ յորժամ դարձաւ ընդ Տրդատայ, եւ ոչ նոքա չոգան առ նա. եւ այն գրեա՛լ թէ վասն երկիւղի հալածանացն. բայց եւ ոչ ի քահանայանալն եւ ի փառաւորել հօրն երեւեալ պերճացան նոքա: Վասն որոյ եւ ոչ նա յամեաց ի Կեսարիայ, այլ փութապէս դարձեալ՝ ի Սեբաստացոց քաղաքին անսայր հաւաքել զնիւթ վարդապետութեանն: Այլ թէ եւ բազում աւուրս արարեալ ի Կեսարիայ՝ ոչ ինչ, զորոց զմտան ածէր՝ առնելոց էին, անսպառին եւ անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատիւն յինքեանս ձգէին, այլ պատիւն զհետ նոցա ընթացաւ, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

[2Ա]

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ թողո՛ւ զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապիոյ: Ի սորա աւուրս ասեն եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարեւելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ եւ ի գլխաւոր աշխարհէ եւ ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին ասեմ իսկ զՃենացն. որ ունին զրոյցս այսպիսիս:

Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն Ճեն-բակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք, Բդդոխ եւ Մամգոն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բդդոխայն զՄամգոնայն՝ հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամգոնն: Չոր իմացեալ Մամգոնայն՝ ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղիսի իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից: Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. եւ ի չլսելն Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ:

Արդ՝ թեպէտ եւ ոչ տայ Շապուհ զՄամգոնն ի ձեռս տեառն իւրոյ, այլ եւ ոչ յԱրեաց երկրին թողու. բայց ամենայն աղիսին իւրով առաքէ զնա իբրեւ զվտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս: Եւ յդէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով, թէ «Մի՛ թուեսցի քեզ դժուար, զի ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամգոն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյսն արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի եւ ի մուտս արեւու, որ հաւասար է նմա մահու. եւ արդ մի լիցի պատերազմ ըմդ իս եւ ընդ քեզ»: Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զոլ զազգն Ճենաց՝ յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, եթէ են արդարեւ խաղաղասէր եւ կենսասէր ազգն Ճենաց:

Սքանչելի է եւ աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, եւ գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւետ եւ սիրամարգաշատ եւ բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց եւ հրեշից, եւ որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական եւ սակաւուց ճաշակելիս՝ զփասեան եւ զպոր, եւ այլք այսպիսիք: Այլ զականց եւ զմարգարտաց ոչ ասեն զիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց եւ սակաւուց ազանելիք՝ հասարակաց նոցա է զգեստ: Եւ այս յաղագս աշխարհին Ճենաց:

Իսկ Մամգոնայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ. եւ ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիսին իւրով ընդ առաջ զնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. եւ Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց ընդ իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղիսի նորա եւ ռոճիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղոջէ ցրովանդակ ամս:

[2Բ]

Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ եւ մանրախոյզի քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի, եւ գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու: Որոյ հասեալ ի Կեսարիայ՝ յոլովք ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին: Եւ եկեալ յաշխարհս՝ գտանէ զՕտայ սնուցեալ զքոյր իւր զԽոսրովիդուխտ, եւ պահեալ զգանձսն ամբոցաւն հանդերձ յոյժ երկայնմտութեամբ. քանզի էր արդարեւ համբերող, ժուժկալ եւ առաւել իմաստուն. զի թեպէտ եւ ոչ ծանեաւ զճշմարտութիւնն յաղագս Աստուծոյ, սակայն զստութիւն կռոցն զիտաց: Նոյնպէս էր եւ սան նորա Խոսրովիդուխտ, կուսան համեստ որպէս զօրինաւոր ոք, եւ ոչ ամենեւին ունել անդուռն բերան, նման այլոց կանանց:

Իսկ Տրդատ ի հազարապետութիւն Հայոց զՕտայն կացուցանէ եւ շնորհակալութեամբ պատուէ զնա, եւ առաւել եւս զիւր դայեկորդին, զՄանդակունին Արտաւազդ, վասն լինելոյ նմա պատճառ փրկութեան եւ հայրենականացն հասելոց փառաց. յաղագս որոյ ի ձեռս տայ նմա զսպարապետութիւն զօրացն Հայոց: Նորին աղագաւ եւ զՏաճատ քեռայր նորին իշխան ի վերայ գաւառին Աշոցաց կարգէ: Սա էր որ յապայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ, եւ նա արքայի, նախ՝ զԳրիգոր Անակայ լինել որդի, եւ ապա զկնի՝ վասն որդւոցն Գրիգորի, որպէս հմուտ եղեալ, ի Կեսարացոց քաղաքին բնակելով:

Իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս եւ բազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս եւ ապա ի Պարսս իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն: Որ ի միում նուագի, առաւել քան զԵղիանանն զայն ի հնումն, կանգնաց զնիզակն յոգնական համաթիւ վիրաւորաց: Դարձեալ յերկրորդումն՝ կորովեացն Պարսից զփորձ առեալ զսասկութեան սկային եւ կուռ վառուածոցն, բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկնոյր զարքայն: Իսկ նորա յարուցեալ եւ հետի յարձակեալ, փոխանակ իւր զբազումս ընկնոյր ի թշնամեացն, եւ զմիոյ ուրումն զձին կալեալ, արիաբար աշտանակէր: Դարձեալ յերկրորդին միւսանգամ կամաւոր լեալ հետի՝ սուսերաւ զերամակս փղացն պուղէր: Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ ի Պարսս եւ յԱսորեստան՝ անդր եւս քան զՏիգրէն յարձակի:

[24]

Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս՝ առաքէ զՄմբատ ասպետ, զհայր Բագարատայ՝ ածել զկոյսն Աշխէն, զդուստրն Աշխադարայ, իւր ի կնութիւն. որ ինչ նուագ էր կոյսն արքային հասակի: Եւ հրամայէ զրել զնա արշակունի եւ զգեցուցանել ծիրանիս եւ թագ կապել, զի հարսնացի արքայի: Յորմէ եղեւ որդի Խոսրով, ոչ համեմատ հասակի ծնողաց իւրոց:

Ընդ նոյն ատուրս լինին հարսանիք եւ Մաքսիմիանայ դստերն Դիոկղետիանոսի ի Նիկոմիդայ, փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի կեսարի որդւոյ Կոստայ թագաւորին Հռոմայ, որ ոչ էր ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղենայ պոռնկէ ծնեալ: Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի: Եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ Կոստանդ՝ փոխանորդ նմա առաքէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի եւ զիւր որդիացեալն Կոստանդիանոս:

Սա յառաջ քան զթագաւորելն, մինչ դեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտն, եւ տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ՝ երեւութացաւ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. «Այսու յաղթեա». զոր արարեալ սիւզնոյն եւ յառաջաբերեալ յաղթեաց պատերազմացն: Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիանայ, ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ. եւ զբազումս վկայեալ՝ ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յանդգնութեանն: Ջոր ոչ կարացին բուժել արիողական կախարդքն եւ մարսիկեան բժիշկքն. յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա դիւթս ի Պարսից եւ ի Հնդկաց. սակայն եւ այնք ոչ հասին նմա յօգուտ: Ջոր եւ քուրմք ոմանք ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս եւ ջերմ արեամբ լուանալ եւ ողջանալ: Որոյ լուեալ զլալիւն մանկանցն,

հանդերձ մարցն կականմամբ, գթացեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն: Յաղագս որոյ զփոխարենն յԱստուծոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն յԱռաքելոցն առեալ հրաման՝ սրբիլ լուացմամբ կենսատու աւագանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ ի նմանէ հալածանացն թագուցեալ էր ի Սերապտիոն լերին. յորմէ եւ աշակերտեալ հաւատաց. զբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս:

[27]

Ընդ հանգչելն Շապիոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն, եւ ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարապ առեալ խորհրդոց Շապիոյ՝ նիւթ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թովեալ զհիւսիսայինսն ամենայն, ելանել ի Հայս՝ ժամ դնէ եւ իւր գալ Արեօք ի միւս կողմանէն: Ի նորին բանս հրապուրեալ Սդուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ, զծերացեալն Օտայ, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց եւ սնուցող Խոսրովիդիստոյ քեռ թագաւորին: Եւ այն ինչ ընդ հուպ եկեալ մեծին Տրդատայ յարեւմտից եւ լուեալ զայս ամենայն, եւ զիտացեալ, թէ ոչ ի ժամադրութիւնն եկն Շապուհ՝ խաղայ ի վերայ հիւսիսականացն: Իսկ նահապետ ազգին Սլկունեաց ամբանայր յամբոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց զբնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերինն. եւ ընդդիմացեալ թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն, եւ մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում պարապել գործոյ: Ասէ ցամենայն նախարարութիւնս տանս Հայոց պարապել գործոյ: Ասէ ցամենայն նախարարութիւնս տանս Հայոց արքայ. «Որ որ ածցէ առ իս զնահապետն ազգին Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս եւ զդաստակերտս, եւ զամենայն իշխանութիւն ազգին Սլկունեաց»: Զոր յանձն առնոյր ճենագնեայն Մամգոն:

Եւ ի խաղալ թագաւորին զկողմամբք Ադուանից ի վերայ հիւսիսականացն՝ գնաց Մամգոն ամենայն աղիսին իւրով զկողմամբք Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ ի թագաւորէն. եւ ի չու անկեալ, առաքէ զաղտագնաց հետեւակս, զգացուցանելով նահապետի ազգին Սլկունեաց զգնալն թագաւորին զկողմամբք Ադուանից. «Վտանգ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ գնաց զկողմամբք Ադուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտնեայսն. վասն որոյ մեր է ժամանակ ի ճահ խորհել եւ գործել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ դաշնաւոր լինել ընդ քեզ՝ վասն արհամարհանաց իմոց որ ի թագաւորէն»: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ նահապետ ազգին Սլկունեաց՝ ընդունի զնա երդմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչեւ տեսանել, թէ ո՛րպէս պահիցէ զմտերմութիւն երդմանցն եւ դաշնաւորութեանց: Իսկ ասացեալն Մամգոն ամենայնիւ ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապստամբն՝ հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարեւ միամիտ գործակից. մինչեւ հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն եւ ելանել:

Եւ յետ բազում վստահութեանն, ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին Սլկունեաց ելանել արտաքս յամբոցէն եւ որսալ երէս. եւ ի միջամուխ լինել որսոցն՝ դիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, եւ կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն: Եւ ընթացեալ իւրովք արամբքն ի դուռն ամբոցին՝ ունի զբերդն, կապելով զամենայն արս որ ի ներքս: Նա եւ զազգն Սլկունեաց խորհեցաւ բառնալ,

եւ կոտորեաց զամենեսեան. երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհն Օռփաց: Իսկ Մամգոն վաղվաղակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ իշխել նմա ամենայնի զոր խոստացաւ, եւ կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգոնեան: Բայց մնացելոցն Սկկունեաց հրամայէ չվնասել:

[2Ե]

Իսկ թագաւորն Տրդատայ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. եւ ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոյս թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, ո՛րպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալազլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թօթափեալ ցանցոյն, կայտոէին յերեսս երկրին: Զոր տեսեալ թագաւորին Բաւլաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. եւ հանեալ յասպազինէն զներդեայ քեմխտապատ պարանն, եւ կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն եւ յանութ աջակողմանն. զի եր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. եւ ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. եւ ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, եւ սաստկութեամբ ուժոյն զիրեաւ ցանցեալ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, եւ ընդ մէջ կտրէր զայրն եւ զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց եւ զզօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչեւ յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս զօրացն իւրոց, եւ բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ եւ սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ: Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ՝ խաղայ յաշխարհն Պարսից, ի վերայ Շապիոյ որդւոյ Արտաշրի, չորս յիւրոցն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, վստահացեալ վասն ի Քրիստոս հաւատոցն, եւ զԲագարատ ասպետ եւ զՄանաճիհր նահապետ Ռշտունեաց եւ զՎահան նահապետ Ամատունեաց: Բայց յաղագս հաւատոցն Միհրանայ եւ աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի:

[2Զ]

Կին ոմն, անուն Նունէ, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծիխթայ, ի նոցա քաղաքն նախագահ, յոյժ ճգնութեամբ ստացեալ շնորհս բժշկութեան, որով եւ զբազում ախտաժեստս բժշկեալ, եւ զլխովին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց: Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որո՞ւմ զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս՝ ուսաւ զքարոզութիւն Աւետարանին Քրիստոսի. եւ ախորժելով լուեալ՝ պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գովեստի: Եւ իսկոյն եհաս առ նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն եւ ի նախարարսն, եւ զընկերացն երանելոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ՝ զրուցեաց երանելոյն Նունեայ, յորմէ եւ ստուգագոյնս եւս տեղեկացաւ զամենայն ոճով:

Եւ եղեւ ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ ելանել Միհրանայ յորս. մոլորեցաւ ի դժուարս լերանց, խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելեօք, ըստ այնմ՝ եթէ կոչէ զմէզ բարբառով, եւ դարձեալ՝ թէ գտիւ ի գիշեր մթացուցանէ: Այսպիսեաւ Միհրան ըմբռնեալ խաւարաւ, որ եղեւ նմա առիթ մշտնջենաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ, յիշեաց զոր լուսն վասն Տրդատայ, եթէ ի ճանապարհ ելեալ, կամելով յորս գնալ՝ հասին նմա հարուածք ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ, թէ եւ նմա այնպիսի ինչ դիպելոց է: Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք՝ լուսաւորիլ օդոյն եւ դառնալ խաղաղութեամբ, եւ պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ՝ կատարեաց զասացեալսն:

Իսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զի՛նչ հրամայեցէ նմա գործել այնուհետեւ. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն Աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչեւ ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա: Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, գետոյն հօգօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երեւեր. իսկ եթէ ոք զոհել կամեր՝ անցեալ ընդ գետն առաջի մեհենիցն զոհեր:

Բայց ի վերայ նորա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ ո՞ւմ արդեօք փոխանակ կռօցն երկրպագեմք. ուսան՝ եթէ նշանի խաչին Քրիստոսի. զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելուչ բլրոյն յարեւելից կուսէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ եւ նա փոքրագոյն գետով: Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր: Բայց յորժամ ելեալ ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ, ոչ ճարտարաց ինչ գործ՝ յոլովք քան զսակաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեաւ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա, եւ թողեալ ի բաց գնացին: Իսկ բարերարին Աստուծոյ նայեցեալ ի գայթակղութիւն նոցա՝ առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ, եւ լցաւ լեառնն բուրմամբ անուշութեան. եւ ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղեւ քաղցր յոյժ, եւ ծագեաց լոյս տպաւորութեամբ խաչի, ըստ ձեւոյ եւ չափոյ փայտեղինին, եւ կալով ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ՝ երկրպագեցին նմա: Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին ի նմանէ:

Իսկ երանելին Նունէ ել գնաց անտի աշակերտել եւ զայլ եւս գաւառսն Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուճաբար եւ առանց աւելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ եւ որ ի սմա. կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ ի խաչ ելեալ, ի կրթութիւն մահու զկեանսն առնելով, բանիւ վկայ Բանին Աստուծոյ, եւ յօժարութեամբն իւրով որպէս արեամբ պսակեալ: Զոր համարձակիմ ասել, առաքելուհի եղեալ քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց եւ Կասբից մինչեւ ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս: Բայց մեք դարձցուք անդրէն ի պատմութիւն Տրդատայ յարձակմանն ի Պարսս:

[2Է]

Բայց Տրդատայ թէպէտ եւ զյաղթութիւն ստացեալ էր, այլ ի հարկանելոյ զօրուն եւ ի բազում անկելոց նախարարացն՝ զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ

Շապիոյ, մինչեւ եհաս բազմութիւն զօրուն Հռոմայեցոց, որք ընդ Ասորեստան յարձակեցան. եւ ի փախուստ զՇապուի դարձուցին, յաւարի զամենայն երկիրն առեալ: Քանզի եւ Տրդատ միահամուռ իւրովքն, եւ որք ընդ իւրովքն էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից դիմեաց տարեկան չուաւորութեամբ:

Յայնժամ գայ առ նա ազգականն իւր եւ հարազատ Կամսար, առաջին որդի Պերոզամատայ: Այս Պերոզամատ է այն տղայն, որ ի կոտորելն Արտաշրի զցեղն Կարենեան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրգայ ապրեցուցանէր: Որոյ հասեալ յերիտասարդութիւն ի պատիւ հօրն եւ ի վերայ զօրուն կարգի յԱրտաշրէ, առ ի պատերազմել ընդ խուժադուժ ազգսն ընդ այնոսիկ, նենգութեամբ խորհեալ արկանել զնա ի ձեռս բարբարոսաց: Որոյ եղեալ այր քաջ՝ սքանչելապէս մղեաց զպատերազմունս. եւ ի պարտել զՎզրրկն որ անուանէր Խաքան, նուաճեալ տայ զդուստր իւր նմա կնութեան. նա եւ այլ կանայս առեալ, զմերձաւորս Արտաշրի, եւ բազում որդիք եղեալ, զօրացեալ բռնութեամբ ունի զկողմանսն զայնոսիկ. թէպէտ եւ էր ի համար Արտաշրի՝ այլ ոչ տեսանէ զնա: Եւ ի մեռանելն Արտաշրի ոչ հնազանդի որդւոյ նորա Շապիոյ. եւ ի մարտնչելն ի բազում պատերազմունս յաղթէ, եւ ի մտերմացն Շապիոյ դեղակուր եղեալ մեռանի:

Առ նովիմբ ժամանակաւ այլ ոմն կացեալ Վզրրկ Խաքան, որ թշնամութեամբ ընդ Կամսարայ որդւոյ նորա վարէր: Իսկ Կամսարայ դժուարին վարկուցեալ ի մէջ երկուց հօր թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանաւանդ զի եւ եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա՝ խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք եւ աղիւիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուի երթալով: Այս Կամսար ահագին քաջութեամբ նահատակեալ առ հարբն ի պատերազմունս, ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմնէ սակերբ զգլուին. եւ վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ՝ սկաւառակին, բժշկեալ ի դեղոց, պակաս գոլով բոլորութիւն զագաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ:

Բայց Տրդատայ իւր հաստատեալ զեօթնպարսպեանն Եկբատան, երկրորդ եւ վերակացուս յինքենէ թողեալ՝ դառնայ ի Հայս, ընդ իւր ածելով զԿամսար ամենայնիւքն: Քանզի Շապուի աղաչեաց զյաղթողն Կոստանդիանոս՝ խնդրել զհաշտութիւն եւ հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն Կոստանդիանոսի, յետ այնորիկ, առաքեաց զՀեղինէ զմայր իւր յԵրուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին. զոր եւ եգիտ իսկ զփրկական փայտն հանդերձ հինգ բեւեռօքն, ի ձեռն Յուդայի հրէի, որ ապա եկաց եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ:

[2Ը]

Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիլիանոս մեծութիւն յոյժ, եւ ետ նմա ի կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք եւ պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա, եւ յերկրորդականս հասուցեալ պատիւս՝ արքայ ամենայն արեւելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն առ Եբրայեցիսն անհնարին համարեալ, չարութեանն փոփոխումն՝ նոյն եւ աստանօր պատահի. ընձու անկարելի է զխայտուցսն փոխել, եւ Եթովպացոյ զրթութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի՝ զբարսն: Քանզի սա նախ առ ի հաւատսն գտանի դրժող, եւ երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ: Յարոյց հալածանս

եկեղեցւոյ, եւ նենգութիւն գաղտնի ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նա եւ չարիս բազմազանս հասոյց ամենեցուն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս եւ զարշելի ալեւոր, ներկածոյ ունելով զհերս. որ եւ զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել, սակս տարփութեան երանելոյն Գլափիւռայ, վասն որոյ սպան զսուրբն Բասիլիոս Ամասիոյ Պոնտացոց եպիսկոպոս:

Եւ իբրեւ յայտնեցաւ դաւն, եւ զհտաց եթէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս՝ ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ: Եւ ցրտացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարեւ ի թշնամոյ. քանզի գիտէր եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ: Իսկ իբրեւ եկն յաղթողն Կոստանդիանոս՝ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի ծերունի եւ ի քեռայր՝ ետ տանել ի Գաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանօք, դնել ի մետաղս, զի աղօթեսցէ առ Աստուած, որում մեղաւն, թերեւս երկայնամիտ լիցի առ նա: Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զՀռոմայեցոցն ցուցեալ՝ զքսանեմեակն ի Նիկոմիդացոց քաղաքին կատարեաց: Զի ի չորրորդ ամէ հալածանացն սկսեալ թագաւորել մինչեւ ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր եւ այսօր տօնէ աշխարհ:

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ ի Հռոմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէ զարքունիսն, յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ. զերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէ: Քանզի ոչ ուրուք մեծի թագաւորի կայր ի նմա ձեռնարկութիւնք այնպիսիք, բայց ի սակաւուց ինչ իրաց, որպէս տիեզերակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, յորժամ անտի ընդդէմ Դարեհի սպառազինեցաւ, եւ սակս այնորիկ շինեաց ի յիշատակ իւր զասացեալն Ստրատիգին. քանզի ի նմա զպատերազմականսն յօրինեաց զկազմութիւն: Զոր յետոյ Մելերիոս արքայ Հռոմայեցոց նորոգեաց. եւ ինքն շինեաց զքաղանիսն ի տեղոջ սեանն, որ ունէր ստորագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ Թրակացոց բառի Զելքսիպոն, որոյ կոչմամբ յորջորջեցան եւ բաղանիքն: Սա շինեաց եւ զտեսարանն եւ զգազանամարտկացն եւ զխաղալկացն, եւ զձիւրնթացն ոչ կատարմամբ: Այլ Կոստանդիանոսի ամենապատիկ յարդարեալ՝ անուանեաց նոր Հռոմ. այլ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք: Ասեն եւ զայս, եթէ գաղտնի եհան ի Հռոմայ զասացեալն Պաղադիոն քերածոյ, եւ եղ զնա ի Փորոնին ներքոյ սեանն, որ առ ի յիւրմէ կանգնեալ: Բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն:

[2Թ]

Ընդ այն ժամանակս երեւեցաւ Արիոս աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ գոլ զՈրդի հաւասար Հօր, եւ ոչ ի բնութենէ եւ յեութենէ Հօր. եւ ոչ ծնեալ ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն եւ արարած եւ կրտսեր, եւ յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս ի զարշելիսն ընկալաւ զսատակումն: Վասն որոյ ել հրաման յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Նիկիա Բիւթանացոց: Եւ ժողովեցան Բիտոն եւ Բիկենդ երիցունք ի Հռոմ քաղաքէ, ձեռնարկութեամբ սրբոյն Մեղրեստոսի, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երուսաղէմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպօլսի

Եպիսկոպոսը:

Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի գտուրքն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զինամենալն Շապիոյ ընդ Հնդկաց թագաւորին եւ ընդ արեւելեանն Խաքանայ, եւ զգորավարելն Ներսէհի, որ եւ թագաւորեաց ամս ինն, եւ Որմզդի, որ ապա եւ նա թագաւորեաց ամս երիս նահատակութեամբք: Եւ ի կասկածի եղեալ, զի մի՛ արդեօք պայմանին ստիցէ ըստ սովորութեան հեթանոսութեանն՝ վասն այնորիկ ոչ եթող առանց իւր գաշխարհս: Բայց եւ ոչ սուրբն Գրիգոր հաւանեցաւ երթալ, զի մի՛ զառաւել պատիւ վասն խոստովանողական անուանն ի ժողովոյն ընկալցի. որպէս զի այնպէս փափագանօք եւ մեծաւ փութով կոչէին: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զԱրիստակէս, հանդերձ ճշմարիտ խոստովանութեամբ, երկոցունց գրով: Որոյ երթեալ հասանէ մեծին Ղեւոնդի. եւ հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր Գրիգորի աստուածաբանի. որ իբրեւ էլ ի ջրոյն՝ լոյս շուրջ փայլատակեաց զնովաւ, զոր ոչ որ ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղեւոնդիոս, որ մկրտէրն, եւ մերն Արիստակէս, եւ Եւթաղ Եղեսիայ, եւ Յակոբ Մծբնայ, եւ Յոհան Պարսից Եպիսկոպոսը, որք նոյն շաւղօք ուղեւորէին ի ժողովն:

[1]

Երթեալ Արիստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ի քաղաքն Նիկիացոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեք հարիւր եւ ութեւտասն ի քակտումն արիանոսաց. զորս նգովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սոյնպէս եւ ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Ապա դարձեալ Արիստակէս արժանահաւատ բանիւ, եւ քսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն՝ գայ հանդիպի հօրն եւ արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ զլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին:

Յայնմ ժամու եւ ազգային նոցա Կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն մեծին Գրիգորի. արքայի ընդունելով ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ, եւ զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում եւ մտերիմ հարազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն, վախճանի: Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զզլուի որդւոցն Կամսարայ զԱրշալիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերէ յանուն հօրն, եւ կարգէ ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու եւ այլ պարգեւս - զքաղաքն Երուանդայ եւ զնորին գաւառն մինչեւ ցկատար ձորոյն մեծի. միայն զի ի մտաց նորա հեռացուցէ զիշատակ բնիկ աշխարհին որ Պահլաւն կոչի, որպէս զի անվրդով զհաւատսն պահիցէ: Իսկ Արշալիր առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս. քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչէր: Ահա ասացաք եւ զպատճառս զալստեան երկուց ցեղիցն, Պարթեւաց եւ Պահլաւկաց:

Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնւոյ, զոր որձաքար եւ կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ եւ կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ եւ տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ, եւ գրեալ ի նմա զիշատակ իւր հելլենացի գրով:

Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լերինս՝ ոչ ումեք յետ այնր յաւելոյր երեւել մինչեւ ցվախճան:

[ՂԱ]

Յեօթն եւ ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի զհայրն մեր Գրիգորիոս եւ ըստ Աւետարանի ծնող: Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան, եւ ջնջելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, եւ լնլոյ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք՝ սիրեաց զլերինս եւ զամայութիւն եւ զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անգբաղապէս. փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զԱրիստակէս, ինքն կալով ի գաւառին Դարանաղեաց, ի լերինն Մանեայ այրս:

Այլ ասասցուք, թէ է՛ր աղագաւ կոչի Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ոմն անուն Մանի, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց, որպէս գ՛նունէ Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շուրափեաց հետեւել նոցա ի գալն առ մեզ, զհտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ ի լերինս յայտոսիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այրի յետոյ բնակեցաւ եւ սուրբն Գրիգոր:

Այլ թեպէտ եւ բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջեր ընդ աշխարհս, հաստատեր ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրեւ եկն նորին որդին Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիայ՝ յայնմ հետէ ոչ եւս երեւեցաւ յայտնել ումեք սուրբն Գրիգորիոս: Վասն որոյ յիսկգբան քահանայանալոյ նորա, յեօթն եւ ի տասներորդ ամէ թագաւորութեանն Տրդատայ մինչեւ ցքառասուն եւ վեցերորդ ամն նորին, յորմէ հետէ ոչ եւս յաւել ումեք երեւել՝ համարեալ թուին ամք երեսուն:

Եւ յետ նորա Արիստակէս ամն եօթն, ի քառասուն եւ յեօթներորդ ամէն Տրդատայ մինչեւ ցյիսուն եւ երրորդ ամն նորին, յորում եղել կատարումն Արիստակէայ: Ջի արդարեւ էր սուսեր հոգեւոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց եւ զազրագործաց թուէր նա: Յաղագս որոյ եւ Արքեղայոս, որ էր կարգեալ ի վերակացութիւն Չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, կշտամբեալ ի նմանէ՝ սպասեաց դիպող աւուր. եւ պատահեալ նմա ի ճանապարհի ի Ծոփաց գաւառին՝ սպան գնա սրով, եւ ինքն գնաց փախստական ի Տաւրոս Կիլիկեցոց: Իսկ զմարմին երանելոյն բարձեալ աշակերտաց նորին՝ բերին յԵկեղեաց գաւառն, հանգուցանել ի Թիլն, յիւրում աւանին: Եւ յաջորդեաց զաթոռն երեց եղբայր նորին Վրթանէս, ի յիսուն եւ ի չորրորդ ամէն Տրդատայ եւ անդր:

Բայց սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրն կեցեալ աներեւութաբար ամս բազումս՝ փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց: Եւ հովուաց գտեալ գնա վախճանեալ՝ ի նմին տեղուջ թաղեցին, ոչ զհտելով թէ ո՛վ ոք նա իցէ: Վայելէր իսկ նոցա, որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խորհրդածուրք, լինել եւ աշակերտին յուղարկմանն սպասաւորք: Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն գոգցես տեսչութեամբ, իբրեւ զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն ի դեռահաւատ բարբարոսացս առցի ազգաց: Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ՝ զկնի յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ ճգնաւորի ումեմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, եւ բերել եղաւ ի գեօղն Թորդան նշխարք սրբոյն Գրիգորի:

Սա, որպէս ամենեցուն յայտնի է, աշխարհաւ Պարթեւ, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ թագաւորեցելոյ զատուցեալ Արշակունի, ի ցեղէ Սուրենական, ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ, յարեւելից կողմանց աշխարհիս մերոյ՝ արեւելք ճշմարիտ ծագեալ մեզ եւ իմանալի արեգակն եւ հոգեւոր ճառագայթ, ի խորին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, երանութեան եւ շինութեան հոգեւորի առիթ, աստուածային արդարեւ արմաւենի տնկեալ ի տան Տեառն եւ ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալ։ Եւ այսպիսեօք եւ այսքանեօք ժողովրդովք բազմացեալ, ի ծերութիւն պարարտութեան հոգեւորի զմեզ ժողովեաց ի փառս եւ ի գովեստ Աստուծոյ։

[ԴԲ]

Զսրբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացուէ ճառելով, զի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ՝ հրաշափառագունիւ պարտ էր անցանել բանիւ, որպէս զգործակցէ եւ զհաւասար ճգնողէ մերոյ նախաշաւղի եւ լուսաւորութեանց նահապետի. որպէս թուեցաւ հաճոյ Հոգւոյն սրբոյ՝ երիցացուցանել զիմ լուսաւորիչն վկայութեանն միայնոյ վիճակաւ, ի վերայ բերեմ՝ թէ եւ առաքելութեանն. իսկ որ ինչ զկնի այսորիկ, զուգաբան եւ հաւասարագործ։ Այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն յաղագս Աստուծոյ եւ ճգնազգեցիկն լինել՝ զոյգ երկոցունց. իսկ նուաճել հաւանողական կամ բռնաւորական բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ. քանզի ըստ հաւատոցն ոչ ինչ կասեցուցանէր զգործսն։ Այսորիկ աղագաւ կոչեմ եւ զսա նախաշաւիղ ճանապարհ եւ լուսաւորութեան մերոյ հայր երկրորդ։ Բայց զի պատմութեանց, եւ ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի եւ հազներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց եւ ոչ յատուկ ի մենջ շարագրեցաւ, անցցուք ի կարգ բանից որ ինչ յաղագս սորա։

Սա յետ հաւատոցն որ ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ՝ եւս քան զեւս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ եւ բան. սաստելով եւ հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն եւ զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարեւ Քրիստոսի. որպէս զի վկայեցեն հաւատոցն՝ ամենեցուն եւ գործքն։ Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ եւ զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն եւ այսր. որպէս անհամբոյր բարւոյ եւ ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն եւ զկամակորութիւն՝ ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնից քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց եւ հարճից։ Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ։

Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն եւ զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, եւ զմեծի ողբոց եւ արտասուաց արժանի զոցս գործս։ Քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա, եւ ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ ի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հնումն Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլէխինդն. եւ կամ թէ զմերն իսկ ասել, կատաղեալ Եբրայեցիքն ըմպելի լեղեալ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ։ Եւ զայս արարեալ շիջուցին յինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածապաշտութեան։

Վասն այսորիկ եւ ի վերայ իմոց ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս յաղագս իւրոցն եւ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զՀոգւոյն սրբոյ: Ազգ թիւր եւ դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, եւ ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Արք Արամեանք, մինչեւ յե՞րբ էք ծանրասիրտք, ընդէ՞ր սիրէք զանրութիւն եւ զանաստուածութիւն: Ո՞չ ծանեայք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբն իւր. եւ ոչ Տէր լուիցէ յաղաղակել ձերում առ նա: Զի բարակացեալ մեղայք, եւ յանկողինս ձեր ոչ զղջացարուք. քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան, եւ զյուսացեալն ի Տէր արհամարհեցէք: Վասն այսորիկ եկեցէ ձեզ որոգայթ՝ զոր ոչ ծանեայք. եւ որսն զոր որսայցէք՝ ըմբռնեցէ զձեզ, եւ նովին որոգայթիւն անկջիք: Այլ նորա անձն ցնծացէ Տերամբ եւ ուրախացի ի փրկութեան իւրում, եւ ամենայնիւ ինքեամբ ասացէ. Տէր, ո՛վ նման է քեզ:

Եւ զի այսորիկ ճշմարիտ այսպէս՝ մխիթարեցուք մերովք վտանգիւքս եւ մեք. «զի եթէ ընդ փայտ դալար գայս արարին, ասէ Քրիստոս, իսկ ընդ չորն զի՞նչ լինիցի»: Արդ՝ եթէ ընդ սուրբս Աստուծոյ, եւ որք ի թագաւորութենէ յաղագս Աստուծոյ զինքեանս նուաստացուցին, այս է, զի՞նչ մեր բանս առ Աստուծոյ յաղագս ի ձենջ վտանգիցս, որոց վտանգք եւ աղքատութիւն սեպհական է: Այլ սակայն ասացից: Ո՞վ որ ի ձենջ թոշակս յաղագս մեր, ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ որ բան յօժարեցուցանող կամ յորդորական, ո՞վ որ յերթալս մերում բեռնաբարձս, ո՞վ որ ի գալն մերում հանգիստ, ո՞վ որ տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց: Թողից գայլն, զի եւ ոչ զլեզուս չարս եւ զտգիտութիւն, հանդերձ սնոտի փառամոլութեամբ եւ կատաղի լեզուանութեամբ, սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեանն զձեր ուսումնատեացոյ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զինոցն Բաբելոնի:

Վասն որոյ իւրաքանչիւր որ առ անձին է քուրմ եւ պաշտօնեայ, որպէս ասէ Գիր, որ է ըստ այժմուցս ի դէպ. ուր բազում խօսողք աստուածայնոցն, եւ զօրութեան մտացն ոչ հասուք. եւ խօսողք՝ ո՛չ ըստ հաճոյից Հոգւոյն, այլ ըստ օտարին: Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս եւ սարսափելի՝ որոց միտս ունին. քանզի խօսի որ խօսին՝ զԱստուծոյ եւ զաստուածայինսն, եւ խորհուրդք խօսողին յօտարն հային: Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ գաշխատութիւն, եւ ոչ մեղմով եւ հեզիկ, որպէս ուսան, թէ «մի՛ որ լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա», այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, եւ ճայթեցուցանելով հնչեցուցանեն ի լսելիս մարդկան: Ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրեւ յաղբերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն, եւ զկծեցուցանեն զամենայն զինարբուս եւ զիրապարակս: Ո՞վ որ զսոսա ոչ ողբացէ՝ որ միտս ունիցի. եւ եթէ ոչ որ զչարիցի՝ ասեմ, թէ եւ որք յորդորենն զսոսա այսպիսիս լինել: Արգելում ասել զՔրիստոսին - տալ վրէժս յարենէն Աբելի արդարոյ մինչեւ ցարինն Զաքարիայ, որ կայ ի մէջ տաճարին եւ սեղանոյն:

Այլ աստանօր դադարեցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ յականջս լինել խօսեցեալ մեռելոց: Այլ պատմութիւնս յաղագս սրբոյն Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու՝ զրկեցան ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց:

Բովանդակեցան Գիրք Երկրորդ, յառաջադիմութեան Հայոց մեծաց

[Ա]

Ո՛չ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, եւ ոչ ընդ ամենայն յունականսն անցանել ատակեալ սակս կարճութեան ժամանակին. նա եւ ոչ մատենագրութիւնք Դիողորի հուպ առ մեզ են, զի ի նմա պահելով զակն՝ անմոռաց անցանեաք ընդ բնան, զի մի՛ ինչ ի մէնջ մնասցէ ի գլխաւորացն եւ ի պիտանեացն, եւ արժանի յիշատակի մերոց շարագրութեանց: Այլ որչափ ջան եւ յիշողութիւնք բաւեցին՝ պատմեցաք ստուգապէս ի մեծէն Ադեքսանդրէ մինչեւ ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ եւ հեռի ժամանակօք: Վասն որոյ մի՛ զմեզ այպանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւս եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի՝ զրուցեցից քեզ անսխալ, Երրորդ առնելով Գիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչեւ ի սպառել Արշակունեաց ազգին ի թագաւորութենէ, եւ զաւակի սրբոյն Գրիգորի ի քահանայապետութենէ. հասարակաց խօսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի՛ ոք երեւեսցի ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ստէպ ստէպ եւ անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց:

[Բ]

Ի ժամանակի վախճանին Տրդատայ հանդիպեցաւ մեծն Վրթանէս ի վկայարանի սրբոյն Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն: Ուր նենգ գործեալ լերինն այնորիկ բնակչաց, ի սաղրելոյ նախարարացն՝ կամեցան սպանանել. որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալք, որպէս առ Եղիսէիւն այնուիկ ի հնումն, կամ նորին ինքեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ զարկուցեալ Հրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր յԵկեղեաց գաւառ, ի Թիլն աւան, ուր էր հանգստարան եղբօր նորին Արիստակէայ. սգացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք՝ յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի եւ երեք տոհմքն, որ Բզնունականն եւ Մանաւազեանն եւ Որդունին անուանէին, սպառեալ բարձան ի միմեանց:

[Գ]

Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրութիւն հաւատոց եւ վարուց երանելին Տրդատ, առաւել այնոցիկ, որ բացեայ կողմանքն էին յիրում իշխանութեանն: Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արեւելից հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ. «Եթէ կամիցիս ուղղութեամբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա՛ նոցա եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. եւ զիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ականածեսցեն եւ ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ՝ տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերեց որդին Վրթանիսի: Թէպէտ եւ յանլիութիւն աւուրցն հայելով՝ պարականոն զիրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն, եւ զմտաւածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայելի՝ առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիրմէ ազգէն Արշակունեաց:

Որոյ երթեալ՝ լինէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ գէր ի վերոյ քան զհարսն, եւ պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորին: Իսկ ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ եւ այլոց ոմանց հանապազաստ արանց Ադուանից՝ սպանին զերանելին, ընթադրեալ ձիովք, բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով: Չոր բարձեալ սարկաւագաց նորին, բերելով ի փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի: Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց:

[Դ]

Որպէս յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս, Եբրայական ազգին, յետ դատաւորացն, ի ժամանակի անիշխանութեանն եւ անխաղաղութեան, ոչ լինել թագաւոր, եւ առն ըստ հաճոյից իւրոց գնալ՝ սապէս եւ ի մերումս էր տեսանել աշխարհի: Քանզի ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ բղեաշին Ադանեաց կոչէր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան՝ զնոյն խորհեցաւ եւ ինքն. թեպէտ եւ ոչ թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի, այլ տիրազլուիս կամեցաւ լինել. ճեղքեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յՈրմիզդ արքայ Պարսից: Ուստի ուշ ի կուրծս անկեալ եւ ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, եւ առաքեցին երկուս ի պատուական իշխանացն, զՄար իշխանն Ծովագ, եւ զԴատ իշխանն Հաշտենից, երթալ ի նախագահ քաղաքն, առ կայսրն Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագօք եւ թղթով, որ ունէր օրինակ գայս.-

[Ե]

«Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս եւ որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք եւ ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց. տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ:

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. եւ մի՛ տացես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով: Քանզի Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպայ, այլ եւ ամենայն Միջերկրեայցս տիրեցոյց. եւ ահ զօրութեան ձերոյ եհաս մինչեւ ի ծագս երկրի: Եւ մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ: Ողջ լերուք»:

Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ՝ առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու ծանու, եւ ծիրանիս հանդերձ պսակաւ, եւ թուղթ՝ որ ունէր օրինակ գայս.-

Թուղթ Կոստանդեայ:

«Աւգոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս. մեծիդ Վրթանիսի եւ ամենայն աշխարհականաց քոց խնդալ:

«Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, եւ հրաման թագաւորեցուցանել ձեզ զԽոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի ի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միամտութեամբ: Ողջ լերուք»:

[Զ]

Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զԽոսրով, եւ զչորեսին սպարապետսն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն գորու, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրոյ Արտաւագդայ Մանդակունւոյ, որ միագլուխ սպարապետ էր եւ ամենայն Հայոց զօրավար: Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արեւմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց եւ բդեաշխ Գուգարացոց, սպարապետ հիւսիսային գորուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արեւելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանաճիհր նահապետ Ռըշտունեաց, սպարապետ հարաւային գորուն: Եւ բաժանեալ ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրս: Եւ առաքեաց զՄանաճիհր հարաւային զօրօք եւ զԿիլիկեցի զօրս ընդ նմա զկողմամբք Ասորեստանի եւ Միջագետաց. եւ զՎահան նահապետ Ամատունեաց արեւելեան գնդաւն եւ զԳաղատացի զօրս ընդ նմա առաքեաց զկողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից:

Եւ իւր թողեալ զթագաւորն Խոսրով,- քանզի փոքր էր յանձնէ եւ անօսր ոսկերօք եւ ոչ գոլով ի նմանութիւն պատերազմողական հասակի,- եւ առեալ ընդ իւր զՄիհրան եւ զԲագարատ զօրօք իւրեանց, եւ միահամուռ ամենայն յունականօքն խաղայ ի վերայ Սանատրկոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Զոր տեսեալ Անտիոքայ, եթէ ոչ ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաճեցան՝ հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուազեցուցանել. եւ իւր ժողովեալ զհարկն՝ առ կայսր գնայ:

[Է]

Երթեալ Մանաճիհր Հայոց հարաւային գնդաւն եւ Կիլիկեցոց զօրօք զկողմամբք Ասորեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բդեշխի՝ սատակէ զնա, եւ զգօրս նորա եւ զպարսիկս օգնականս նմա հալածականս առնէ. եւ զորդին Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ՝ հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու. եւ զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս. այլ եւ զռամիկ շինականս. եւ բազում գերիս առեալ ի կողմանցն Մծբնայ, ընդ որս եւ սարկաւագունս ուր զմեծի եպիսկոպոսին Յակովբայ: Զորոց զհետ եկեալ Յակովբայ՝ համոզէ զՄանաճիհր արձակել զգերութիւն ռամկին, իբրեւ զոչ ինչ մեղուցելոց. որում ոչ հաւանեալ Մանաճիհր՝ պատճառէ զարքայ:

Եւ Յակոբու դէմ եղեալ առ արքայ, առաւել եւս զչարի Մանաճիհր, եւ ի սաղրելոյ գաւառականացն՝ զութեսին սարկաւագունս նորա, որք ի կալանսն էին, հրամայէ ի ծով ընկենու: Զոր լուեալ մեծին Յակոբու՝ դառնայ ի տեղի իւր լի բարկութեամբ, որպէս Մովսէսն յերեսաց Փարաւոնի: Եւ ելեալ ի լեառն ինչ, յորմէ երեւեր գաւառն ամենայն, անէծ զՄանաճիհր եւ զգաւառ նորին: Եւ ոչ ինչ յամեցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել ի վերայ. եւ նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանաճիհր. եւ պտղաբերութիւն ջրաւորաց գաւառին դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ Գրոց, եւ ծովն հակառակեալ յինքն ընդունէր՝ զսահմանս անդաստանացն: Զոր լուեալ մեծին Վրթանայ եւ արքային Խոսրովայ՝ ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, եւ առ նոյն այր մաղթել

ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակովբայ յաշխարհէս՝ ժառանգ որդի Մանաճիւրի գեղեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք եւ հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ զթշկութիւն գաւառին:

[Ը]

Յերրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի եւ յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յօգնականութենէ նորին թագաւորեաց Խոսրով. ոչ ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ եւ ոչ վասն հատուածելոց կողմանցն հակառակեցաւ ինչ, յետ միոյ նուագին, զոր ի յունականացն կրեցին զօրացն. այլ ի կամս թողեալ զարքայն Պարսից՝ խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բաւական վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենեւին ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Աղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, եւ ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս: Իսկ սորա զքաջութենէ եւ զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ՝ զքօսանաց եւ հաւորսութեանց եւ այլոց որսոց պարապեալ. նորին աղագաւ եւ անտառ առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

Նա եւ զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր: Քանզի ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական, եւ օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին. յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումն:

[Թ]

Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կաւկասու, զիտացեալ զթուլասրտութիւն նորա եւ զյուլութիւն, եւ առաւել ի հրապուրելոյ մաղթանաց Մանատրկոյ՝ ի գաղտնի հրամանէ Շապիոյ Պարսից արքայի, արշաւեալ ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիրովք: Որոց պատահեալ պատերազմաւ արեւելեայ եւ արեւմտեայ զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետիւ եւ Վահանաւ նահապետիւ Ամատունեաց. քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Ծովաց, եւ զՄիհրան սպանեալ, եւ զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ, ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, եւ հասեալ ի դրունս Վաղարշապատու պաշարէին: Որոց յանկարծակի ի վերայ անկեալ արեւելեայ եւ արեւմտեայ մեր զօրուն, եւ անտի մերժեալ զՕշական առապարան, ոչ ետուն ժամանել ճապաղել ի նետաձգութիւն ըստ օրինի իւրեանց սովորութեանն, երագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջաձիոցն ի դժուարս քարանց եւ ի վիմուտ տեղիս:

Մինչեւ յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն ի ճակատ. եւ զօրագլուխ նիգակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, եւ թաղեալ կաճեայ բոլորով ամենեւիմբ պարածածկեցեալ, շահատակեր ի մէջ զօրացն: Յոր ականակառոյց լեալ քաջացն Հայոց եւ յարձակեալ՝ ոչ ինչ կարէին վնասել. քանզի հարեալ նիգակաւ՝ ճախր առնոյր կաճեայն: Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունոյ հայեցեալ յեկեղեցին

կաթուղիկէ, ասէ. «Օգնեա՛ ինձ, Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա՛ եւ զնիզակս իմ ական հօրիս այսորիկ»: Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն. ընդ գաւակ ձիոյն հարեալ՝ յերկիր կործանեաց զահագին զվիրագն: Այսպիսի դիպումա՞ծ ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն, եւ ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց: Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Ծովաց Բագարատ՝ վկայ հաստատուն առանց նախաձու լինի առ արքայի վասն Վահանայ քաջութեանցն եւ առաքինի դիպումա՞ծոյն: Վասն որոյ պարգեւէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն՝ զՕշական, ուր ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղեւ: Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մաղխագ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն:

[Ժ]

Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Շապիոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է՝ լուծանէ զխաղաղութիւնն որ ընդ նմա, եւ զմասնաւոր հարկսն արգելու ի նմանէ, տալով եւ զայն կայսեր. եւ ածելով զօրս Յունաց՝ ընդդիմանայ արքային Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. եւ բարձեալ զնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք եւ զօրապետօք, յանձն առնէ զաշխարհս Արշարի Կամսարականի, որպէս զլխաւորի եւ յոյժ պատուականի յետ արքայի: Եւ իւր առեալ զՏիրան որդի Խոսրովու՝ զնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացուցէ:

Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրեւ լուաւ զմահն Խոսրովու, եւ եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր զնաց՝ գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսէի եղբօր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցեալ, եւ առաքէ յաշխարհս մեր, իբրեւ անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որոց պատահեալ քաջին Արշարի Կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մոռուն անուանեալ դաշտի: Եւ թէպէտ եւ բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց զնդին՝ փախստական առնեն զօրս Պարսից, եւ պահեն զաշխարհս մինչեւ զգալն Տիրանայ:

[ԺԱ]

Յեօթն եւ ի տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովու, եւ առաքէ ի Հայս հանդերձ մեծան Վրթանաւ: Որոյն եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով եւ ոչ պատերազմունս. հարկելով Յունաց, այլ եւ մասնաւոր ինչ Պարսից՝ կայր ի հանդարտութեան իբրեւ զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւն քաջութեան եւ սորա ցուցեալ. նա եւ ոչ հայրենի առաքինութեանն հետեւեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ զաղտնի, ոչ իշխելով համարձակ պատուել զախտն ի մեծէն Վրթանիսէ:

Իսկ յետ լնոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ՝ փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանեն ի գեօղն Թորդան, իբրեւ մարգարէական ականք հայեցեալ՝ որ զկնի բազում

ժամանակաց եւ հօրն ի նոյն տեղոց հանգուցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի նորին ի չորրորդ ամին Տիրանայ, յոյժ հետեւող եղեալ հարցն առաքինութեան:

[ԺԲ]

Բայց Շապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց, մինչեւ զօրավիզն օգնականութեան եղեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որք միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Ճորայ եւ բանակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս: Եւ զայլ յոլով թագաւորս նուաճեալ Շապիոյ, եւ զազգս բարբարոսաց բազումս ի սատարութիւն կալեալ՝ յարձակեցաւ ի Միջերկրեայս եւ ի Պաղեստինէ: Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս՝ սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. եւ տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բազումք անկան յերկաքանչիւրոցն. եւ ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դարձոյց. մինչեւ ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս: Եւ ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ՝ յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփսիւեստի քաղաքին Կիլիկեցոց, թագաւորեալ ամս քսան եւ երիս: Ի սորա աւուրս երեւեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեան Կիրողի:

[ԺԳ]

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած եւ պաշտեաց զկուռս, եւ յարոյց հալածանս եւ խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ. եւ բազմադիմի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեան, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի Քրիստոսի պաշտօնն խափանեցի եւ դէռ երկրպագեցին: Եւ յորժամ զնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին, եւ անցեալ ընդ Կիլիկիայ հասանէր ի Միջագետս. եւ զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուանս նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանային անցիցն: Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն, եւ հալածականս առնէ. եւ հարեալ սպասաւորութիւն՝ անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրեւծիոյն, եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ:

Եւ խնդիրս առնէ, զի մի՛ տարցի զնա ընդ իւր ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, եւ յանձն առեալ Յուլիանոս՝ խնդրէ զօրս եւ պատանդս: Եւ Տիրանայ խնայեալ յԱրշակ որդի իւր երկրորդ՝ տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զերրորդ, հանդերձ կնաւ եւ որդւովք, եւ զթոռն իւր զՏիրիթ, զորդի մեռելուն Արտաշիսի, որդւոյ իւրոյ անդրանկան: Զորս առեալ Յուլիանոս՝ նոյն հետայն առաքէ ի Բիւզանդիոն. եւ զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն. եւ տայ զիւր պատկերն նկարեալ ի տախտակս, յորում եւ ի դիւաց զոմանս ընդ նմա. եւ հրամայէ յեկեղեցւոց կանգնել յարեւելից կուսէ. ասելով, թէ որք միանգամ ընդ Հռոմայեցոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնալէս առնեն: Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ՝ առեալ բերէ, ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ դիւաց երկրպագին պատկերք:

[ԺԴ]

Արդ՝ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Ծովաց՝ յիւրում արքայական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն: Զոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն՝ եհան ի ձեռաց արքայի. եւ ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով արքայի զիրին խորամանկութիւն: Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղև Տիրան, քանզի երկեալ ի Յուլիանոսէ, զմտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբրեւ զկոխող թագաւորական պատկերի. եւ յաւելեալ բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն, յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց՝ հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ ի գանելն աւանդեաց զհոգին:

Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրան ի ծերունոյ քահանայէն Դանիէլէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի եւ հիւպերետ, հրամայեաց գնա խեղդամահ առնել: Զոր բարձեալ աշակերտացն՝ թաղեցին ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր ի գիւղն Թորդան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց:

[ԺԵ]

Լուր սպանման սրբոյ Յուսկանն եւ քրթմնջին ամենայն նախարարացն եհաս առ նահապետն Ռըշտունեաց Զօրայ, որ փոխանակ Մանաճիրի սպարապետ էր Հայոց հարաւային գնդին, եւ Տիրանայ հրամանաւ զհետ Յուլիանոսի զօրօք: Որոյ լուեալ զայսպիսի համբաւ, ասէ զգօրս իւր. «Մի՛ վարեցուք հրամանաւ այնորիկ, որ զայթազողութիւն արկանէ յերկրպագութիւնն Քրիստոսի, եւ սպանանէ զսուրբս նորա. եւ մի՛ ճանապարհակցեցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի»: Եւ զգօրսն համակամս իւր արարեալ՝ դառնայ, եւ եկեալ ամրանայ ի Տմորիս, մինչեւ տեսցէ, թէ զի՛նչ արասցեն այլ նախարարքն: Բայց սուրհանդակքն Յուլիանոս յառաջ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով Տիրանայ թուղթ, որ ունէր օրինակ զայս.-

Թուղթ Յուլիանոսի առ Տիրան:

«Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, եւ ճակատագրեալ յանմահութիւն. Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ:

«Զգօրս, զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ. եւ մեր բաւական էաք յանթիւ գնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա. այլ թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի մի՛ ասիցեն զմենջ Պարսիկք, եթէ բռնութեամբ եւ ոչ կամաւ ածէ զգօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնդ: Արդ՝ եթէ ոչ ի քումմէ կամաց արար նա զայն՝ սատակեսցես զնա ազգաւիմբ, առ ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապա եթէ ոչ՝ երդուեալ ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, եւ յԱթենաս, որ զյաղթութիւնն, զի ի դառնալն մերում անպարտելի զօրութեամբս վանեցուք զքեզ եւ զաշխարհդ»:

Տեսեալ զայս Տիրանայ եւ յոյժ զարհուրեալ՝ առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր, եւ հանդերձ երդմամբ կոչէ առ ինքն զԶօրայ: Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, թէ լռեալ կան նախարարքն ամենայն՝ ըստ սովորական անժուժութեան մերոյ ազգիս ցրուեցան ի տունս իւրաքանչիւր: Եւ միայնացեալ Զօրայ, զայ առ արքայ յոչ կամաց. եւ արքայի զԶօրայ ի բուն առեալ՝ ունի եւ զամուրն նոցին զԱղթամար, եւ բառնայ զամենեսին

սատակմամբ: Բայց գմանուկ մի, որդի Մեհենդակայ եղբոր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին: Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամութ տէր Անծտայ:

[ԺԶ]

Բայց ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկան: Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի վարս ստացեալ՝ անարժանք եղեն այնմ առաքելականին աթոռոյ. այլ եւ մահ եւս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս, յոյժ ահագին եւ սարսափման լսողաց արժանաւոր, ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ եւ Աթանագենէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ պատշաճ այնմ, բայց մանուկ մի որդի Աթանագենի, որում Ներսէս անուն ճանաչէր, որ ի Կեսարիայ էր ի հրահանգս, եւ զայնու ժամանակաւ գնացեալ ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին գրուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի: Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Գրիգորի, ընտրեցին զՓառնէրսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, եւ կացուցին քահանայապետ ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս:

[ԺԷ]

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վեր ընկալեալ ի փորոտիսն՝ սատակի ի Պարսս: Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅորիանոս, որ ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց ի Բիւզանդիոն: Իսկ արքային Պարսից Շապիոյ զհետ նոցա կրթեալ, եւ խաբկանօք կոչէ զՏիրան առ ինքն, գրելով թուղթ այսպէս.-

Թուղթ Շապիոյ առ Տիրան.

«Մագդեզանց քաջ եւ բարձակից արեգական Շապուհ արքայից արքայ. ի բարւոջ մերում յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ. ողջոյն շատ:

«Ճշմարտիւ ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից. այլ եւ զգունդն զոր էառ ի քէն՝ զհետ յղեալ կոչեցեր ի բաց: Եւ զառաջինն զոր արարեր, զհտեմք, զի մի՛ ընդ աշխարհ քո անցանիցէ՝ արարեր, զոր ինքն իսկ առնելոց էր. ուստի եւ մեր պահապանք գնդին վատասրտեալ ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով. վասն որոյ մեր ցասուցեալ՝ սալարի նոցա ցլու արբուցաք արին: Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեսցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա՛ տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի»:

Զայս տեսեալ Տիրանայ՝ խելագարեալ գնաց առ նա. քանզի արժանն տանէր գնա ի տեղի հատուցմանն: Զոր տեսեալ Շապիոյ՝ կշտամբեաց գնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, եւ զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս զՄեղեկիային այնու ի հնումն. թէ եւ արդեօք վրէժս ընդ սրբոյ առնն այնորիկ պահաջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ Աւետարանին ձայնի՝ զովով լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս: Խաւարեցաւ եւ ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս մետասան:

[ԺԸ]

Բայց Շապուհ թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ գորդի նորա զԱրշակ, ակն ածելով ի զօրացն Հայոց, զի մի՛ խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին. այսպիսի իմն պատեհ համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս. նուաճեաց եւ զազգս նախարարացն, պատանդս առնելով յամենեցունց: Եւ փոխանակ Վահանայ Ամատունոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արեւելեայ զօրուն՝ զհաւատարիմ իւր զՎաղինակ Սիւնի, եւ նմա յանձն արարեալ զՀայս՝ ինքն զհետ յունական զօրուն կրթէր, եւ հասեալ ի Բիւթանիա, եւ նստէր ամիսս յոլովս: Եւ ոչ ինչ կարացեալ առնել՝ սիւն առ ծովուն կանգնէ, եւ առիւծ ի վերայ դնէ, մատեան ընդ ոտիւքն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի առիւծ հզօր է ի գազանս, նոյնպէս եւ պարսկականն ի թագաւորս. եւ մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս Հռոմայեցոց տէրութիւնն:

[ԺԹ]

Ընդ այնոսիկ ապա ժամանակս յարեաւ խռովութիւն արքային Պարսից Շապիոյ ի հիւսիսականաց ազգաց: Եւ Յունաց թագաւորեալ Վաղենտիանոս, եւ գումարտակ ի Միջերկրեայս առաքեալ՝ հալածականս առնէ զգօրս Պարսից: Ապա առաքէ առ Արշակ մեր թագաւոր թուղթ:

Թուղթ Վաղենտիանոսի առ Արշակ:

«Ինքնակալ Վաղենտիանոս Աւգոստոս, հանդերձ աթոռակցաւ մերով եւ թագակցաւ Վաղեսիւ կայսերաւ. Արշակայ Հայոց արքայի խնդալ:

«Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, եւ զերախտիսն՝ որ ի մենջ ի վաղնջուց մինչեւ ցքեզ, եւ հեռանալ ի նոցանէ եւ մօտել ի մեզ: Որպէս զի խառնեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, եւ հանդերձ գոհացողական թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ. եւ առեալ զեղբայրս քո, եւ որ ընդ սմա վտարանդիքս՝ ի բաց ածցեն: Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ Հռոմայեցոց տէրութեանս»:

Իսկ Արշակ եւ ոչ պատասխանի առնէ թղթոյն, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա. նա եւ ոչ զհետ Շապիոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ. այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանապազ ի գինարբուս եւ յերգս վարձակաց. քաջ եւ արի երեւեալ քան զԱքիլլէս, իսկ արդեամբք Թերսիտեայ նմանեալ կաղի եւ սրագլխոյ. վտարանջեալ յիւրոց նախագլխացն, մինչեւ զամբարտաւանութեանն ընկալաւ վարձս:

[Ի]

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէհ, որդի Աթանագիւնեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, եւ եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համօրէն

աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, իլելով եւ զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում: Քանզի բորոտք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. եւ զուրուկս փախստեայս առնէին, զի մի՛ ի նոցանէ յայլս փոխեցի ախտն. որոց դադարք՝ անապատք եւ ամայիք, եւ ծածկոյթ՝ վէմք եւ մացառք, ոչ յումեքէ գտանելով մխիթարութիւն թշուառութեանցն: Առ այսոքիւք եւ հաշմք անդամովք ոչ խնամեալ լինէին, եւ հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, եւ օտարք ոչ ժողովէին:

Իսկ նորա հրամայեալ՝ ըստ գաւառաց գաւառաց շինել աղքատանոցս ի խորշս եւ ի գերծ տեղիս. զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց: Եւ բաժանեաց ի նոսա գաւառս եւ զագարակս, պտղաբերել յարդեանց անդաստանաց եւ ի կթից արօտականաց եւ ի գեղմանց. զի պաշտեցեն զնոսա հարկաւ, բացէ ի բաց, եւ նոքա մի՛ ելցեն ըստ բնակութիւնս իւրեանց: Եւ յանձն արար Խադայ ումեմն, որ էր ի Մարգաց Կարնոյ սարկաւագ իւր: Սահմանէ եւ յամենայն գիւղս վանս շինել, զի լինիցին օտարանոցք, եւ տեղի սննդեան որքոց եւ ծերոց, եւ անունողաց տաճումն: Շինէ եւ յանապատ եւ յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս եւ մենաստանս եւ յատկանձնակաց խրճիթս. եւ հայր եւ տեսուչ նոցա կարգէ զՇաղիտայ եւ զԵպիփան եւ զԵփրեմ, եւ զԳինդ որ յազգէն Սկլունեաց, եւ զայլս ոմանս:

Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՛՝ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազաւելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին. եւ միւս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն: Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս զբարբարոսս այլանդակեալս, այլ իբրեւ զքաղաքացիս համեստացեալս:

[ԻԱ]

Սաստիկ եւ յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց Վաղենտինոս. ուստի եւ զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սատակեաց, եւ զՌոդանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանւոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, եւ ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրոյ: Եւ ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց զորս ի Հայսն առաքեաց՝ ցասուցին զնա առաւել զրուցով խրոխտալոյն Արշակայ: Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ առ ձեռն ունէր զբարկութիւն՝ հրամայեաց զՏրդատ եղբայր նորա, զհայր մանկանն Գնելոյ, սպանանել, եւ Թէոդոսի զօրու ծանու ի վերայ Հայոց դիմել: Որոյ հասեալ ի սահմանս Հայոց զարհուրի Արշակ եւ առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս. եւ ի հաշտութիւն մաղթեալ՝ տայ լիով զխափանեալ հարկսն, եւ պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ արձակէ զմեծն Ներսէս: Որոյ երթեալ եւ ի հանդարտութիւն զթագաւորն շրջեալ՝ մեծարի ի նոցանէ յոյժ. նա եւ զպատանդսն խնդրեալ առնու եւ դառնայ: Եւ կոյս մի անուն Ողոմպիադայ, յազգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ: Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնելոյ, յաղագս զուր ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեան, եւ զանձս յոլովս: Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ՝ խորհէր նմա չարիս հանապազ, սպասելով ի դիպող աւուր:

[ԻԲ]

Իսկ Գնէլ եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յոտին Արագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւն իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր: Եւ Տիրանայ ողբացեալ դառնապէս զՏրդատ զորդի իւր, զհայրն Գնէլոյ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման նորա. վասն որոյ տայ Գնէլոյ զամենայն ինչս իւր, եւ զկալուածս զիւղից եւ դաստակերտաց. եւ ի նմին աւանի Կուաշ հրամայէ բնակել: Ապա առնու Գնէլ իւր կին զՓառանձեմ ումն յազգէն Սիւնեաց. եւ թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգեւս ամենեցուն նախարարացն: Որոց հաճեալ ընդ նա եւ սիրեալ՝ ետուն առ նա զգաւակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զինու եւ զարդու. եւ յաւելին եւս սիրել զնա:

Աստանօր եգիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան. եւ մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքայի, որ ի Մամիկոնեան տոհմէն էր, ասէն. «Ո՛չ գիտես, զի խորհեալ է Գնէլոյ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեցէ: Ահա տե՛ս, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Գնէլ յԱյրարատ, ի կալուածս ձեր թագաւորաց, եւ սիրտ ամենայն նախարարացն եղեւ ընդ նմա: Քանզի կայսերքն նիրթելով զայդ՝ ետուն նմա զպատիւ հիւպատոսութեանդ, եւ զանձս սաստիկս, որով՝ պատրեաց զնախարարսն»: Երդնոյր Վարդան յարեւն արքայի եւ ասէր. «Իմովք ականջօք լուայ ի Գնէլոյ, զի ասէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն դորա եղեւ»:

Այսմ հաւատացեալ Արշակ՝ յղէ զնոյն իսկ զՎարդան առ Գնէլ, թէ «Ընդե՞ր բնակեցար յԱյրարատ եւ լուծեր զկարգ հայրենեաց: (Քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիովտի եւ Առբերանոյ, հանդերձ ռոճկօք եւ մտիւք յարքունուստ): Եւ արդ՝ ընտրելի է քեզ, կա՛մ ընդունել զմահ, կամ զնալ յԱյրարատայ, եւ արձակել ի քէն զուստերս նախարարացդ»: Զայս լուեալ Գնէլոյ՝ արար զհրամանս արքայի եւ զնաց յԱղիովիտ եւ յԱռբերանի: Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամս խիստս յղեաց առ որդի իւր Արշակ. վասն որոյ հեղձամահ եղեւ յիւրոց սենեկապետաց ի հրամանէ արքայի ի գաղտնիս, եւ ի նմին աւանի Կուաշ թաղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. թէ արդեօք զփոխարէնսն Դանիելի առնն Աստուծոյ հատոյց, որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղեւ ըստ Գրոց:

[ԻԳ]

Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոգայովտի. եւ եղեալ որս սաստիկ՝ ուրախացեալ Արշակ ի զինիս պարծէր, ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա մեռանել այնչափ բազմութիւն երեոց ի միում ժամու: Աստանօր դարձեալ նորոգէն զնենգութիւնն Տիրիթ եւ Վարդան, ասելով, Գնէլոյ բազում երէս քան զայն ունել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնէլոյ Գնունոյ հասեալ էր ցնա: Վասն որոյ առաքէ առ նա հրովարտակ այսպիսի.-

Թուղթ Արշակայ առ Գնէլ:

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, Գնէլոյ իմում որդւոյ խնդալ:

«Տեղե՛ս տեղիս քաջերէս ի լերինդ Ծաղկաց զպարկացիր ջրով, եւ պատրաստեսցես. զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց թագաւորականաց հանդիպեսցուք որսոց»:

Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ՝ խորհէր, եթէ ոչ ըստ հրամանին գտցէ արարեալ Գնէլոյ, պատճառս ի վերայ եղեալ, իբր թէ չարակնեաց զուրախանալն արքայի՝ կապեսցէ զնա: Այլ իբրեւ ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց եւ բազմութիւն երեոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու եւ կասկածանաց՝ հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նմին որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, երեոյ կամելով ձգել՝ նմա պատահեաց նետն: Որոյ առեալ զայնպիսի հրաման՝ վաղվաղակի կատարէ, ոչ այնչափ յաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելւոյն: Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովտի գոյին Գնէլոյ թաղեաց յարքունական քաղաքին Զարիշատի. ի չքմեղս եղեալ՝ կոծ մեծ առնէ:

[ԻԴ]

Թէպէտ եւ Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիսն՝ այն որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Աստուծոյ, յայտնի եւ աշխարհի, առ ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ եւ Գնէլոյ: Քանզի գիտացեալ ամենայն ուրուք՝ իմացաւ զայս եւ մեծն Ներսէս, եւ անէծ զԱրշակ եւ զառիթ սպանմանն. եւ գնացեալ նստաւ ի սուգ զաւուրս բազումս, որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց, այլ անամօթեալ, ազահելով ի գանձս սպանելոյն եւ ի ժառանգութիւն՝ յաւել առնուլ զկին նորին զՓառանձեմ. յորմէ եղեւ պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ:

Այս Փառանձեմ գործեաց զանլուր եւ զանկարելի չարիս, եւ զսարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանիւ ոմամք սուտանուն քահանայի ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ՝ ետ Ողիմիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, եւ ելոյծ ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս եւ զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, եւ փոխանակ կարգել զիւր հայրն զԱնտիոք:

[ԻԵ]

Իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն Շապիոյ ի հիւսիսականաց ազգաց, եւ պարապ առեալ ի պատերազմացն՝ յայտնեաց զցասումն զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա, այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս: Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ եւ զնորին սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք՝ խնդրել զհաշտութիւն: Բայց վասն զի քինախնդիր անցելոցն մարտից կամեցաւ լինել Շապուհ՝ ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղագաւ խնդրէ զԱրշակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօրօքն Հայոց ընդ իւր լինել: Իսկ Արշակ ոչ կամեցաւ իւրովի երթալ, այլ բարուրս եղեալ՝ դոյզն գունդ առաքէ զկնի Շապիոյ:

Եւ իւր բարկացեալ Տիրիթայ՝ ընկենու զնա ի պատուոյն, որպէս զի թէ ի նորա հրապուրանաց եղեւ այն, յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս: Եւ առաւել եւս զրգռէր զարքայ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոջ հարձի: Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք եւ

կսկծեցուցանողօր: Որոց ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան եւ պարսաւանաց տանել՝ դէմ եղեալ գնացին առ Շապուի հատուած: Ընդ որ առաւել եւս զայրագնեալ Արշակ՝ հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կրթել բազմաձեռն գնդաւ, զի ուր եւ հասցէ՝ սպանցէ գնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ եւ եղբայր նորա էր Վարդան: Եւ խնդրեցաւ անպարտ արինն Գնեւայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, եւ ի Վարդանայ, ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել:

[ԻԶ]

Իսկ Շապուի գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք: Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ եւ վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղիւնել ընդդէմ Շապիոյ: Եւ ոչ միայն զմուտն արգել, այլ եւ ոչ հրեշտակս առաքեաց առ նա, եւ ոչ գնորայսն ընկալաւ: Եւ հօր կոռոյ եղելոյ՝ զբազումս ի Պարսիցն սպանանեն. եւ ի պարտութիւն մատնեալ գնդին Շապիոյ, դառնայ անդրէն ի Մծբին. եւ հանգիստ առեալ զօրացն եւ արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏիգրանակերտ. եւ ոչ թողացուցին նմա յառաջախաղաց գունդք եւ լրտեսք՝ պատաղել զայնու, իբր թէ Յունացն խանգարեսցի գործ: Եւ Շապիոյ յառաջ անցեալ՝ զրէ առ նոսա թուղթ օրինակ զայս.-

Թուղթ Շապիոյ ի Տիգրանակերտ.

«Մագդեզանց քաջ Շապուի արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որք ոչ եւս էք անուանելոց ի մէջ Արեաց եւ Անարեաց:

«Ես կամէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ եւ քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել. եւ եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ուղեւորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձէնջ ուսցին եւ այլք գոյն առնել: Այլ ի դարձին իմում բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոց»:

[ԻԷ]

Բայց Արշակ եւս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան: Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. եւ ետ հրաման, որ որ անկեալ անդր բնակեցէ՝ մի՛ լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդառորք եւ պարտականք, եւ ծառայք եւ վնասակարք, եւ զողք եւ սպանողք, եւ կնահանք եւ այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, եւ ոչ կայր նոցա այց եւ խնդիր: Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն՝ եւ ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչեւ առ Շապուի եւս ունէլ նոցա բողոք: Եւ եղեւ ի դառնալն Շապիոյ ի Յունաց՝ առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց եւ հայ գունդ ընդ նմա, եթէ դէպ լինի, ունէլ զԱրշակ. եւ նա խոյս ետ ի նոցանէ զկողմամբք Կաւկասու, Վրաց միաբանելով:

Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս՝ ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Անի, եւ գերէ զամենայն զանձս արքունի որ ի նմա, այլ եւ զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ, թէ վասն նախատի՞նս առնելոյ Արշակայ, եթէ վասն հմայից

ինչ հեթանոսականաց: Ձոր ապա մաղթեալ նախարարացն՝ թափեալ թաղեցին յաւանին յԱղցս, որ յոտին Արագած կոչեցեալ լերինն: Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զոսկերս հեթանոսաց եւ հաւատացելոց, զի ընդ միմեանս էր խառնակեալ գերողացն, յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի դիրս սրբոցն թաղել ի Վաղարշապատ քաղաքի:

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, եւ հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչեւ ցկին, բայց ի տղայոց ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց եւ յանցաւորաց: Ձոր թեպէտ եւ վաղ գիտացեալ մեծին Ներսիսի՝ ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ ի կատար գործոյն հասալ՝ եգիտ բաժանեալ զտղայս կոտորելոցն, զի վարեցեն ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց: Ձորս թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի, եւ դարմանս եւ սնուցողս նոցին կարգեաց. որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ աղագաւ:

[ԻԸ]

Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղիւեցին ընդդիմանալ նմա. եւ ելեալ ի պարիսպն աղաղակէին. «Գնա՛ ի մէնջ, Շապուհ, զի մի՛ չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել եւս քան զառաջինն անցուցանիցենք պատերազմաւ»: Եւ նա պատասխանեաց. «Ո՛վ քաջքդ ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօքդ Տիգրանակերտի եւ արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի եւ յազատ տեղոյն կոուել, եւ կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կոիւսն»: Եւ զայս ասացեալ՝ դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. «Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք՝ զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք»: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, եւ նետիւք խոցոտել զի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշսն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, եւ ի ներքուստ կացնովք եւ սակրօք երկբերանովք եւ կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նգախարխար արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ եւ յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. եւ հուր ի դրունսն եւ յամենայն կողմանսն վառեալ, եւ քարինք եւ նետք եւ տէգք արձակեալք լինէին, եւ խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն՝ եւ ձեռն պարսկական ոչ վաստակեր զբազմախողխող երկաթն արեամբ արքուցանել, մինչեւ ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ի հիմունսն ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն: Եւ Շապուհ զմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս. եւ հրեշտակս առ որ ի Հայս գունդք առաքեալ՝ անպայազատ զՄիւնեացն հրամայէ առնել զտոհմ:

[ԻԹ]

Դարձեալ յարեաւ խոռվութիւն Շապիոյ ի նոյն ազգաց, եւ խաղաղութիւնն ի Յոյնս շրջեցաւ, ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին. սոցա խաղաղութիւն ի նոցա խոռվութեանն, եւ նոցա խաղաղութիւն ի սոցա խոռվութեանն, որ վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք: Քանզի հիւանդացեալ Վաղենտիանոս ի բերդին որ կոչի Բերգիտիոն՝ վճարի ի կենցաղոյս, եղբօրն փոխանորդելով գտերութիւնն՝ Վաղեսի. յետ բարեբախտագոյն պատերազմաւ Գթացն յաղթութեամբ դարձի, նոյն հետայն առաքէ զօրս ի Միջագետս ի Հայս, յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնութիւն Շապիոյ:

Բայց Արշակայ եկեալ Վրացի գնդաւ՝ ժողովէ զսակաւս եւ յիւր մտերմաց, եւ տայ պատերազմ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ, խնդրելով զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միաբանեալ եւ նոցա առաջնորդութեամբ Ներսէի որդւոյ՝ Կամսարայ, ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազումք յերկաքանչիւրոց կողմանցն անկան. քանզի արք դիպեալ արանց՝ ոչ ոք զպարտութիւն յանձն առնոյր: Եւ մինչ դեռ նոքա յայսմ էին, հասանէն եւ զօրքն կայսերականք: Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են նորա Շապուհ եւ Վաղէս եւ իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ առ մեծն Ներսէս բազում անգամ աղաչելով. խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց, եւ լինել ըստ կամաց նորա, եւ ապաշխարել ի քուրձ եւ ի մոխիր. միայն զի նա եկեսցէ եւ արասցէ խաղաղութիւն, եւ թափեսցէ զնա ի ձեռաց հզօրացն Յունաց: Սապէս եւ ի նախարարացն ասեպ ստեպ զմիմեանց զկնի գային մաղթանք նորին աղագաւ. նա եւ եպիսկոպոսացն ժողովեալ՝ պաղատանս մատուցանէին, զի մի՛ անփոյթ արասցէ զկորստենէ իւրոյ վիճակին:

Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէս՝ եկն ի մէջ նոցա, եւ արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թագաւորին եւ նախարարացն, բայց ի նահապետէն Արծրունեաց Մեհրութանայ եւ ի նորին քեռառնէ Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսող եղեալ՝ ապստամբեալ գնացին առ Շապուհ: Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յայնմ հետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ, եւ նոքա ծառայեսցեն միամտութեամբ. եւ այս ի մէջ նոցա: Բայց եւ առ զօրսն Յունաց երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի՛ ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն եւ զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, եւ դառնալ: Որում լսող եղեալ քաղցր եւ մեծն Թեոդորոս զօրավար՝ դառնայ առ կայսր հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ, որ ունէր օրինակ գայս.-

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս:

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց եւ ամենայն նախարարք Արամեան ազինս. տեառն մերում ինքնակալի Վաղեսի Աւգոստոսի եւ որդւոյ քում Գրատիանոսի խնդալ:

«Մի՛ դիցէ ինքնակալդ ի մտի, եթէ առ ասել զձեզ նշկահեցաք, կամ իբրեւ զհզօրս ինչ զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք զունդ հինից յերկիրդ Յունաց. այլ մեծի խոռվութեանդ, որ ի ձերում միջի շարժեցաւ, գիտակ եղեալ՝ երկուցեալ ի Շապիոյ, եթէ ոչ ոք թափեսցէ զմեզ ի ձեռաց նորա՝ օգնեցաք նմա դոյզն գնդաւ: Այլ ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիամտութիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ աւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր, մինչեւ զոսկերս անգամ հարցն բրեաց ի գերեզմանաց: Եւ արդ՝

հաւատացեալ ձեր եղելոցս՝ զառաջին սէրն առ մեզ հաստատուն պահեցէ՛ք, եւ մեր առ ձեզ զմտերիմն հատուցուք ծառայութիւն»:

Իսկ Վաղէս ո՛չ զթուղթն ընթերցաւ, եւ ոչ զմեծն Ներսէս ետես. այլ բացէ ի բաց արտասահմանել զնա հրամայէ, եւ սրոյ զամենայն պատանդսն մատնել:

[Լ]

Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացոց հոգեմարտն Մակեդոն: Եւ իբրեւ ել հրաման յարքունուստ աքսորել զմեծն Ներսէս, որպէս զմի անգամ խաբող եւ դրժող արքայի՝ մատուցեալ առ նա ոմանց ի հերձուածողաց աղանդոյն Արիոսի, ասեն. «Եթէ դաւանես ընդ մեզ՝ թափէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն»: Որում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. եւ ի նաւալիւն լինել ըստ խստաշունչ օղոյ ձմերայնոյն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. եւ նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկան նաւել, մնային տագնապեալ, ուտելով զարմատս անտառին: Այլ ի տեսչութենէն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ամիսս ուր ի ձկանցն, զոր ծովն ընկնէնոյր կենդանիս: Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդօքն՝ թափեաց Մակեդոն:

[ԼԱ]

Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտիցն, զոր եղ ընդ նախարարսն, եւ խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Եւ կոտորեաց զբազումն ի նախարարացն, մանաւանդ զազգն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտագերս եւ ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ: Եւ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Արմաւիր իբր զազգականս իւր, ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս եւ զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել: Եւ ոչ ոք ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշարի. քանզի ունէր կին Արշակունի, որ եւ բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ եւ Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսէսէ. որոյ աղագաւ եւ ոչ ի կոտորման նոցա դիպեցաւ: Այլ լուեալ զբօթն՝ հանդերձ որդւովքն Շաւարշաւ եւ Գազաւոնիւ եւ բոլոր ընտանեօքն զնաց փախստական ի Յոյնս:

Բայց ի գնալն մեծին Ներսիսի ի Յոյնս՝ էր ձեռնադրեալ զսարկաւազն Խաղ յեպիսկոպոսութիւն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց, եւ հաւատաց ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհիս մինչեւ ցժամանակ իւրոյ դարձին: Այս Խաղ յամենայնի նմանել մեծին Ներսիսի, եւ առաւել եւս ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ եւ շտեմարանքն իսկ աղբերացան սքանչելապէս իբր առ Եղիայիւ եւ Եղիսէիւ. եւ ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր եւ սաստիկ էր եւ աներկիւղ: Եւ ոչ եղեւ ի նմա զամագիւտ սատանայ, բայց առ միոյ նուագի, զի էր պճնող առ հանդերձս եւ ձիասէր. զոր պարսաւեալ այսպանէին փոխանակաբանեալ՝ որք ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին: Վասն որոյ թողեալ այնուհետեւ զպերճագոյն հանդերձսն, խարազնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ:

[ԼԲ]

Եւ եղև ի սատակել Արշակայ զագգն Կամսարականաց՝ հրամայեաց զղիակունս նոցա քարշել եւ ընկենուլ անթաղ, կերակուր լինել շանց. եւ ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր գնոցայն հրամայելով զհամբարսն: Ջորոց պեղեալ երկուս հորս յոյժ քաջախորս եւ սաստկապէս լայնս, որ ի շինին Նախճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանի: Իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան զագանակուր եղելոց, ցրուեալս առ եզերք փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ ի սայլսն ներքոյ եղեգանն՝ բերեալ թաղեցին ի նոյն հորս: Ջոր զգացեալ Արշակայ՝ հրամայէ զսայլորդսն ի վերայ հորոցն կախել զփայտէ:

Բայց Խադայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուագին, այսմ ժամանեալ հասանէ. եւ սկսաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան: Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա եւ քարկոծել: Եւ քանզի էին դստերաց նորա տայգերք ի մեծ նախարարութեանցն, ի կորովի եւ ի քաջ ազգէն Ապահունեաց՝ սուսերս հանեալ կիսախողիտող զքարշողսն առնէին, եւ յափշտակեալ զԽադ ի ձեռաց նոցա, եւ յիւրեանցն գնացին գաւառ: Եւ Արշակայ ոչ ի հակառակս մտեալ՝ զօղեր, զի մի՛ խռովութիւն ամենայն նախարարացն յուզիցի:

[ԼԳ]

Բայց Վաղեսի կայսեր ըստ արժանի իւրոց խորհրդոցն զյաւիտենական գեհենին աստէն բերելով զօրինակ, հրակեզ եղեալ յԱդրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. եւ առնու զթագն Թէոդոս: Սա քակեաց զմեհեանս կոռցն մինչեւ յատակս, զփակեալսն միայն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալն Արեգական եւ Արտեմեայ եւ Ափրոդիտեայ ի Բիզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս եւ զտաճարն Դամասկոսի, եւ արար եկեղեցի. նոյնպէս եւ զտաճարն Իլիու քաղաքի, զԼիբանոսի զմեծ եւ զհռչակաւոր զերեքբարեանն:

Սա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ի մետաղս, ընդ որս եւ զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ի Բիզանդիոն՝ պահէ մեծաւ պատուով, մինչեւ ճշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայիոյութեանցն. զի ոչ Տէր խոստովանէր զՀոգին սուրբ, եւ ոչ երկրպագելի եւ ոչ փառաւորելի ընդ Հօր եւ ընդ Որդոյ, այլ օտար յԱստուծոյ բնութենէն, եւ ստացական եւ ծառայ եւ պաշտօնեայ, եւ ազդումն ինչ, եւ ոչ էութիւն անձնաւոր: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիզանդիոն, Դամասիոս Հռոմայ, Նեքտառիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքոյ, Կիւրդոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիսիայ, Գեղասիոս Կեսարոյ, Գրիգորիոս Նաճիանձոյ, Անփիլոքսիոս Իկոնիոյ, եւ այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարիւր եւ յիսուն հարք, որք նգովեալ մերժեցին զՄակեդոն եւ զամենայն հոգեմարտս:

[ԼԴ]

Դարձեալ պարապ առեալ Շապիոյ ի պատերազմացն՝ առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանառգան ոմն պահլաւիկ՝ հօր զնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ: Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ

յԱլանառզանն՝ կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Արշակայ. եւ մեծարեալք ի նմանէ դառնային յաշխարհս մեր: Ուստի տարակուսեալ Արշակայ՝ յդէ պատգամ առ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ «Դու արիւն իմ եւ հարազատութիւն, ընդէ՞ր այդպիսեալ վարես զիս ջերմութեամբ. թէպէտ եւ ականազգալուստ քո գիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապիոյ՝ զալ ի վերայ քո ազգականիս: Այլ արդ՝ թուլացո՞ ինձ դօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչեւ ոգի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. եւ դու կալցես զաշխարհս, եւ բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ի մտերիմ հարազատեմ»:

Դարձուցանէ Ալանառզանն այսպիսի պատասխանիս, եւ ասէ. «Թէ դու ոչ խնայեցեր յազգայինսն մեր Կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քեզ հարազատագոյնք, դենի ձերոյ մասամբ եւ աշխարհաւ համաբնակաւ, զիա՞րդ յինէն ակն ունիցիս ի քեզ խնայել, հեռացեալ դենիւ եւ բնակութեամբ. եւ որո՞վ օրինակաւ ես ի քոյսն յուսալով բարիս, որ անյայտ է թէ առից՝ զգտեալսն յիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ»:

Ապա այնուհետեւ յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ, եւ ի պահեստի լինի ի նմանէ. եւ բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեցէ ի դուռն: Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեցեն:

[ԼԵ]

Իբրեւ զիտացին նախարարք Հայոց, այնք, որոց նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էր Շապուհ արքայ Պարսից, թէ եւ զնոցա կանայսն խնդրեալ է իբրեւ զայնց, որք առ Արշակայն էին միամիտք, եւ զայն եւս տեսին, եթէ գնաց Ալանառզան, եւ գունդ փոքր է որ վասն այնր է եկեալ՝ միաբանեալ հալածեցին զնոսա. եւ իւրեանց առեալ զկանայս եւ զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց: Նա եւ ոչ դշխոյն Փառանձեմ գնաց ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ի ձեռաց Շապիոյ: Ընդ որս զչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք, եւ տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնուշն կոչեցեալ բերդ: Եւ բազում զօրս գումարեալ ի ձեռն Մեհրութանայ Արծրունւոյ եւ Վահանայ Մամիկոնէի, ուրացողաց զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նստան շուրջ զբերդաւն Արտագերից: Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց զի բարկութիւնն Աստուծոյ էր ի վերայ Արշակայ՝ մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւուն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամաց, եւ ոչ ի բռնութենէ: Զորս գերեալ հանդերձ գանձիւքն եւ տիկնաւն Փառանձեմաւ խաղացուցին ի յԱսորեստան. եւ անդ ընդ սայլի ցից հանեալ՝ սատակեցին:

Ի նմին ժամու եհաս հրաման ի Շապիոյ արքայէ, զի քանդեալ աւերեցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, եւ զՀրեայն խաղացուցեն ի գերութիւն, եւ զայն Հրեայսն, որ նովին հրէութեան օրինօք կային ի Վանն Տոսպայ, զորս ածեալ էր Բարգափրանայ Ռըշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան: Գերեցին եւ զայն Հրեայսն որք յԱրտաշատ եւ ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի, որք յաւուրս սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս. ընդ որս եւ զԶուլթայ երէց Արտաշատու: Յայնժամ

մատուցեալ առ Շապուհ Մեհրութան եւ Վահան չարախօսէին զԶուիթայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան: Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զԶուիթայ, զի թողցէ զօրէնս քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ: Զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ՝ սաւուղաբար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց ամս երեսուն:

[ԼԶ]

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեաց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մեհրութանայ, եւ արձակեաց ի Հայս, ի նա հաւատալով զաշխարհս: Եւ տուեալ նմա կին զքոյր իւր զՈրմիզդուխտ, եւ հրովարտակս բազում շինից եւ դաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին, եւ խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն մագդեզանց զաշխարհս դարձուցէ: Որոյ յանձն առեալ եւ եկեալ, եւ զբազումս ի նախարարաց կանանց կալեալ՝ ի բերդս բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով: Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զեպիսկոպոսս եւ զբահանայս հարկաց պատճառաւ կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, եւ հրաման տայր մի՝ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ զպարսիկ, եւ մի՝ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեւին մի՝ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն եւ հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն. զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չեւ եւս էր լեալ, եւ յունականան վարէին եկեղեցւոյ կարգք:

Արդ՝ իբրեւ լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին ի վերայ Հայոց, եւ զմահն Արշակայ՝ աղաչեաց զինքնակալն Թէոդոս, խնդրելով ի նմանէ օգնականութիւն: Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Արշակայ. եւ ընդ նմա գումարեաց զօր բազում ի ձեռն քաջ ստրատելատին Տերենտիանոսի: Եւ մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ եւ որք ոչ, եւ զապրեալ Կամսարականն Սպանդարատ՝ սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց: Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Մեհրութան պետացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. եւ հալածական արարեալ՝ յինքեանս թափեն զաշխարհս: Բայց Մեհրութան հրամայէ պայկացն՝ զբերդիցն պարսպաց կախել զկանայս նախարարացն, մինչեւ մեռցին. եւ թողուլ նոյնպէս ի կախադանին զդիակունսն, զի լուծեալ անկցին՝ գէշ կերակուր լինել թոչնոց:

[ԼԷ]

Ազգ արարեալ Մեհրութանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի զոր արար առ Պապ՝ ելանէ հրաման ի Շապիոյ՝ ամենայն զօրացն Պարսից երթալ ընդ Մեհրութանայ ի Հայս ի պատերազմ: Դոյնպէս ազգեն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ եւ Տերենտիանոս զՇապիոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել ի վերայ մեր, բայց ի դրանկացն: Ապա եւ Աւգոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Ադդէի կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոք թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ եւ զհետեւակս պահապանս քաղաքացն, որք զմետաքսեայսն ունէին զվիշապս:

Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին որ կոչի Ձիրաւ, եւ մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ մանկունք քաջ նախարարացն Հայոց, ինքնակամ նահատակեալք, մտին ի մէջ ճակատուցն, առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց: Ելին եւ ի զօրացն Պարսից համատիք նոցա, եւ խաղացին ի մէջ ճակատուցն. եւ ցիրք ընդ ցիրս լինէին: Եւ ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերեւաթափ, այնպէս երազ յերիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկնելուն, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել: Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին՝ նոքա ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին, առ ոչ ինչ վնասելոյ: Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետեւակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ:

Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէսս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու, եւ էր տեսանել իբրեւ զպարիսպ ինչ, յորոց յովոյք ի ջղեայ եւ ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երեւոյթս. եւ ի վերայ նոցա անխալամ գէսք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթս ինչ հովանաւոր ծառոց: Բայց զվիշապացն մանուածս, ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ ի փչմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրեւ զլեռն ինչ ադամանդեայ խոնարհիլ ի ծով - բովանդակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն: Քանզի եւ զնոսա էր տեսանել իբրեւ զհօր ինչ գետ առ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ. արդարեւ զջրոյ գոյն զրահագգեստացն բերէր տեսութիւն:

Արդ՝ իբրեւ ետես մեծն Ներսէս զայն ամենայն՝ ել նա ի կատար լերինն Նպատայ. եւ ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս, հանգոյն նախամարգարէին Մովսիսի, մինչեւ պարտեցաւ երկրորդն Ամաղէկ:

Իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք զլերամբքն փայլատակէին իբրեւ յամպոյ մեծէ, եւ ի նոցանէ ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք. յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ եւ մերն, վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման: Իսկ ի բաղխել զմիմեանս՝ եղել ի վերայ հովանի ամպոյ, եւ հողմ սաստիկ ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ: Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ Կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շերգիր Ղեկաց արքայ, զգլուխ միջին գնդին պնդութեամբ գտելի ճակատուն կալեալ: Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, եւ հերձեալ զխումբն, որպէս զշանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, եւ զխումբն պտուտեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէր: Եւ այսպէս ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ առ հասարակ զօրքն Յունաց եւ Հայոց, դիակամբք թշնամեացն լցին զդաշտն ամենայն, եւ զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին: Ընդ որս եւ զՌոնայր Ադուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն:

Բայց ամբարշտին Մեհրուժանայ վիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն հայոց Սմբատ, եւ զորս ընդ նմայն էին կոտորեալ՝ ձերբակալ առնէ զվատշուէրն յեզեր շամբին Կոզայովտի: Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ ի բանակն. այլ գտեղեօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամբարշտին

գումանս խորանաւորս հուր լուցեալ, եւ շամփուր երկաթի՝ միս խորովելոյ. գոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, եւ յոյժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհրութան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. եւ ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»։ Եւ մինչ դեռ տաքն էր իբրեւ զհուր՝ եղ ի գլուխն Մեհրութանայ, եւ այնպէս սատակեցաւ չարն։ Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ։

[ԼԸ]

Յետ սպառելոյ պատերազմացն եւ խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դներ վկայութիւն ի մէջ արքային Պապայ եւ ի մէջ նախարարացն՝ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեցեն ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան եւ գործքն. եւ զի արքայն մի՛ հորն իւրում նմանեցի, անիրաւել եւ զրկել, այլ վարեցի ուղղութեամբ, հայրաքար խնամովք առ նախարարսն. եւ նոքա մի՛ եւս յաւելցեն վտարանջել, նշկահելով գնա, այլ ծառայել միամտութեամբ։ Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ գոր յափշտակեալ էր հոր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ եւ զԱրշարունեաց, որ լեալ էին ազգին Կամսարականաց, ոչ իբրեւ զանիրաւ ազահութիւն հոր իւրոյ Արշակայ, այլ իբրեւ պարգեւս ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՂեկաց արքայն։ Այլ եւ զայլոց նախարարացն դարձոյց զզրկանս, եւ յոյժ անընչասիրաքար ցուցանէր զիւր ախորժակսն, եւ առատաբար կեայր։

Բայց զի ամօթալի ախտիւ զազրագործ էր, եւ յանդիմանեալ կշտամբէր ի մեծէն Ներսիսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս, եւ ոչ իշխէր յինքնակալէն Թէոդոսէ յայտնի ինչ առնել նմա չարիս. դեղ մահու գաղտնի արքուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյժ ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն եւ չորս։ Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս ի գաւառին Եկեղեաց, ի գեօղն որ կոչի Խախ, բարձեալ զմարմին նորա արքային Պապայ՝ թաղեաց ի Թիլն աւանին, զանխլաբար ունելով զեղեալսն։

[ԼԹ]

Ապա տեսեալ թագաւորին Պապայ սգացեալ զամենայն Հայս ի վերայ երանելւոյն Ներսիսի, հարկաւորեալ յուզեաց եւ եգիտ գոմն յազգէ եւ ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անուն Սահակ կոչէր, ոչ հեռի ի գովութենէ. գոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։

Բայց Պապայ լուեալ, եթէ մեծն Թէոդոս ել ի Բիւզանդիոյ ի Հռովմ կոյս, եւ մտեալ ի Թեսաղոնիկ հանդերձ սպայիւն, եւ յաղագս իջավանին եղել խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն, եւ մարտ խռովութեան, եւ յաղթեալ ինքնակալին՝ սատակեաց ի քաղաքացեացն արս հնգետասան հազար։ Զայս լուեալ Պապայ, վարկուցեալ յերկարել այսպիսոյ խռովութեան՝ արհամարհեալ նշկահեաց. եւ զրգոեալ գնա կորստեանն իւրոյ՝ հալածեաց զՏերենտիանոս հանդերձ զօրօքն, եւ սկսաւ պատրաստել ի պատերազմ։ Եւ հասեալ հրաման ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն

դարձաւ քաջն Տերենտիանոս: Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, եւ զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ Անձեւացեաց եւ սպարապետ Պապայ արեւելեան զօրուն. զոր յաղթողին Տերենտիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կիսակտուր զգլուխ նորա, ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ: Եւ Պապայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի՛ մեռցի, այլ յանդիման լինել արքայի. եւ քաջին Տերենտիանոսի գթացեալ՝ շնորհեաց նմա զմաղթանսն: Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին Թէոդոսի՝ ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի, թագաւորեալ ամս եօթն:

[Խ]

Բայց Աւգոստոս բարեացապարտն Թէոդոս, որ ի մեծ, ի քսաներորդ ամին իւրում թագաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէ Արշակունեաց: Այս Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, եւ յոյժ կորովի նետաձգութեամբ: Որ ի ժամանակի ի փախստենէն Շապիոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պիսաս զբռնամարտիկսն յաղթելով. դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացոց յօր հասարակի կոտորեաց առիծս, յորում փառս Ողոմպիայ խաղուն հանդիսի յմբշամարտկացն՝ երեւի եւ յարգի: Այլ որ առ ազգին Ղանկուարտացն նորա արութիւնք քաջութեան՝ համարձակիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի հինգ նահատակս ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ՝ ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ. եւ ի բերդ ինչ դիմեալ, ի վերայ պատուարին եօթնետասն այր նետիւք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մրրկէ վաղահասուկ թզենեաց:

Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն եւ հինգ ամին Շապիոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց Ասորոց ի դժուարս Դարանաղոյ, եւ փախստեայս արարեալ՝ հետամուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս կամրջին Եփրատայ՝ ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ՝ վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զղակոնացին Քիոնեայ վազսն քսան եւ երկուց կանգնոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլեւս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով: Յորմէ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկեց լինելով ի ձեռն եկին:

Յաղագս որոյ արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսոքիւք եւ ի թագաւորութեանն ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան, եւ սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Ջոր զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազդ առնեն կայսեր: Իսկ կայսրն Թէոդոս հրամայեաց գնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ի կոչ ինքնակալին: Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ ի սուտ հանել զԱւգոստոսն: Իսկ կայսրն եւ ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապօք ետ տանել գնա ի Թուրքիս կղզի Ովկիանու. որ թագաւորեաց ամս չորս:

Բայց յերկրորդ ամի Վարազդատայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Զաւէն, ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու, ամս չորս:

[ԽԱ]

Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ, որպէս թէ ոչ միաբանեցին երկոքին յապստամբութիւն: Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք եւ զօրու: Որք եկեալ կալան զաշխարհս մեր եւ տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս: Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ՝ զդուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, եւ Վաղարշակ՝ զդուստր Սահակայ ասպետի, որ ի նմին ամի վախճանեցաւ:

Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս, ազգական Շահակայ եւ Զաւենայ, ամս հինգ:

Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ ի պատերազմ՝ ի Միդուլանոն հիւանդացեալ մեռաւ, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Արկադեայ զԲիզանդեայն եւ Ոնորեայ զՀռոմայն. որք ոչ գովելիք եւ արժանաւորք հայրենականացն գտան առաքինութեանց:

[ԽԲ]

Իմացեալ Շապիոյ, թէ թերուղիղ է Արկադ՝ խօսի ընդ նմա խաղաղութիւն. քանզի էր պարտեալ հարեալ ի հօրէ նորա ի մեծէն Թէոդոսէ: Յանձն առնու եւ Արկադ առնել զհաշտութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխացն. զի թէպէտ եւ յԱստուծոյ էր պարգեւեալ՝ զյաղթութիւն յամս կենաց երանելւոյն Թէոդոսի, սակայն զօրագլուխքն վաստակեալ ձանձրացեալ լինէին յաշխատութենէ հանապազորդ պատերազմացն: Վասն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս եւ զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ: Վասն որոյ թողեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ, եւ զամենայն մասն բաժնին Պարսից՝ զնաց տիրել արեւմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ, որ ի մասն ի բաժնին Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքին, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել՝ եւ ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, քան յոլովից իշխել՝ եւ մտանել ընդ լծով հեթանոսաց: Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք եւ որդւովք եւ նախարարութիւնք որ ի բաժնին Շապիոյ, թողլով զհւրաքանչիւր արարս եւ զգիւղս եւ զդաստակերտս:

Ընդ որ զչարեալ Շապիոյ, գրէ առ Արշակ, թէ «Ընդէ՞ր գրգռեցեր զպատերազմ ի մեջ իմ եւ կայսեր, տանելով զնախարարութիւնս իմոյ բաժնիս»: Եւ պատասխանի լսէ յԱրշակայ, թէ «Վասն զի ոչ համբերէին ընդ Պարսիկ առաջնորդաւ վարիլ՝ եկին զհետ իմ. եւ արդ եթէ հաւատաս ցիս զմասինդ քո իշխանութիւն, որպէս եւ կայսր զհւրոյս՝ պատրաստ եմ ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ է հաճոյ քեզ այս, եւ իւրեանց կամաւ դարձցին առ քեզ նախարարքս՝ ոչ արգելում»: Զայս լուեալ Շապիոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ի վերայ բաժնի իւրոյ զԽոսրով ոմն ի նմին ազգէն Արշակունեաց. եւ առ նախարարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Արշակայ՝ գրեաց հրովարտակ, որ ունէր զայս.-

Թուղթ Շապիոյ առ նախարարսն:

«Դիցազանց քաջ, Շապուհ արքայից արքայ. նախարարաց Հայոց, որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հատան. ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ:

«Թէպէտ եւ ձեր ոչ ազատաբար արարեալ, թողէք զհրաքանչիւր իշխանութիւնս, եւ մեզ ոչ ինչ նիւազ էր ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար խնամոց գրացաք ի ձեզ եւ յաշխարհդ ձեր. զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, եւ հովիւք առանց բարիոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ոմն ի դէնէ ձերմէ, եւ յազգէ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ՝ դարձեալ ձեր յիրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս եւ ցայժմ: Երդուեալ ի հուր եւ ի ջուր եւ ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան եւ պատրանաց արարաք զայդ, եւ անշրջելի պահեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց՝ զտունս նոցա հանդերձ զհիղօք եւ դաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք»:

[ԽԳ]

Իբրեւ լուան նախարարքն Հայոց, այնք որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Շապուհ՝ թագաւոր հաւատացեալ Արշակունի, եւ զմութեակ ուխտին տեսին՝ թողեալ զԱրշակ դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց յերից պատանեաց սննդակցաց արքայի եւ ի մօտաւոր մերձաւորաց - Դարա, որդի Բաբկայ տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, եւ Գազաւոն, որդի Սպանդարատայ, տեառն Շիրակայ եւ Արշարունեաց, եւ Պերոզ յազգէն Գարդմանացոց. եւ ի նոսին յարեցեալք՝ Ատատ յազգէն Գնունեաց, Կենան յազգէն Ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Մոկաց, Ռըստոմ Առաւենեան, եւ այլք անյայտք ոմանք: Վասն որոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շապիոյ, եւ ոչ եթող զկալուածս որդւոյ ի հայր, եւ ոչ զեղբօր յեղբայր:

Բայց էին ոմանք եւ ի նախարարացն, որք ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց ի բաժնին Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ Վաղարշակայ, եղբօր Արշակայ, եւ խնդրեցին գալ առ Խոսրով. ընդ որում խեթիւ հայէր Արշակ, հանապազ հրապուրեալ ի կնոջն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա՝ ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ: Ապա յայնժամ եղեւ քսութիւն սուտ զնմանէ յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ. վասն որոյ չարչարեաց զնա Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ եւ անկանել առ Խոսրով. եւ խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լինէին Սուրեն Խոռխոռունի եւ Վահան Առաւելեան, եւ Աշխադար յազգէն Դիմաքսենից: Բայց ի գնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ ի զօրացն Արշակայ. թաքուցեալ դօղեցին ընդ կեղծաւորութեանն առագաստիւ, սպասեալ դիպող աւուր:

[ԽԴ]

Բայց Խոսրով մեծապէս ուրախ եղեւ ընդ գալն Սահակայ ասպետի, եւ սպարապետ զնա ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց. եւ դարձոյց ի նա զկալուածս հայրենիս, եւ այլ աւանս հանդերձ ազարակօք պարգեւեաց նմա յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին:

Զայսու աւուրքք ոմանք յազգէն Վանանդացւոց ապստամբեցին ի Խոսրովայ. եւ ոչ յոք ապաւինեցան, այլ ամբացան ի մայրիս լերանց իւրեանց եւ յանձուկս Տայոց քարանց. յեղուզակարար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց խռովէին զաշխարհս եւ անհանգիստ պահէին: Յորոց վերայ չոգաւ սպարապետն Խոսրովայ Սահակ ասպետ, եւ զբազումս ի նոցանէ սատակեաց, եւ զբազումս փախստական արար ի կողմանս Չորրորդ Հայոց: Զի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան, ի Յոյնս ապաւինելով, եւ ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին. այլ զաւազակս ոմանս, որ ի կողմանս Չորրորդ Հայոց էին, ի սահմանս Ասորւոց, դիմեցին ապաստան առնել: Քանզի Վանանդացիք զաւազակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, եւ որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուէին նոցա: Զորոց ձիգ զհետ մտեալ Սահակայ՝ վարէ յերկար մինչեւ ի սահմանս Մանանաղոյ:

[ԽԵ]

Սուրենայ Խոռխոռունոյ եւ Վահանայ Առաւելենի եւ Աշխադարայ Դիմաքսենի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծովաց, զոր յափշտակեալ, եւ կամեցեալ անցանել առ Խոսրով՝ ոչ ժամանեցին: Քանզի աճապարեալ Սամուելի Մամիկոնենի մտերմի Արշակայ, յոլովաձեռն գնդաւ զհետ մտեալ՝ փախստեայս արկանէ յամուր այրս ի գաւառին Մանանաղոյ. յոր մուտ ոչ գտանէր, բայց ի կողմանէ դոյզն ելք էին առ ի թաւալ, եւ առաջի դրաց այրին սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. եւ ի վերուստ պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորաձորոյն. եւ որ ինչ զերծանի՝ յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկանի, անդադար հոլովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկոխի: Վասն որոյ տարակուսեալ Սամուել վարանէր առ անհնարութեան տեղեացն: Եւ ազդ արարեալ Արշակայ՝ հրամայեաց արկդ գործել երկաթակապ, եւ քաջ արանց ի ներքս մտանել, եւ այնպէս շղթայատող կարիւք ի վերուստ ի վայր իջուցանել ի դուրս այրին: Սակայն եւ ոչ այն ինչ վնասեաց. քանզի յոյժ ի բացեայ պահէր ցիրդն:

Եւ մինչ դեռ նոքա յայնմ էին՝ լինէր իմն ըստ դիպուածոյ բախտի հասանել անդր ասպետին Սահակայ բովանդակ գնդաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր: Թողեալ զնոսա՝ դիմէ ի վերայ այնոցիկ որք ընդ այրին մարտնչէին, եւ հալածական արարեալ հանէ զՍուրեն, եւ զՎահան եւ զԱշխադար հանդերձ զանձիւքն, փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով: Իսկ Խոսրովայ առեալ ի զանձուցն հանէ եւ մասն Շապիոյ. եւ հրամանաւ նորա տայ նոցա գիւղս եւ դաստակերտս ընտիրս եւ յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղեւ սկիզբն պատերազմին Արշակայ եւ Խոսրովայ:

[ԽԶ]

Թէպէտ եւ ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ եւ Արկադ Խոսրովայ եւ Արշակայ, լինել զօրավիզն օգնականութեան առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն եւ ոչ արգելին զնոսա: Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Արշակայ զգօրս իւր՝ խաղայ ի վերայ Խոսրովայ: Գնաց եւ Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մօրսն կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ, զի մի՛ ի սահմանս իւր իջցէ. եւ ոչ այնչափ ատակեաց աճապարեալ՝ մինչեւ եգիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանս, ի

գաւառին Վանանդայ: Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին որ կոչի Երեւել. եւ տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի եւ սպարապետն նորա Դարա Սիւնի ի պատերազմին, եւ փախստական լինի Արշակ սակաւութ: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ ասպետի, սպարապետին Խոսրովայ՝ վարէր սաստկապէս: Ուրանօր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գազաւոնի, որդւոյ Սպանդարատայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝ ցրուէր զհետամուտսն, եւ տայր պարապ ժամ գնալոյ Արշակայ:

Եւ դարձաւ Խոսրով ի տեղի իւր, եւ գնաց Արշակ յԵկեղեաց. եւ հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք՝ ջերանի հիւծմամբ եւ մեռանի, թագաւորեալ ամենայն Հայոց ամս հինգ, եւ կիսոցն Հայոց ամս երկուս եւ կէս: Եւ այնուհետեւ ոչ եւս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարաց կողմանցն այնոցիկ քաջն Գազաւոն. եւ աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս:

[ԽԷ]

Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, եւ զխոռվութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ եւ ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, եւ յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ ի դրանն արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սիրեաց զմիայնակեցութեան վարս. որպէս ասաց ոմն, թէ ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խոռվեալ, եւ անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ. նոյնպէս եւ նորա փախուցեալ. յաշխարհական զբաղմանց, եւ ընկեցեալ յետս զմարմնական պատին՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա դօղեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչեւ ցայն ժամանակս, եւ ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին, որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դէք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց: Եւ ոչ ինչ պակաս յայնցանէ արարեալ գտանի եւ ի Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին որ կոչէր Վաղինակ:

Եւ ի վարդապետել երանելւոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող եւ թարգմանիչ. եւ եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր՝ զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. եւ արկեալ զանձն ի ջանս՝ պէս պէս փորձիւք տաժանէր:

[ԽԸ]

Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, եւ դժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել՝ խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օրինակ գայս.-

Թուղթ նախարարացն առ Խոսրով:

«Ստրատելատ Գազաւոն եւ ամենայն նախարարք Հայոց մասին Յունաց. տեառն մերում Խոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ:

«Ինքնին, տէր, զիտես զմիամտութիւն մեր առ յիշեցեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչեւ ցօր վախճանի նորա անշրջելի պահեցաք. եւ արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք զերիսս զայս. առաջին՝ չիշել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ եւ ոչ ի կամաց: Երկրորդ՝ զի դարձուցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ՝ հնարել թափել զմեզ ի կայսերէ, զի մի՛ վրդովեսցեն զբնակութիւնս մեր, որք ունիմք իշխանութիւն յայսմ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրեալ եւ խաչ հաստատեալ կնքեսցես. զորս տեսեալ՝ փութասցուք ի ծառայութիւն ձեր: Ողջ լեր, տէր մեր»:

Գրէ եւ Խոսրով պատասխանի:

Թուղթ Խոսրովու առ նախարարսն:

«Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ. ստրատելատիդ Գազաւոնի եւ ամենայն նախարարացդ մերոց ողջոյն շատ:

«Ուրախ լերուք, զի եւ մեք ողջ եմք, եւ ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. եւ առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին՝ չիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ առ երախտաւորս՝ զմիամտելն առ թագաւորին Արշակունւոյ զոր պաշտէիքն. զի եւ առ մեզ գնոյն յուսամք լինել: Երկրորդ՝ դարձուցանել ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց յայնմանէ, զոր ումեք ումեք պարգեւեցաք, զի ոչ շրջին պարգեւք թագաւորաց առանց վնասու, մանաւանդ զի ի դիւան հօրն մերոյ տեառն Շապիոյ արքայից արքայի եմուտ. այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնումք եւ զձերոյն պակասութիւն: Երրորդ՝ թափեմք զձեզ ի գործակալացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ:

«Եւ զքեզ, Գազաւոն, արիւն իմ եւ հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց, եւ ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից»:

Զայս տեսեալ Գազաւոնի՝ ընդ հուպ դարձուցանէ զբնաւ նախարարսն առ արքայն Խոսրով, եւ բարեբաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ, հանդիպի ամենայն խնդրոցն եւ խոստմանցն: Բայց Սամուելի Մամիկոնենի յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու եւ զպատճէն թղթոյն նախարարացն՝ զատուցեալ ի նոցանէ գնաց առ կայսրն Արկադ: Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան յաղագս ուրացութեանն, եւ զմայր իւր Տաճատուրիի, եւ երկնչելով ի Պարսից եւ ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց՝ ոչ իշխեր զատչել ի Յունաց: Իսկ Արկադայ բարի արարեալ նմա, հրամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով ի դիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչեւ ցայսօր:

[ԽԹ]

Իբրեւ տիրեաց Խոսրով ամենայն նախարարացն Հայոց, որում ցանկայրն՝ յդէ առ Արկադ եւ խնդրէ ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն Յունաց որ ի Հայս, գոր շէն կալեալ՝ հարկեցեն նմա անսխալ, որպէս նորին գործակալաց։ Եւ կասկածեալ Արկադեայ ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն ի նմանէ եւ տացեն ի Պարսս զբաժինն զայն՝ կատարէ զխնդիրսն Խոսրովայ։

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Աթանագենի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի։ Սա ամենայն առաքինութեամբ հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ առաւելեաց։ Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուդէից, արք կրօնաւորք, խարագնագգեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր զկանոնն, որպէս զայնս որք յանապատսն էին, ի հոգայր զաշխարհս, որպէս զայնս որք յաշխարհի են։ Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց՝ եզիտ զնա առաւել եւս փափագող այնմ. եւ յետ բազում ջանից եւ ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով։ Եւ մեկնեալ ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ ի դադարս իւր. եւ յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճգնէին առաւել քան զառաւել։

[Ծ]

Բայց Շապուհ եր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկադեայ անձամբ, եւ յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ. վասն որոյ յդեալ մեղադրութիւն հանդերձ սպառնալեօք՝ ըմբոստացաւ Խոսրով, եւ խրոխտմամբ վնասկան պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք։ Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկադեայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Շապիոյ՝ օգնեցէ նմա զօրու, եւ սա դարձուցէ ի նա զբոլոր աշխարհս։ Այլ Շապուհ, ի հրապուրելոյ զուշակութեան նահապետացս մերոց՝ նոյն հետայն առաքէ գորդի իւր զԱրտաշիր զօրու մեծաւ ի Հայս։ Եւ ի հրաժարել Արկադեայ ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, եւ ոչ գոք յօտար ազգաց գտեալ ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել ի նմանէ՝ չոգաւ առ նա։

Եւ Արտաշիւր ընկեցեալ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎռամշապուհ զեղբայր նորին, ո՛չ զմեծն Սահակ եւ ոչ գոք ի նախարարացն կարգելոցն ի Խոսրովայ վրդովեաց ի պատուոյ իւրաքանչիւր, նա եւ հրամայեաց եւս ընդ Յոյնս գնոյն կարգ ունել։ Եւ թողեալ գունդ ստուար, ինքն ի Տիւբոն փութայր հասանել, ի ծերութենէ հօրն ակն ածեալ, ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝ դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդին. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ։ Ընդ նմա տարաւ եւ զԳագաւոն կապանօք, կասկածեալ յառնն քաջութենէ. եւ զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս եւ զեղբօր նորա Շաւարշայ, եւ զՊարգեւայ Ամատունւոյ։ Քանզի նոքա երկոքեանն հանդերձ զինուորօք իւրեաց եօթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամու ի ճանապարհի կարաւանին՝ զերծուցանել զարքայն իւրեանց Խոսրով. եւ ոչ աջողեցան ի պարաւանդելոյ ոտից նորա ի շղթայս։ Եւ հօր մարտի եղելոյ՝ սպանան Շաւարշ եւ Մանուէլ որդի Պարգեւայ, եւ բազումք ընդ նոսա. իսկ Պարգեւ ի կալանս ըմբոնեալ՝ ածաւ առաջի Արտաշիւրի. եւ տիկտեսակ գործեալ ուռուցմամբ՝ հրամայեաց դնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ։

[ԾԱ]

Սուրբք ոմանք եւ երեւելիք, առաջինք ի նախարարացն եւ ի վերադիտաց աշխարհիս, լուսաւորութեան պատճառք, որդեճնութեամբ իջեալ ի մեծն Սահակ՝ դադարումն եղեւ ուսերաց նորա. ունելով դուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համագասպայ Մամիկոնենի: Եւ ի մեռանել քաջ սպարապետին Հայոց Սահակայ ասպետի՝ ի տեղի նորա աղաչէր սուրբն Սահակ կարգել զնա Խոսրովայ արքայի, եւ զկնի կապանաց նորա՝ եղբօր նորա Վռամշապիոյ: Այլ սա հրաժարէր առանց հրամանաց արքայից արքայի առնել զայն. յիշելով, եթէ սակս այսպիսեաց իրաց կրէ վիշտս եղբայր նորին Խոսրով: Վասն որոյ առեալ ի նմանէ թուղթս, ի թախանձելոյ դստերն՝ ինքնին չոգաւ առ Արտաշիր Պարսից արքայ, որ յետ եօթանասուն ամի թագաւորութեան հօրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս:

Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ. նախ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, դարձեալ եւ զի առաջի անհաւատից արգոյ եւ պատուական ցուցանէ Աստուած զճառայս իւր: Որոյ զբնաւն կատարեալ զխնդիրսն, նախ վասն փեսայի նորա Համագասպայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական եւ Ամատունի, որք սուգեալք դողեալք էին յանյայտ տեղիս. վասն որոյ մաղթեաց գթալ, իբր յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց. մանաւանդ զի եւ հարքն որք մեղանն՝ նոքին սակս այնր եւ մեռան: Որոց մնացելոցն պարգեւեալ զկեալն՝ հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել: Իսկ զազգն Համագասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան, ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, եւ ի դիւանի իւրում գրել:

Զի զերկուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար, զի յորժամ նստէր արքայ նոր՝ նոյն ժամայն փոխէին զորամ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. եւ զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա՝ անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս, եւ արասցէ աշխարհագիր նոր՝ թողուն զայն որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն ա՛յլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայն ամենայն, եւ տալ զահու եւ պատուոյ, հանդերձ իշխանութեամբ զիւղից եւ դաստակերտաց Համագասպայ, եւ որում ցանկայրն՝ զսպարապետութիւնն Հայոց, հրովարտակ առ Վռամշապուհ մեր թագաւոր գրեալ զայս.-

Թուղթ Արտաշրի առ Վռամշապուհ:

«Մագդեզանց քաջ, Արտաշիր արքայից արքայ. առ եղբայր Վռամշապուհ թագաւոր Հայոց. ողջոյն շատ:

«Ընկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ, եւ յիշեցի զերախտիս նախնեաց հարցն դորա, որք էին նահապետք Սուրենեան Պահլաւոյ, եւ կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն եւ համանուանն Արտաշրի. եւ

այնչափ սիրեալ գնա քան զհրեանց ազգայինսն, մինչ զի ոչ շատացան միայն ի Պարսից աշխարհիս մատնչել ընդ նոսա, այլ եւ ի ձերդ եկեալ նորին աղագաւ՝ սպանին զԽոսրով զքո նախնին, եւ զտոյժս սպանութեանն իրեանց հատուցին մահուամբ։ Իսկ որդի սպանողին Գրիգոր՝ զկեանս եւ զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ, եւ առաւել առ ձեզ եղեւ երախտաւոր։ Վասն որոյ զորդիացեալդ դորա զՀամազասպ կացուցես ի վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, եւ ազգի դորա տացես զգահն հինգերորդ պատուոյ նախարարացդ. եւ զգիւղս եւ զդաստակերտս, զոր տուեալ է նախնեացն քոց հարց դոցա՝ կալցին դոքա։ Սապէս եւ զտունս վնասակարաց ազգացդ զորս կալաք յարքունիս՝ թողցես ի բաց, աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց. բայց զահուց հայրենականաց պատուոյն մի՝ արասցես արժանի. զի եւ մեք ի մերում ղիւանի հրամայեցաք գրել։ Ողջ լեր»։

Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ եւ զամենայն պարգեւեալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց՝ մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, եւ փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ եւ Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն։ Եւ գնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց եւ ընդ թագաւորին մերում Վռամշապիոյ եւ ընդ մեծին Սահակայ. եւ եր խաղաղութիւն ի մէջ Վռամայ եւ Արկադեայ։ Եւ Վռամշապուռն ունէր զաշխարհս մեր, եւ ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, եւ զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ։

[ԾԲ]

Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ, եւ շարժմանց ահագնից եւ հրկիզութեանց եղեալ ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու՝ շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. եւ զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին եւ ընդ Պարսս։ Վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամշապիոյ մերում թագաւորի իջանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեցէ գնոսա, եւ համար երկաքանչիւրոցն հատցէ գործակալացն։ Եւ իջեալ նորա ի կարգել զայս ամենայն՝ ոչ փոքր ինչ կրէր աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչ գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով։ Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ։ Ձորով անփոյթ արարեալ արքայի, եւ ելեալ ի Հայս՝ գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. եւ նա պատմեաց նոցա զասացեալսն վանականին։ Ձոր իբրեւ լուան՝ թախանձէին գնա փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից։

Վասն որոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական յաշխարհիս եւ հաւատարիմ իւր, Խադունի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն։ Ձոր առեալ, եւ երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուցն գրեալ շարագիր տառից եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ, եւ թելածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ զիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու

նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեզենայ բառից հայկականաց հագներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ:

[ԾԳ]

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջանէ ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն՝ անցանէ եւ յԵդեսիայ, առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ՝ զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, եւ ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եդեսեայ, եւ գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափագդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբիլոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան, որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւինի: Եւ տեսանէ ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին՝ կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երեւութացաւ, այլ եւ հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխատրելով զհայերէն աթուրայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից Հելլենացւոց: Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսեալ յԱռակացն, բովանդակելով զքսան եւ զերկու յայտնիսն, եւ զնոր Կտակս յեղու ի հայ բան, նա եւ աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին եւ Յովսէփ Պաղնացի, միանգամայն եւ զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

[ԾԴ]

Վախճանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս փոքր. եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս եւ ընդ արքային մերում Վռամշապիոյ. բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք եւ խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, եւ բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, եւ հրամանաւ Վռամշապիոյ եւ մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկուն ընտրեալս, ուշեղս եւ քաջասունս փափկաձայնս եւ երկարոգիս, եւ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս. եւ ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բայց ի Յունաց մասնէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան, վիճակեալք յաթոռն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ եւ ոչ ասորւով:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ եւ եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ

մանկունս եւ յերկուս բաժանեալ դասս՝ եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի, եւ զՄուշէ Տարօնեցի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա եւ առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխագուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն եւ քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի՝ ինքն դառնայ ի Հայս. եւ գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն, յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մեհրութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացութն յոյն ումեք ուսանել դպրութիւն յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի:

[ԾԵ]

Վռամշապուհ թագաւորեալ ամս քսան եւ մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ, անուն Արտաշէս: Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զհայեցուածսն. տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակէ ի Հայս: Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գագաւոնի, զոր յետ հօրն նորա մահուան հանեալ յԱնյիշելի ամրոցէն՝ անդր եւս քան զՍագաստան էր գումարեալ. զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Խոսրով, մի եւ եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ:

Յետ որոյ Յազկերտի ոչ եւս ի նոցունց, այլ զՇապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով, իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա լինելով նախարարքն յանգչիցին խօսիւք, տուրեւառիւք, խրախճանութեամբ եւ զբօսանօք որսոց, այլ եւ եկամուտ հարազատութեամբ մերձաւորեցին խնամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա եւ ի դէն մագդեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենեւիմբ զատչիցին ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ «Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց». թէպէտ առ ժամայն աջողեցաւ: Քանզի մեռեալ Համագասպայ, եւ ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ՝ ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց: Վասն որոյ դիւրամուտ եղեւ յաշխարհս Շապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ եւ զամենայն վտարանդիսն, սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, անենեցուն ատեցեալ զնա, եւ ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ի խաղու:

Էր երբեմն զհետ երամակաց ցոռոց յանդգնագոյնս արշաւել ընդ խորտաբորտս եւ ընդ վիմուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ: Իսկ Ատոմայ Մոկացոյ եպերեալ զնա՝ ասէ. «Գնա՛, զնա՛, աստուածորդիդ Պարսից, եթէ այր իցես»: Եւ նա ասէ. «Դո՛ւ երթիջիր, զի ի քարինս դիւաց է շահատակել»: Դարձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ ի շամբս կինջս որսալ հրով, եւ Շապիոյ ոչ համարձակեալ ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչեւ շրջապատէր հուրն. եւ նորա զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ՝ այսր անդր բերեալ լինէր երիվարան: Միւսանգամ ասէ Ատոմ. «Աստուածորդիդ Պարսից, ահա հայր քո եւ աստուած, ընդդէ՛ր զանգիտես»: Իսկ Շապուհ ասէ. «Թողեալ ի բաց

զկատակելով՝ յանցանել ընդ հուրդ դարձո՛ղ զքեզ, որ եւ ես զկնի քո. քանզի յառաջելն՝ ձիս իմ խրտչի»։ Յայնժամ այսպանեաց գնա Ատոմ՝ ասելով. «Միթէ եւ այդ քարի՞նք իցեն, զի ես յառաջեցից. եւ արդ՝ եթէ դու զՄոկացիս կոչես դիւագգիս՝ եւ զՄասանեանսդ կոչեմ կնամարդիս»։ Եւ մտրակեալ գերիվարն՝ իբրեւ ընդ հովիտ ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն, գերծուցանելով զՇապուհ։ Եւ յետ այնր գիտացեալ, եթէ նմա լուռ ոչ լինի՝ անցեալ ի Մոկացն գնայր յաշխարհ։

Այլ երբեմն ի մականական խաղուն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունւոյ զգնդակն հանել ի Շապիոյ։ Եւ նորա ածեալ նմա մականան՝ ասէ. «Ծանի՛ր զքեզ»։ Իսկ նորա պատասխանեալ, թէ «Այո՛, ասէ, ճանաչեմ եւ զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, եւ ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համբուրել, որպէս եւ անուանակոչեցեալս եմ»։ Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար, ի ձիարձակարանէն արփայագնաց լինէր։

Դարձեալ երբեմն ի խնջոյս ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինոջ գեղիսեալ առաջի Շապիոյ՝ զօրէն սեղեխի տոփեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր։ Ընդ որ ցասուցեալ Շապիոյ՝ հրամայէ ունել գնա եւ ի դահլճին պահել. այլ նա ի վաղակաւորն հաստատեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունւոյ, յիւր տունն անցեալ գնայր, եւ ոչ ոք ի սպասաւորացն արքունի համարձակեալ արկանել ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով զփորձ առնն։ Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկաւորեաց ընդ վայր խնդիր։

[ԾԶ]

Զքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Հայոց Շապիոյ՝ հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, եւ գնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց եւ տանել ի Պարսս։ Բայց իբրեւ եղեւ հասանել Շապիոյ ի Տիսրոն՝ մեռաւ հայրն նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան։ Ի նմին աւուր եւ նա անդէն ի դրանն մարդկանէ նենգեալ՝ սատակեցաւ։ Իսկ ի ձեռն քաջին եւ բարեբախտին Ներսիսի Ճիճրակացոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն, եւ սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զգօրագլուխն. եւ ինքեանք ցրուեալք, տիրագլուխք անձնապահապետք յամենայն լերինս եւ յամուրս շրջէին. յորում համօրէն Վանանդացին երեւեցան նահատակեալք քաջութեամբ։ Ուստի աղմկաւ եւ բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, եւ հատեալ ճանապարհք ռամկաց, եւ ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր։

Ընդ նոյն աւուրս թագաւորեաց Պարսից Վռամ երկրորդ, եւ զքէն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ի բաժին նոցա հալի։

[ԾԷ]

Իսկ իբրեւ ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից՝ գնաց նա զկողմամբք արեւմտից մերոյ աշխարհիս, ի բաժին մասինն Յունաց, եւ ոչ ըստ

արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ եւ զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս հանդերձ թղթով, որ ունէր գայս.-

Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս:

«Խաղաղասիրի կայսեր, տեառն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, ի Տէր խնդալ:

«Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի լսելիս ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթածութիւն բարերարութեանդ քոյ՝ դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. եւ ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա: Այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչեւ զնշանագիրսն անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ դորա յԱսորոց աշխարհին: Արդ՝ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, եւ հրամայել ընդունել զմեզ եւ զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր»:

Գրէ եւ առ եպիսկոպոս թագաւորեալ քաղաքին գայս ինչ.-

Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս:

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն:

«Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցաք զուսուցող մերոյ աշխարհիս զՄեսրոպ, եւ զթոռն իմ զՎարդան, որպէս զի լուեալ քո ի դոցանէ զաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարեւ եղբայր սիրելի: Ողջ լեր»:

Գրէ եւ առ Անատոլիոս զօրավար գայս ինչ.-

Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս:

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդալ:

«Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստելոյ մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի ի հայթայթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցող մեր զՄեսրոպ եւ զթոռն իմ զՎարդան ի դուռն արքունի. եւ աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր»:

Զայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն եւ զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ՝ ոչ փոքր ինչ արար նոցա ընդունելութիւն, մինչեւ ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցեալ կայսերն՝ առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով: Վասն որոյ արգելեալ ի քաղաքին Մելիտինէ զբազմութիւն աշակերտացն, զորս ընդ ինքեան ածեալ՝ հանդերձ զլիաւորան նոցա Ղեւոնդի առ եպիսկոպոսին Ակակայ թողու: Եւ իւր առեալ զՄեսրոպ եւ զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Դերջանու ցԳինդ, եւ բարեփառութեամբ

գնոսա յուղարկէ: Որով մտին ի Բիւզանդիոն, եւ յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին՝ առին զոր յուսայինն եւ զոր ոչն յուսային: Եւ դարձան հանդերձ թղթով այսպիսեալ.-

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ:

«Ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս եւ կայսր Հռոմայեցոց. մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց խնդալ:

«Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս՝ վերահասու եղաք գրելոցս առ ի քէն. եւ մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորաց, եւ մեզ եւ ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս յԱսորեաց ոմանց խնդրեցեր զիմաստից գիւտս: Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոց ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսումն. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղել՝ գրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին. եւ զքեզ պատուեալ ընկալցին որպէս զարդարելի վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու, եւ զարմանք եւ ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ եւ մերոց զօրացդ: Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քոյ, եւ յառաջին վարդապետսն գրեցաք ցՄեսրոպ: Ողջ լեր»:

Գրեաց եւ մեծ եպիսկոպոսն Ատտիկոս զայս ինչ.-

Թուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ:

«Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի. եղբօր սիրելոյ եւ աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց, ի Տէր խնդալ:

«Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ի մեջ այդպիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի եւ Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիա՞րդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցոյ, զհայրն մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ եւ սովաւ ամենայն քրիստոնեայք ընդհանուր աշխարհիս ի նմանէ լուսաւորեցան վարդապետութեամբ. ուստի եւ Ոսկեբերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ՝ կամեցայք ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչեւ ամենակալին տեսեալ զսնտի աշխատութիւնն՝ բղիւեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ՝ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. եւ աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկեղեցիաստիկոս»:

[ԾԸ]

Եկեալ Մեսրոպայ եւ Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զզօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի՝ առաւել յոխորտաբար եւ քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ զգործն ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք եւ

գործակալք եւ գլխաւորք եւ որք միանգամ յայտնիք էին ի կողմանն, ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգաւն ինքնակամ, իբրեւ յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք. զորս անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել՝ երագապէս վարդապետեցին զկողմն արեւմտեայ, որպէս զարեւելեայն:

Յայնժամ գային հասանէին ի բագում նախարարաց կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ի մէջ նոցա անցեալ՝ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի զիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհս՝ հաշտութիւն խօսի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից, եւ առ նմա զթոռունսն իւր զՀմայեակ եւ զՀամագասպեան, զեղբարսն Վարդանայ ստրատելատի: Հրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնսն, եւ եթէ ոչ հեզութեամբ եւ ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել. զի որպէս թշնամիք ի թշնամեաց վրեժ առնուցուն, եւ խայտառակեցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յԱյրարատեան գաւառն. կուտեալ զամենայն նախարարագունսն՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ եւ զՎարդան ստրատելատ զթոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից:

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն՝ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վռամշապիոյ. եւ փոխեալ զանունն, Արտաշիւր կոչելով՝ զաշխարհս հայոց ի նա հաւատայ առանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամսս վեց:

[ԾԹ]

Անատուլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եւ եկեալ յաշխարհս մեր եւ շրջեալ ընդ բագում կողմանս մեր՝ հաճի ի գաւառին Կարնոյ շինել զքաղաքն արգաւանդահող, շատաջուր եւ բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բոխեն աղբիւրք եւ հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երեւութիւք. յորում անբաւութիւնք ձկանց եւ զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ձուոցն միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեզերբ մօրին շամբք եւ բազմութիւն եղեգանց. եւ դաշտքն ունին զթանձրութիւն խոտոց եւ զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց: Եւ լերինքն լի են երեւոյք կճղակաբաշխիւք եւ որոճայնովք. նա եւ զանասնոց պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս եւ յոյրս ցուցանեն, համակեալս ի գիրութիւն:

Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն գտեալ բագում աղբիւրս ականակիտս եւ մանունս բոխեալ՝ անդ ետեղագրեաց զքաղաքն. զորով շրջափակեալ խոր փոսի՝ անդնդալիւր հաստատեաց զհիմունս պատուարին. եւ ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի: Եւ ի նմանէ եւ անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրեւ զնաւացռուկս, եւ առանցս գոգաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ հային լերինն: Սապէս եւ ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արեւելից եւ արեւմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորածես: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, եւ Աւգոստինոն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յովով տեղիս ածեալ

մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինու եւ պահապան գնդիւք զքաղաքն, եւ անուանեաց Թէոդուպօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմն բոխեալ աղբերացն՝ յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց:

[Կ]

Մեսրոպայ կացեալ յանապատ եւ ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղգոմքն անուանին՝ բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբից: Քանզի ոչ որպէս զարուեստ ուսուցանէր, այլ իբրեւ զհոգի առաքելաբար աշակերտացն տայր: Յետ որոյ թողեալ վերակացուս յիւրոց աշակերտացն ի նմին տեղոց, զՂեւոնդ եւ զԵնովք ի Սպեր, իսկ ի Դերջան գնոցին եպիսկոպոսն զԳիւնդ, եւ յԵկեղեաց զԴանան՝ ինքն եկեալ յԱյրարատ՝ անցանէ յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն:

Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երեւեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ. զորս բնաբարձ արարեալ երանելոյն հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գտայ որդւոյ Շաբիթայ, իշխանի գաւառին, տեղեկանայր եւս, եթէ չարեացն վարդապետք նախագոյնք ի Բաղասականն են կողմանս: Ուր երթեալ զբազումս յուղղութիւն ածէ, եւ զսակաւսն անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ: Հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսին, որում Մուշեղն կոչէին՝ ինքն դառնայ զԳարդմանայ ձորովն. զի եւ ի նմա լուաւ լինել ի նոցին ընկերաց աղանդոյն. զորս գտեալ՝ ածէ եւ զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանաց, որում անուն էր Խուրս: Հրաւիրի անտի ի բդեշխէն Գուգարացոց Աշուշայէ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրաց. ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց եւ հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալսն. առ որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց:

Ապա եկեալ եւ առեալ Մեսրոպայ եւ մեծին Սահակայ գնոյն աշակերտս, զՅովսէփ եւ զմիւս ընկեր նմին ի Կողբ գեղջէ, որում անուն Եզնիկ կոչէր՝ առաքեն ի Միջագետս ի քաղաքն Եդեսիայ. զի որ միանգամ գտցին անդ զհրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց՝ թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով, զի յետ այնր ի Բիւզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ: Որոց ընկալեալ զհրապուրական թուղթս սուտակասպասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ զայլս առաքել ի Բիւզանդիոն. վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. եւ քաջ վարժեալ հեղին դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին ի թարգմանել եւ ի գրել: Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ եւ Կորիւն կարդային՝ յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ի Բիւզանդիոն: Ապա ելանէն անդր Յովհան եւ Արձան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ. որոց յուլաբար ուղեւորեալ եւ ծուլաբար դեգերեալք՝ պատաղեցան ի Կեսարիայ: Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացոց:

[ԿԱ]

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացոց անարժանաբար ամբարիշտն Նեստոր, եւ հրեական իմացմանց հետեւեալ՝ հայեցեաց զամենասուրբ կոյսն՝ մարդածին լինել եւ ոչ աստուածածին: Քանզի ծնեալն ի նմանէ առեալ սկիզբն՝ ա՛յլ որդի ասէր շնորհօք ի Մարիամայ, եւ այլ որդի ի չօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս. որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի: Վասն որոյ ժողովեալ սրբոց հարցն յԱսիա ի ծովահայեացն Եփեսոս գրաւորական վերձանութեամբ, Կելեստինոս Հռոմայ, Կիրղոս Աղեքսանդրի, Յոբնադիոս Երուսաղեմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմնոն Եփեսոսի, Պաւղոս Հեմետու, Թէոդոտիոս Անկիւրիայ, եւ այլք բազումք, համանգամայն երկերիւր հարք, նգովեալ զՆեստոր՝ խոստովանեցին մի որդի Աստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, եւ աստուածածին զամենասուրբ կոյսն Մարիամ:

Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ՝ գրեն առ նոսա Կիրեղ Աղեքսանդրացի եւ Պրոկղոս Կոստանդնուպօլսի եւ Ակակ Մելիտինեայ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն աշակերտաց առեալ զգիրսն Թէոդորոսի Մամուեստացոյ, զվարդապետին Նեստորի, եւ զաշակերտին Թէոդորի՝ գնացին յաշխարհն Հայոց: Ապա եկեալ թարգմանիչն մեր, զորոց զանուանսն յիշատակեցաք յառաջագոյն՝ գտնի զմեծն Սահակ եւ զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տաթօնոյ, եւ մատուցին զթուղթսն եւ զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի, վեց սահմանեալ կանոնաւ, եւ զստոյգ օրինակս Գրոց:

Ջոր առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան:

[ԿԲ]

Յարահետեւողք իմաստասիրացն եւ վերահայեցողք չափաբերապէս մակագրութեանց՝ զաստեղս ի լուսոյ ասեն ընծուիլ, եւ զլուսին արեգակամբ ուռճացեալ, եւ զբոլոր արեգակն յարփայինն երկնէ. հիկէն արփւոյն հեղեալ զծագումն յերկաքանչիւր գօտիսն, եւ զանցնիւր գօտիսն ի ձեռն արեգական ընծուի՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի: Օրինակ իմն, այսպէս եւ մեր յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգեւոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք՝ յԵդեսացոցն հասանէաք քաղաք. թեթեւակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ՝ անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, եւ մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացոց հրահանգս:

Եւ այնպիսեաւ սաղապաճեմիւ մտաք յԵգիպտոս, յաշխարհն համբաւատենչ, յանչափից հրաժարեալ ի ցրտոյ եւ ի տօթոյ, ի հեղեղաց եւ յերաշտից, ի գեղեցկումն մասին երկրի զդիրն ունելով, ամենազան պտղովք առլցեալ, եւ անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսիւ. որ ոչ պահպանութիւն միայն, այլ եւ կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեաց յինքնէ, եւ առոգմամբ տէր գոլ պատահեաց եւ չորութեան եւ խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն. եւ զանեղսն ի նմա դիւրածել գետոյն

բերիւք՝ հանգիտակ կղզւոյ առատագիտս առնէ, շուրջ պարունակելով եւ ընդ ամենայն հոսելով, տրոհմամբ երկոտոսանից վտակաց: Յորում բարեյարմար մեծն Աղեքսանդրիայ է շինեալ քաղաք բարեժամանակ ի մէջ ծովուն, եւ ձեռագործ լիճ կառուցեալ. յորոց օդոցն քաղցրախառնութիւն փշեցեալ, որ ի լճէն բերանք արձակին ի ծովն, եւ որք ի ծովէքն մօտի ելոյ որ ելանեն ստեպ ստեպ սղոխք օդոյ, անօսրունք այն որ ի ծովէն, եւ թանձունք որ ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ:

Սորա առաջի այժմ ոչ անցեալ նստի Պղոտենիոս հինգակատար զագաթամբն, զանսպառ աշխարհ պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեամբն. եւ ոչ վիշապազին դիւցազնակաց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելչանան վկայարանք: Եւ ոչ ի քսան եւ հինգն Տուրի՝ տօնի աղճատանք, զբեռնաբարձս պսակելով գրաստս, եւ պաշտօն տանել լորտուաց, եւ աթերաց առնել բաշխումն, այլ ի մետասան նորին Տուրի՝ յայտնութեանն Տեառն կատարի տօն. զյաղթող նահատակս գովել, եւ օտարաց առնել ընդունելութիւն եւ յաղքատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար դիւին Մարապեայ, այլ զՔրիստոսի արիւնն մատուցանել պատարագ. եւ ոչ խնդրել հրաման պատասխանոյ ի սանդարամետէն Պրոդէիադայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէսպէս իմաստից ի նորն Պղատոնէ, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ, եւ ոչ անկատար վարժմամբ ի յանգ ելեալ արուեստից՝ ինքնացայ:

Նաւել յԵլլադայ կամելով՝ յԻտալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. եւ ողջունեալ ի հանգիստ սրբոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, եւ ոչ բազում ի Հռովմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ ի կատարել ձմերայնոյն՝ դէմ եղեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափագելով մերոց հայրենեացն:

[ԿԳ]

Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշիւր անհուն սկսաւ ողորդանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Որոց եկեալ առ մեծն Մահակ՝ զբողոք բարձին, հրաւիրելով եւ զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից, եւ ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, եւ պարսիկ ածել ունող աշխարհիս: Այլ նա ասէ. «Ոչ առ սուտս ունիւմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց, եւ բազում անգամ յանդիմանեալ՝ ուրացաւ: Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչեւ զելս իրացն խորհել մարթասցոյք կայսերբն Յունաց Թէոդոսիւ, եւ ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր եւ յայպանումն»:

Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ իւրեանց զնա առնել: Այլ նա ասէ. «Ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխարս, եւ ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ զահալէժ առնել: Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի՝ փութայի եւ ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն. այլ հեթանոսաց, յառաւել կործանումն՝ ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի՛ մատներ զազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի դրոշմեալ է աւագանաւն, թէպէտ եւ անառակ է. պոռնիկ է, այլ քրիստոնէայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զիա՞րդ

լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխարն ընդ առողջ գազանին, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ՝ ասեն ամենեքեան. «Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ չթագաւորել նմա, արդ եւ մեք կամեցուք՝ եւ քեզ չքահանայանալ մեզ»: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդերձ Սուրմակաւ ումամբ Արծկէացի փառամով երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշրէ, եւ զմեծէն Սահակայ՝ զՅունօք գլեալ խորհրդովն:

[ԿԴ]

Յայնժամ արքային Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ի դուն զթագաւորն Հայոց զԱրտաշիր եւ զմեծն Սահակ, եւ խնդրէին ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշրէ. եւ նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի: Ապա հրամայէ հազարապետին Արեաց, որ էր Սուրենեան Պաիլաւ, զի հաւանեցուցէ զնա խրատու սիրելութեան, որպէս զազգային: Եւ նորա անկեալ ի բանս հրապուրանաց, ասելով. «Զի արիւն իմ ես եւ հարազատութիւն՝ զբարին քո խորհելով ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեցիս ընդ նախարարսդ՝ մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից. եւ զթոռն քո զՎարդան կարգեցէ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին եւ համապատիւ»: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. «Զիա՞րդ վասն սնափառութեան եւ իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն՝ ընկենուլ զԱրտաշիր. զի ես զնորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանենն՝ պատուոյ արժանի է ի ձէնջ, ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դատապարտի. բայց սակայն յինէն ոչ ինչ էք լսելոց ամենեւին»:

Ապա զայրացեալ Վռամայ, ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, եւ ոչ դնելով ունկն Արտաշրի՝ յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն, առաւել եւս յոյժ աղտեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր խոստացեալ նմա նախարարացն թշնամանակամացն եւ ոսոխասիրացն. վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ: Մինչեւ հրամայեաց Վռամ առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, եւ անդէն արգելով զնա, եւ զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս եւ զմեծն Սահակ, եւ զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, եւ տալ փոխանակ նորա յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարգեւ զնախարարսն արձակեաց պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ:

Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեսեալ քան զմի ամ՝ ի նոցին իսկ նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զհարոյ գաւառին զԲզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եգիտ ունել ազգաւ: Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին ի Վռամայ ա՛յլ աթոռակալ. եւ ետ նոցա զԲրքիշոյ ոմն ասորի: Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան եւ կանայս տնկալուչս, անժուժաբար եւ աւելորդօք եւ յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս: Որում ոչ կարացեալ տանել նախարարացն՝ դարձեալ աղաչեցին զՎռամ փոխել զնա, եւ տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. եւ կիսոցն ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ:

Որպէս ասացաք՝ յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց՝ յերկաքանչիւրոցն առաքեցին խնդրել արթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ Արծրունեաց տէր եւ Հմայեակ Աշոցաց տէր՝ զոր ոք եւ արքայ կամեսցի. իսկ Մանէճ Ապահունեաց տէր եւ Սպանդարատ Արշարունեաց տէր՝ զմեծն Սահակ. նա եւ զօրավարին Յունաց Անատոլեայ ի Կարնոյ զՀաւուկ ի Կուկայառճոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիրում բաժնին՝ տացէ զնա մասինն Յունաց: Յղեցին եւ բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ եւ բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս զքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան ի Զարիշատէ Վանանդայ: Վասն որոյ հաւանեալ Վռամայ՝ զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զխնդիրս, տուեալ յարթ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շամուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ եւ հակառակարթոռ. եւ զործ նմա զատուցանէ զընկերել մարգպանին, կալ ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց եւ դատաստանաց եւ այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ՝ թողոյ ի նա գեօղս սակաւս ի նորին տանէ, զի նստցի միայն յինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունելով միայն վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, եւ ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց եւ Շամուէլն յանձն առնուցու:

Բայց յանձակելն զնա յանդիման իւր արարեալ ի բազմակոյտ ատենին. ասէ. «Երդմնեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի ծառայութեան մերում, եւ ոչ խորհել իրս ապստամբութեան՝ պատրել ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, եւ լինել պատճառ կորստեան ի մենջ Հայոց աշխարհին, փոխել զբարերարութիւնն մեր ի չարութիւն»: Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ եւ նազելի զինքն կազմեալ ի բեմասացութեան ձեւի՝ համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն եւս ձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, եւ զապերախտն ի նոցանէ լինել. ընդ նմին եւ զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով, եւ զդառնութիւն խորհրդոց եւ զգործս չարաչարս. յարելով ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայիոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. եւ զնոցայն խայտառակելով զպաշտամունս, կատարեաց ի հրաշալի աստուածաբանութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, եւ ոչ բովանդակ զբանին պայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայպանումն, որպէս զմարգարիտ խոզից ի կոխումն. այլ այնչափ կայծակնաճաճանչ ցուցեալ, որով զազագացան մոգուցն լեզուք. եւ հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն, եւ ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից՝ յակճիոս կալով սականջնել. մինչեւ հրամայեաց Վռամ արծաթ բազում տալ նմա՝ իբրեւ քաջաբանի եւ ուժգնասրտի առն համարձակախօսի առաջի այնքանոյ թագաւորի:

Այլ նորա ոչ առեալ՝ ասէ ցհամագգին իւր ցՍուրենեանն Պահլաւ. «Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զերկուսս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշրէ վարեցան մինչեւ ցայժմ՝ նորին օրինակաւ հրամայեսցէ եւ առ յապայ, զի մարգպանք պարսիկք մի՛ կարասցեն ծանուցումն սակս այնր առնելով ինչ գերազանցօրէն՝ փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց: Եւ միւս՝ զի դարձուցէ զտուն ազգականին իմոյ եւ քոյ, զմանկանն Գազաւոնի զորդոյն Հրահատայ, թէ եւ ոչ յիրում ետեղ, զԱրշակունին յաչաղելով անուն, գէթ ի կարգ ընկեցեալ՝ ընդ այլ նախարարս թուեսցի, յորում ետեղ ինքն

կամեցի, որպէս համագն նորա Կամսարականն, կամ զԱմատունին թափեալ ի հարցն գահուէ եւ յառաջամասինն պատուոյ ի ստորնակայինն, եւ կամ գրեթէ որպէս զարքունի գործակալութիւն նմա հաւատասցէ եւ նորուն զաւակաց համանմանակի ընտանութեամբ, մինչեւ Աստուած քաղցրասցի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ եւ է թագաւորի: Արդ՝ ջանասցիս դու թովելով զօրէն համոզակեր թովչի»:

Այնմ լսող եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայնն կատարել. եւ դարձեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն ի տէրութիւն իւրոյ ազգին Մամիկոնէից՝ արձակէ ի Հայս:

Բայց թէ ասիցէ որ, պարտ է մեզ զասացեալսն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել՝ զհտասցէ, զի ոչ յումեքէ ի լսելիսս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, եւ ոչ մեք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք: Զի եւ ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց, եւ զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի եւ քո կամքդ կատարեսցին, եւ ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից եւ աղաչանաց. մարդ զքեզ վարկանելով, կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, եւ ոչ, որպէս քերոդքն ասեն, մերձագաւակք եւ մօտասերք, զոյ եւ նոյնասերմանք աստուածոց՝ իշխանք:

[ԿԶ]

Եկեալ Շամուելի՝ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետեւեալ վարուցն Բրքիշոյի, եւ առաւել եւս ազահութեանն մասամբ. զի նա զվախճանեալ եպիսկոպոսացն միայն յափշտակեաց զվիճակ, այլ սա եւ զկենդանեացն. քանզի եւ փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայր թոյլ ձեռնադրել մեծին Սահակայ, եւ զկենդանեացն դոյզն ինչ գտեալ պատճառս խափանման հարկացն արքունի՝ հալածականս առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն տունս: Վասն որոյ ատեցեալ ի բնաւ եպիսկոպոսացն արհամարհեալ լինէր. զի թէ եւ բիրապատիկ չարիս ի նմանէ կրէին՝ ոչ երբէք տեսանէին զնա, բայց ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ եւ մեծացոյց իսկ զվիճակն, արքունի հրամանաւ հանեալ զբազմաց՝ նմա հաւատայր: Ընդ որ նախանձեալ եւ այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել, խնդրելով ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց:

Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգեւոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ի Բագրեւանդ գաւառի, ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց լոյս յերկնից ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ արքայ եւ զբոլոր Հայս:

Բայց Շամուել կեցեալ ամս հինգ՝ մեռանի ի մերում աշխարհիս: Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ չոգան առ մեծն Սահակ, եւ զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. եւ ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զտեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երեւութացաւ նմա ի քում ապագայիցն յայտնութիւնք: Զոր լուեալ նախարարացն եւ զհտացեալ, թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա

քահանայապետութիւնն՝ յարտասուս հարեալ, աւաղեալով զինքեանս ըստ Աւետարանին բանի, թէ Հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վա՛յ այնոցիկ, ընդ ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւնն՝ թոյլ ետուն նմա:

[ԿԷ]

Զքսան եւ զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն՝ իսկ եւ իսկ ընդ թագաւորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծբնին, հրամայելով զնոյն Ատրպատականի ի մեր աշխարհս ելանել. որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ Բագնացն աւանի:

Յայնժամ հասեալ մեծին Սահակայ հիւանդութիւն մահու. եւ առեալ զնա աշակերտացն՝ տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր. որպէս թէ ի վայր եւ յընտանեգոյն եւ ի գերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն Պարսից կտտողաց զնոսա: Ուր եւ եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս յիսուն եւ մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ արքայի Հայոց մինչեւ ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յելս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն: Որ մահկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն. եւ այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասութեան իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, եւ ոչ յախտից առննդունել: Զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն դրուատից. այլ զի մի՛ յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն:

Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Երեմիայի հանդերձ աշակերտակցօքն եւ տիկնաւն Մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Դստրիկ, կին Վարդանայ ստրատելատի՝ տարեալ հանգուցին յիւրեանց գիւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօն: Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուդէից ի գաւառս իւրաքանչիւր՝ շինեցին վանորայս, ժողովեալ եղբարս:

Եւ զկին վեց ամսոց անցելոց կատարման սրբոյն Սահակայ, յերեքտասանն մեհեկանի եւ երանելին Մեսրոպ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Վաղարշապատ քաղաքի, գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն եւ մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեզ եւ լաւական եւ բարեխորհուրդ գոլով, եւ երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ:

Այլ վասն զի զբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս: Որպէս լուայ ի բազմաց եւ ի հաւաստի արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշան խաչի ի վերայ տանն, ուր երանելին զհոգին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ էանց ծագումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ

ամենայն բազմութեանն, մինչեւ յոլովից մկրտել յանհաւատից: Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթ յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին եւ նախ քան զմահն կրթեալ ի մեռելութիւն: Կէսքն ասէին տանել ի բնագաւառն իւր ի Տարօն, եւ ոմանք ի նախ աշակերտեալն Գողթն, եւ այլքն անդէն ի նմին ի Վաղարշապատ քաղաքի ի սրբոցն դիրս: Բայց յաղթեաց քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն աշխարհիս Հայոց. որոյ բարձեալ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գիւղն Օշական: Եւ նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին ի վերայ դագաղացն երթայր յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչեւ ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան եւ Թաթիկ նորին արքանեակ. եւ ապա նշանն աներեւոյթ լինէր: Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտն Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմ զեղջէ:

[ԿԸ]

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, ամրատացաւ անկարգութիւն. դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ ի հովուէ եւ ի հովուակցէ: Ոչ էւս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոջ եւ ոչ ի ջուրս հանգստեան սնեալ, եւ ոչ ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ ցրուեալ անապատաց եւ գահավիժութեանց:

Երանի՜ առաջնոյ եւ երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային եւ փեսաւիրին, եւ հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սեղեխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստդ՝ եւ հարսնդ ոչ աղտեղացար. թէպէտ եւ բռնութիւնն զփեսայն ի բաց վարեաց, որդւոցն բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն եւ խորթոցն ըստ արժանեացն զօտար հայրն եւ զեկամուտ յօրայն. սակայն դու եւ ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր. զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցան, ոչ որպէս տայգերբ, այլ որպէս նոյնագաւակ զուգահարբ, զմանկունսն փայփայեցեր: Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի, լուծեալ ի մարմնոյս ընկերան եւ գործակցան:

Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, եւ յԱբրահամեանն հանգչել ի գոգս, եւ զհրեշտակացն տեսանել զպարաւորութիւնս: Բայց անհոգող դու ալարութեամբ, եւ եղկելիք մե՛ք՝ որ զրկեալք եմք ի հայրենի վերակացութենէն: Զի ոչ որպէս ի հնումն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մերս է թշուառութիւն: Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, եւ Յեսու ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն Աւետեաց: Ռոբովամ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, եւ փոխանորդեաց որդին Նաբատայ. եւ զայրն Աստուծոյ ծախեաց ոչ առիծ, այլ կատարումն ժամանակի: Եղիա համբարձաւ, եւ Եղիսէէ ոչ մնաց կրկին ոգով օծանել զՅէու. այլ եւ Ազայել հրաւիրեցաւ ի կոտորել զԻսրայէլ: Ի գերութիւն

վարեցաւ Սեդեկիայ, եւ Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնն: Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, եւ Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, եւ Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք ի ներքուստ եւ արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց եւ մարտք ի հերձուածողաց, եւ խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր եւ յարմարէր ի պատերազմ:

Աւա՛ղ զրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս, ո՞րպէս զախտս հանդուրժեցից բերել. զիա՛րդ զմիտս իմ եւ զլեզուս պնդեցից, եւ հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն եւ սննդեանն: Քանզի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն եւ սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել: Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ, եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել, անվեհեր երագութեամբ կրթեալք, եւ առագաստի ասել երգս,- արդ փոխանակ խրախճանութեանն ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ. ուր եւ ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման, եւ լսել զվերջին բարբառն եւ զօրհնութիւն:

Այսպիսեաւ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՞ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս եւ ահաւորութիւն առ թիւրս. ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյսն հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցանող: Կորեա՛ւ ժողովողն, թագեա՛ւ նաւահանգիստն, ելի՛ք օգնականն, լռեա՛ց ձայնն յորդորեցուցիչ:

Ո՞վ այսուհետեւ զմերս յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս. ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդույս: Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիւ քակտեալք եւ քայքայեալք՝ յոլովս փոփոխեն վարդապետս եւ բազում գիրս, որպէս ասաց ոմն ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, եւ չար օրինակ անձանց գրեն զայն՝ զծիծաղելն զմեօք եւ զարհամարհելն իբրեւ զանհաստատնովք, եւ որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, եւ զմեզ սփոփեսցէ գովելով, եւ չափ դնիցէ բանի եւ լռութեան:

Զմտաւ զայսոսիկ ածելով՝ հառաչումն յիս ի ներքս ընթանայ եւ արտօսը, եւ կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական եւ սգաւոր: Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիա՛րդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, եւ կամ զո՛վ արտասուեցից. զիէ՞քն իմ մանուկ եւ թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթարն, զազգաւ ի բաց ընկեցիկն, եւ նախ քան զմահուն մեռելութիւն՝ անփառութեամբ յաթոռոյն ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակն գեղեցիկ եւ կենցաղօգուտ. զիա՛յրն իմ եւ զքահանայապետ, զմիտսն վսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարերն եւ յարմարէր, եւ զերասանակս ի բուռն առեալ՝ ուղղէր զդէմսն եւ սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս, եթէ զիս, թափուր ի Հոգւոյն մնացեալս խանդից եւ ցականեալ. զծնո՞ղն իմ, աղբիւր վարդապետական, զարդարութեանն ոռոգող, եւ հեղեղաւ զամբարշտութիւն արտաքս սահմանելով, եթէ զիս, երաշտացեալ եւ

թարշամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատու. զաշխարհիս եկեա՞լ աղէտս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւն:

Ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, եւ օգնեցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել: Ջարթի՛ր, Երեմիաս, զարթի՛ր եւ ողբա՛ հանդերձ մարգարէանալով որ ինչ թշուառացաքս եւ որ ինչ թշուառանալոցս եմք. գուշակեա՛ զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Ջաքարիաս յԻսրայելին:

Վարդապետք տխմարք եւ ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ եւ ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ. արծաթով ընտրեալք եւ ոչ Հոգւով. ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեգութիւն, յորում Աստուած բնակէ, եւ գայլք եղեալ՝ զիրեանց հօտս զիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատարկակացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից եւ վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց եւ կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղգք առ ուսումն եւ փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, այրեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ:

Զօրականք անարիք, սնապարծք, զինատեացք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, զինարբուք, յուզարկուք, համաբարոյք աւագակաց:

Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծլիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք:

Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք: Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ:

Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւարք. ամպք հրրնկէցք, կարկտածուք. անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք. օդք դառնաշունչք, եղեմնարկուք. ջրոց առաւելլուն անօգուտ եւ նուազելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք պղտոց եւ անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ եւ սասանմունք եւ դրդումունք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց:

Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս եւ դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, եւ թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ

սնոտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք եւ յոլովից կողմանց. գերփումն տանց եւ յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն գլխաւորաց եւ բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն ազատաց եւ անթիւ նեղութիւնք ռամկաց. առումն քաղաքաց եւ քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց եւ հրդեհումն շինուածոց. սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք. աստուածպաշտութիւն մոռացեալ, եւ ակնկալութիւն գեհենի:

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, եւ զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ. եւ նմա փառք յամենայն եղականացս. ամէն: